

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost

Godina 2021, Broj 20

Novi Pazar, decembar 2021. godine

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost
Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Izdavač:	Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Za izdavača:	Suad Bećirović , rektor
Redakcija:	Amela Lukač Zoranić, glavni i odgovorni urednik Muzafer Saračević, zamjenik glavnog i odgovornog urednika Dženis Bajramović, sekretar redakcije
Uređivački odbor:	Muzafer Saračević, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Bećir Kalač, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Mustafa Fetić, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Jahja Fehratović, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Elma Elfić-Zukorlić, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Fehim Husković, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Aleksandar Ivanović, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Samina Dazdarević, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Šefket Krcić, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Izdavački savjet:	Tarik Obralić, Univerzitet u Travniku Ćamil Sukić, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Marija Krivokapić, Univerzitet Crne Gore Tibor Petreš, University of Szeged Julijana Vučo, Univerzitet u Beogradu, Tomaž Onažić, Univerzitet u Mariboru, Dragana Mašović, Univerzitet u Nišu, Miodrag Jović, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Halid Kurtović, Univerzitet u Zenici Sanjin Kodrić, Univerzitet U Sarajevu, Lars Petter Soltvedt, Buskerud University Enes Osmančević, Univerzitet u Tuzli Emina Avdić, Univerzitet Cirilo i Metodije Senad Bušatlić, Internacionalni Univerzitet u Sarajevu
Lektor:	Adnan Hasanović, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Korice:	Denis Kučević , Univerzitet u Novom Pazaru

Tiraž: 500 primjeraka

Štampa: **GrafiColor**, Kraljevo

ISSN: 1451-3870

e- ISSN: 2560-4821

Adresa redakcije: Univerzitet u Novom Pazaru
Ul. Dimitrija Tucovića bb
36300 Novi Pazar
Telefon: +381 20 316 634
E-mail: um@uninp.edu.rs

Sajt časopisa: <http://um.uninp.edu.rs/>

Bibliografska baza:

- Repozitorijum NBS
- Kobson - Spisak časopisa iz Srbije dostupnih u elektronskoj formi
- Central and Eastern European Online Library (CEEOL)
- University Library of Regensburg
- SCI indeks Srbija (Srpski Citatni Indeks)
- Kategorizacija M53 prema rešenju Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja za 2015, 2016, 2017 i 2018 i 2019 i 2020
- Kategorizacija M51 prema rešenju Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja za 2021

Sadržaj / Contents

KLJUČNE KOMPETENCIJE NASTAVNIKA 21. VIJEKA	1
Marinko Savić	1
KEY COMPETENCES OF 21ST CENTURY TEACHERS	1
UTICAJ STAVOVA RODITELJA O SARADNJI NA PROMOCIJU PORODIČNOG UČEŠĆA U PREDŠKOLSKOJ USTANOVI.....	13
Amela Muratović.....	13
Admir Muratović	13
Elvira Mekić	13
INFLUENCE OF PARENTS' ATTITUDES ON COOPERATION ON THE PROMOTION OF FAMILY PARTICIPATION IN A PRESCHOOL INSTITUTION	14
NASILJE U PORODICI U NOVOM PAZARU – POTREBA SAVREMENOG PRISTUPA U TRADICIONALNOM DRUŠTVU.....	26
Jasmina L. Nikšić	26
Dragana Ž. Randelović	26
Milan Tesla	26
DOMESTIC VIOLENCE IN NOVI PAZAR - THE NEED FOR MODERN APPROACH IN A TRADITIONAL SOCIETY	27
ZAKONSKO NASLJEĐIVANJE PREMA PROPISIMA REPUBLIKE SRBIJE.....	39
Haris Brulić	39
Dženis Šaćirović	39
LEGAL INHERITANCE ACCORDING TO THE REGULATIONS OF THE REPUBLIC OF SERBIA	39
GIMNAZIJSKI KAZIVARI PROF. DR KEMALA DŽEMIĆA	47
Ahmed Bihorac.....	47
TEHNOLOŠKI TRENDОВI RAZVOJA VISOKOG OBRAZOVANJA	54
Jasmina Arsenijević	54
Dejan Arsenijević	54
PUBLIC RELATIONS IN THE DIGITAL ERA - NEW METHODS AND TOOLS	55

REČENIČNA DOPUNA U FORMI ZAVISNE REČENICE I INFINITIVSKE KONSTRUKCIJE.....	66
Albina Plojović	66
Edin Nezirović	66
Elma Redžović.....	66
Samir Smailović	66
SENTENCE SUPPLEMENT IN THE FORM OF DEPENDENT SENTENCES AND INFINITIVE CONSTRUCTIONS.....	67
FUNKCIJA PRIPOVEDANJA U ROMANU "CEREMONIJA" LESLI MARMON SILKO	78
Sunaj Hadžija	78
Marija Kirvokapić Knežević.....	78
THE FUNCTION OF STORYTELLING IN THE NOVEL "CEREMONY" BY LESLIE MARMON SILKO.....	78
UTICAJ PORODIČNE KOHEZIJE NA ZADOVOLJSTVO ŽIVOTOM	90
Semrija Smailović	90
Mina Mavrić.....	90
THE INFLUENCE OF FAMILY COHESION ON LIFE SATISFACTION.....	91
NORTH MACEDONIAN DEMOCRATIZATION PROCESS: IMPACT OF VMRO-DPMNE'S ALTERATION FROM EUROPEANIZATION TO ETHNO-NATIONALISTIC NARRATIVE.....	105
Emin Karišik	105
PROCES DEMOKRATIZACIJE SJEVERNE MAKEDONIJE: UTICAJ PRELASKA VMRO-DPMNE-A SA PROCESA EVROPEIZACIJE NA ETNONACIONALISTIČKI NARATIV.....	105
THE PERSPECTIVE OF CONSTRUCTIVIST TEACHING IN KOSOVO SECONDARY SCHOOLS: THE INTERACTION BETWEEN SUBJECTIVE FACTORS.....	117
Remzi Bujari.....	117
PERSPEKTIVA KONSTRUKTIVISTIČKE NASTAVE U SREDNJIM ŠKOLAMA NA KOSOVU: INTERAKCIJA IZMEĐU SUBJEKTIVNIH FAKTORA.....	117
ACQUISITION OF REAL ESTATE BY FOREIGNERS IN THE COMPARATIVE LAW.....	132
Maida Bećirović-Alić	132
AKVIZICIJA NEKRETNINA OD STRANIH DRŽAVLJANA U UPOREDNOM PRAVU	132

TRADICIONALNE PREDSTAVE O ŽIVOTINJAMA U ROMANU „OPSADA CRKVE SV. SPASA” GORANA PETROVIĆA (FUNKCIJA I ZNAČENJE)	140
Branislava Vasić Rakočević	140
Marina Tokin	140
TRADITIONAL BELIEFS IN ANIMALS IN THE NOVEL “THE SIEGE OF THE ST. SALVATION CHURCH” BY GORAN PETROVIC (FUNCTION AND MEANING)	140
COVID-19: THE GREAT RESET FOR SMES AND THEIR BUSINESSES.....	146
Aleksandra Plazinić	146
Mitar Božić	146
COVID-19: VELIKI RESET ZA MSP I NJIHOVE POSLOVE	146
UTICAJ KOVIDA-19 NA POSLOVANJE MSPP I PERSPEKTIVE ONLINE POSLOVANJA	156
Amela Ljajić	156
Irma Mašović Muratović.....	156
Melisa Bejtović	156
THE IMPACT OF COVID-19 ON SMES BUSINESS AND ONLINE BUSINESS PROSPECTS	156
ZNAČAJ FINANSIJSKE ANALIZE U IDENTIFIKACIJI SNAGA I SLABOSTI FIRME: STUDIJA SLUČAJA.....	167
Stefan Milojević.....	167
Snežana Knežević.....	167
Zdravka Petković	167
ZNAČAJ FINANSIJSKE ANALIZE U IDENTIFIKACIJI SNAGA I SLABOSTI FIRME: STUDIJA SLUČAJA.....	167
UTICAJ COVID-19 NA PRIVREDU CRNE GORE SA POSEBNIM OSVRTOM NA POSLOVANJE MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA	179
Mersad Mujević.....	179
THE IMPACT OF COVID-19 ON THE ECONOMY OF MONTENEGRO WITH SPECIAL REFERENCE TO THE BUSINESS OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES	179
FEATURES AND POSSIBILITIES OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES DEVELOPMENT IN MODERN ECONOMIES	190
Samir Ljajić.....	190
OSOBNOSTI I MOGUĆNOSTI RAZVOJA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA U MODERNIM PRIVREDAMA.....	190

UTICAJ PANDEMIJE COVID-19 NA POSLOVANJE MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA.....	201
Elma Elfić-Zukorlić	201
Azra Čatović	201
THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE BUSINESS OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES	201

SPISAK RECENZENATA ČASOPISA UNIVERZITETSKA MISAO	212
LIST OF RECONCILIENTS OF THE JOURNAL UNIVERSITY REVIEW	212

NAUČNI ČLANCI

SCIENTIFIC ARTICLES

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 1, str. 1-12, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 22.06.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK: 37.091.12:005.963

doi: 10.5937/univmis2120001S

Originalan naučni rad

KLJUČNE KOMPETENCIJE NASTAVNIKA 21. VIJEKA

Marinko Savić

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru

marinko.savic@uninp.edu.rs

Abstrakt

Rad škole, sa svim elementima koji taj rad podrazumijeva: vaspitno-obrazovni rezultati, školska klima, školska kultura, podsticaj učenika na razvoj, i ostalo, u najvećoj mjeri zavisi od nastavnog osoblja koje radi u školi. Nastavnik je, bez dileme, najvažniji faktor u radu škole. Drugim riječima, možemo imati idealne nastavne planove, besprijekorne udžbenike, optimalne uslove, bez stručnih i posvećenih nastavnika nema kvalitetne nastave, a tako ni valjanih rezultata vaspitno-obrazovnog rada. S druge strane, i loši nastavni planovi, udžbenici lošeg kvaliteta i skromni uslovi rada nisu ozbiljna prepreka stručnom i ambicioznom nastavniku da učenike vodi sigurnim putem u njegovom i vaspitnom i obrazovnom razvoju. Specifičnosti nastavnčkog rada je u tome što zahtijeva najveću moguću profesionalnost i stručnost, jer je odgovornost ogromna. Nastavnički rad je toliko složen da su greške u radu čak i neminovne, zbog čega ne treba ni zazirati od grešaka, ali ih nastavnik mora svesti na što manju mjeru i neprestano preispitivati svoje postupke, kako bi se učinjene greške na vrijeme ispravljale. Uspješan nastavnički rad zahtijeva poznavanje širokog spektra ljudskog saznanja (opšte i stručno obrazovanje), a pri tome zahtijeva i besprijekorne lične karakteristike. S druge strane, nastavnički rad, u svoj svojoj obimnosti, „trpi“ i potpunu nestručnost i površnost u radu, jer posljedice takvog rada obično nisu vidljive odmah nego znatno kasnije.

Rad se bavi definisanjem i obrazloženjem ključnih kompetencija nastavnika neophodnih za uspješno obavljanje vaspitno-obrazovne djelatnosti u skladu sa potrebama učenika i izazovima vremena u kome živimo i koje dolazi.

Ključne reči: opšte karakteristike i ključne kompetencije nastavnika, potrebe učenika, izazovi savremenog doba.

KEY COMPETENCES OF 21ST CENTURY TEACHERS

Abstrakt

The work of the school, with all the elements that this work implies: educational results, school climate, school culture, encouraging students to develop, etc., largely depends on the teaching staff working in the school. The teacher is, without a doubt, the most important factor in the work of the school. In other words, we can have ideal curricula, impeccable textbooks, optimal conditions, without professional and dedicated teachers there is no quality teaching, and thus no valid results of the educational work. On the other hand, poor curricula, poor quality textbooks and modest working conditions are not a serious obstacle for a professional and ambitious teacher to lead students in a safe way in his / her educational development. The specificity of teaching is that it requires the greatest possible professionalism and expertise,

because the responsibility is huge. Teacher work is so complex that mistakes in the work are inevitable, which is why one should not run away from the mistakes but must reduce them to a minimum and constantly review their actions in order to correct the mistakes. Successful teaching requires knowledge of a wide range of human knowledge (general and vocational education), and at the same time requires impeccable personal characteristics. On the other hand, the teaching work in all its scope, "suffers" as well as complete incompetence and superficiality in the work, because the consequences of such work are usually not visible immediately, but much later.

The paper deals with defining and explaining the key competencies of teachers necessary for the successful performance of educational activities in accordance with the needs of students and the challenges of the time in which we live and which is coming.

Key words: general characteristics and key competencies of teachers, student needs, challenges of the modern age.

UVOD

Predmet rada je sagledavanje ključnih kompetencija kao osnove za permanentnom stručnom usavršavanju nastavnika. Nastavnik je osnovni faktor kvaliteta rada škole. S tim u vezi, a imajući u vidu da je u strateškim dokumentima o vaspitanju i obrazovanju u regionu prihvaćen referentni evropski okvir koji čini osam ključnih kompetencija: jezičko-komunikacijske kompetencije na maternjem jeziku; jezičko-komunikacijske kompetencije na stranom jeziku; matematička pismenost i kompetencije u nauci i tehnologiji; digitalne kompetencije; kulturološko izražavanje; naučiti kako se uči; socijalne i građanske kompetencije; samoinicijativnost i preduzetništvo, postavlja se pitanje, da li je nastavni kadar dovoljno pripremljen za misiju koja mu je dodijeljena. Da bismo bili sigurni da imamo nastavni kadar koji, svojom osposobljenošću i ličnim karakteristikama, obezbjeđuje mogućnost ostvarenja vaspitno-obrazovnih ciljeva na evropskom nivou (ostvarenje ključnih kompetencija učenika), moramo imati saglasnost koje kompetencije treba da imaju prosvjetni radnici. Grupa eksperata iz Slovenije, prema Stanojloviću (2014), je predložila da profil savremenog nastavnika čine šire profesionalne kompetencije: efikasno podučavanje; opšte obrazovanje; upravljanje i komunikacija, provjeravanje i ocjenjivanje. U Srbiji su, po našem mišljenju, značajan doprinos u razumijevanju ključnih kompetencija dali Ivan Ivić, Ana Pešikan i Slobodanka Antić definišući inventar uloga nastavnika: nastavnička uloga (predavač, organizator nastave, partner u pedagoškoj komunikaciji, ekspert za svoju oblast); motivaciona uloga; uloga procjenjivača; saznavno-dijagnostička uloga; uloga regulatora socijalnih odnosa u odjeljenju kao grupi; uloga partnera u afektivnoj interakciji. Na našem prostoru, u definisanju poželjnog nastavnika, značajan trag su, između ostalih, ostavili Mile ilić i Slobodan Stanojlović. Prema Iliću, uspješnog nastavnika karakterišu sljedeća svojstva: povoljan sklop osobina; pedagoška ljubav prema djeci i mladima; profesionalni odnos prema radu; solidna opšta obrazovanost; opšta stručna obučenost; uže stručna osposobljenost (Ilić, 2010).

Mi smo se oprijedjeli da u ovom radu detaljnije analiziramo ključne kompetencije koje opisuje Slobodan Stanojlović, sa dopunom onih vrijednosti koje smo istraživanjem utvrdili kao neophodne.

Dakle, svrha rada je upućivanje i ukazivanje stručnoj javnosti na sljedeće neophodnosti: 1. da bi nastavnik razvijao ključne kompetencije kod učenika, neophodno je da i sam posjeduje te i širi okvir kompetencija; 2. jasno definisan okvir ključnih kompetencija nastavnika omogućava stručno usavršavanje na funkcionalnoj osnovi; 3. vaspitno-obrazovni rad je kompleksna i složena profesija, koja nosi veliku odgovornost i potrebu stalnog preispitivanja i usavršavanja.

OPŠTE KARAKTERISTIKE USPJEŠNIH NASTANIKA

Razlozi sve češćeg, evidentnog, nezadovoljstva javnosti radom nastavnika, su zbog toga što javnost sada (za razliku od prethodnog vremena) ima velika, jasna i precizna očekivanja. Ukoliko nastavnik ne zadovolji očekivanja javnosti, pada u nemilost i nepovjerenje koje mu dodatno otežava ostvarenje vaspitno-obrazovnih ciljeva. Nastavnici su pod strogom kritičkom prismotrom i roditelja i učenika. To je sa jedne strane dobro, jer nastavnika stalno drži na oprezu, a sa druge strane loše, jer podiže negativne tenzije u vidu nepovjerenja i preuveličavanje nekada beznačajnih grešaka i propusta u radu, što je često i stresno za nastavnika.

Nastavnik se razlikuje od predstavnika drugih profesija (od koga se očekuje uglavnom samo visoka stručnost u radu), po tome što, pored stručnih, mora da ima i odgovarajuće lične osobine. Tu se pojavljuje i najveći problem, jer ne postoji opšti koncenzus koje kompetencije i lične osobine mora da ima prosvjetni radnik. Zbog toga, umjesto da prosvjetnog radnika prepoznamo po njegovim ličnim i stručnim karakteristikama, ponašanju, manirima, mi sada imamo vrlo šaroliku strukturu nastavnog kadra. Čak se ni roditelji ni učenici, ali ni stručnjaci ne snalaze u odgovorima kakav prosvjetni radnik treba da bude. Jedan broj nastavnika smatra da treba da budu strogi, pravedni, nepopustljivi, autoritativni... drugi smatraju da je važno da budu duhoviti, zanimljivi, zabavni; treći smatraju da je važno da znaju dobro sadržaje svoga nastavnog predmeta, a da njegove navike i lične osobine nisu bitne za druge; četvrti...

Ilustrujući sliku prosvjetnog radnika, odnosno, u želji da pokažemo koje kompetencije, osobine i karakteristike treba, po našem mišljenju, da ima onaj ko radi sa učenicima, ukazaćemo na naša opredjeljenja koja nudimo kao primjer. U pedagoškoj literaturi se različito definišu kompetencije, razvrstavaju se prema nivoima (npr. četiri nivoa kompetencija nastavnika), ali, prema našem mišljenju, na način da to ima svrhu samo u teorijskom kontekstu. Vrlo je malo radova koji kompetencije nastavnika stavljaju u konkretan kontekst nastave. U ovom radu nećemo odvajati kompetencije u zasebnu cjelinu, govoriti o njima radi njih, nego ćemo nastojati nastavnika prikazati u njegovom radnom ambijentu. To u stvari predstavlja i prijedlog za standardizaciju osobina i kompetencija koja će omogućiti svakom prosvjetnom radniku da sagleda gdje se on nalazi u tim „standardima“ kako bi dobio i jasnu uputu koje su prioritetne oblasti koje mora da razvija kod sebe, odnosno, šta mu nedostaje. Standardizacijom osobina i kompetencija koje odlikuju prosvjetnog

radnika ¹, stvara se i opšti pritisak u dosljednosti poštovanja usvojenih standarda. Kao što se vidi, za nastavnički poziv su podjednako važne i osobine (ono što on jeste) i kompetencije (ono što zna, umije i može).

Na seminaru koji je autor realizovao u maju 2017. godine, za predstavnike preduzeća koji prihvataju učenike za obavljanje praktične nastave, urađena je vježba u kojoj su učesnici označili koje to osobine treba da posjeduju vaspitno-obrazovni radnici. Učesnici seminara (koji nisu prosvjetni radnici nego tehnolozi, inženjeri i uopšte stručnjaci u pojedinim strukama) su izdvojili sljedeće neophodne osobine: iskrenost, dosljednost, tolerantnost, strpljivost, empatičnost, stručnost, duhovitost, osjetljivost, dobronamjernost, upornost, povjerenje, radoznalost.

Iskrenost je važna zbog toga što je učenike nemoguće lagati i obmanjivati. Učenicima je veoma stalo da ne sumnjaju u nastavnika, odnosno, da imaju povjerenje u ono što govori, što radi.

Dosljednost – predstavlja neophodan preduslov uspješnog rada sa svakom grupom ljudi, a u školi naročito dolazi do izražaja. U uslovima dosljedne primjene pravila, npr. načina ophođenja, ocjenjivanja i sl. nastavniku nije potrebno posebno objašnjavati učenicima svoje postupke i razloge zašto je nešto uradio, jer to učenici i sami znaju.

Tolerantnost – imajući u vidu činjenicu da kod učenika nije završen psihofizički razvoj, da se učenici u školi primoravaju da borave i rade na način koji im često nije primjeren, onda naročito dolazi do izražaja važnost tolerancije. Tolerantnost podrazumijeva prihvatanje učenika onakvih kakvi su, a ne onakvih kakvi bismo mi željeli da budu.

Strpljivost – učenici se mnogo više razlikuju nego što su slični. Neki su elokventni, pričljivi, ali nisu samostalni u radu. Drugi se teško verbalno (ili pisanim putem) izražavaju, ali su odlični praktičari. Zbog ovih, i mnoštva drugih razlika među učenicima, nastavniku je veoma važno da bude strpljiv, da svi učenici dobiju dovoljno vremena, prostora, da svi imaju priliku, i slično.

Empatičnost je nešto što većina nastavnika smatra da posjeduje. Međutim, istina je da razvijenu empatičnost ima vrlo mali procenat nastavnika. To je zbog toga što se empatija vježba, svjesno razvija i ne dolazi sama po sebi. Empatičan je samo onaj nastavnik koji, pored toga šta govori, uzima u obzir i ko govori. Drugim riječima, nastavnik koji stvari posmatra dječijim očima, odnosno očima onoga sa kojim trenutno radi posjeduje empatiju.

Stručnost, iako ne predstavlja „klasičnu osobinu“ nastavnika, podrazumijeva besprekorno poznavanje sadržaja svoga nastavnog predmeta, ali da posjeduje i potrebno didaktičko-metodičko znanje.

Duhovitost se, na žalost, vrlo rijetko tretira kao važna osobina nastavnika. Međutim, humor, i uopšte duhovitost, predstavljaju moćno sredstvo postizanja vaspitno-obrazovnih ciljeva, jer na najproduktivniji način uvodi učenike u rad. Obilje je primjera koji to dokazuju. Ukoliko učenike zainteresujemo, ukoliko mu nastavu i

¹ U prethodnom tekstu se nedosljedno ponavljaju dva pojma koja imaju izvjesnu sinonimnost: osobina, i kompetencija. Pod osobinom podrazumijevamo svojstvo, karakteristiku, a pod kompetencijom podrazumijevamo osposobljenost za uspješno obavljanje nekog posla, odnosno sklop znanja, vještina i stavova koji su potrebni za uspješnost u profesiji.

rad, uz pomoć humora, učinimo zanimljivim, vaspitno-obrazovni ciljevi će sigurno biti dostignuti na visokom nivou. Zanimljivost nosi i efektnost, što predstavlja pozitivan utisak o radu i nakon završenog školskog rada (učenik i poslije časa ostaje pod utiskom nastavnog rada), a to će se sigurno dogoditi ako dugovitost stavimo u službu nastavnog rada.

Osjetljivost, je nešto što nosi i izvjesnu kontraverznost. Do ne toliko davnog vremena, pedagozi su nastavnike upućivali da ulaskom u učionicu ostave svoje emocije i „privatno“ iza vrata, a da u učionicu unesu samo profesionalni lik nastavnika. To se sada promijenilo. Sada se nastavnici upućuju da osjete emocije učenika, da prepoznaju probleme i poteškoće koje imaju, da ne kriju od učenika ni svoje emocije ni raspoloženja, da sa učenicima žive život u cjelini. Time se škola stavlja u relan životni kontekst.

Dobronamjernost je nešto što briše sve greške nastavnika u očima učenika. Nastavnički poziv je pun izazova, kompleksan, zahtjevan i nemoguće je izbjeći greške u radu. Međutim, ukoliko nastavnik kod učenika stekne povjerenje, da ono što radi, radi u uvjerenju da je to za njihovo dobro, da je posvećen učenicima, da su njegovi postupci iskreni, onda će učenici lako da oprostite i eventualne greške koje se dešavaju u radu.

Ne postoji rad koji omogućava vrhunske rezultate bez visokog stepena upornosti. To je naročito izraženo u nastavnom radu. Uporno traganje za najboljim rješenjima je i najbolji put za dobre rezultate. Upornost nije nešto što treba da samo odlikuje nastavnika, upornost je nešto što nastavnik treba da stalnim pritiskom razvija i kod učenika.

Povjerenje. U radu sa učenicima povjerenje ima čarobnu moć. Ništa ne može učenika da pokrene kao povjerenje drugih da on to može i da on treba. Nastavnik koji ne pokazuje povjerenje u učenike sa kojima radi je osuđen na mukotrpan rad sa malim rezultatima. Sa druge strane vješt nastavnik, pokazujući povjerenje u učenike, od njih dobija maksimum.

Radoznalost je neophodna u radu sa djecom, kako bismo je razvijali kod djece, ali da bismo uspješno tragali i za kvalitetnijim radom.

KOMPETENCIJE NASTAVNIKA

Kompetencije učenika predstavljaju stratešku orijentaciju vaspitno-obrazovnog sistema. Mnoge su studije napisane, teme realizovane u okviru naučnih skupova, vezane za učeničke kompetencije i to je postalo opšte poznato. Međutim, paradoks je da se vrlo malo govori o kompetencijama nastavnika. Paradoks je u tome što za one, koji razvijaju drugima kopetencije, ne znamo da li imaju neophodne kompetencije. Zbog toga se nameće pitanje mogu li nastavnici koji ne posjeduju odgovarajuće kompetencije, te kompetencije razvijati drugima (učenicima). Međutim, da bismo utvrdili da li nastavnici imaju (ili nemaju) kompetencije za vaspitno-obrazovni rad, prvo treba da utvrdimo koje kompetencije nastavnici obavezno moraju da imaju. Standardizacija neophodnih nastavničkih kompetencija ima višestruk efekat. Prvo, lako se uočavaju oni nastavnici koji ne ispunjavaju uslove za vaspitno-obrazovni rad. Drugo, nastavnici imaju jasnu orijentaciju i prioritete svoga ličnog kontinuiranog

stručnog usavršavanja. Zbog toga, u tekstu koji slijedi, govorićemo o nekim, po našem mišljenju, prioritetnim kompetencijama koje su neophodne svakom vaspitno-obrazovnom radniku.

U govoru o kompetencijama nastavnika, Stanojlović (2014), smatra da je neophodno navesti i principe za definisanje nastavničkih kompetencija.

Prvi princip, prema Stanojloviću, je usmjerenost nastavnika na kompetencije učenika. To znači, umjesto usmjerenosti na kognitivne procese koji vode isključivo reproduktivnom znanju, prioritet nastavnika treba da bude sticanje znanja, razvoj vještina i sposobnosti izgrađivanje stavova, vrijednosti neophodnih za život i rad u nastupajućem vremenu. Kao što je na početku rečeno, poželjan učenik više nije onaj učenik koji mirno, pokorno i bezuslovno sluša i izvršava dobijene zadatke. Sada se teži za učenikom koji je radoznao, koji sumnja, provjerava, istražuje, vrednuje. Zadatak škole više nije da učenicima „pređa“ znanja do kojih su došle aktuelne nauke, nego da učenika osposobi da otkriva, odvaja bitno od nebitnog, zaključuje, uočava uzročno-posljedične odnose, primjenjuje stečeno znanje i slično.

Drugi princip, prema istom autoru, je usmjerenost za osposobljavanje učenika za život u 21. vijeku. To podrazumijeva uvažavanje činjenice da se svijet mijenja velikom brzinom, da znanje zastarijeva, da izvori učenja postaju sasvim drugi od onih koji su bili dominantni u vrijeme kada su nastavnici pohađali školu i osposobljavali se za nastavnički poziv. Tu je neizbježno osposobljavanje za korišćenje savremene informacione tehnologije ali i:

- važnost cjeloživotnog učenja;
- saradnički i timski duh;
- prednost primjenjivim znanjima (prednost dubini u odnosu na širinu)
- podsticanje kritičkog odnosa, kreativnosti i inovativnosti učenika;
- stvaranje stimulatívne klime u školi.

Treći princip je nova uloga nastavnika. Nastavnik više ne može da bude glavni izvor znanja i mjera istinitosti. Nova uloga nastavnika, prema Stanojloviću, podrazumijeva da nastavnik bude:

- „menadžer“ nastavnog procesa;
- „dizajner“ medija i prostora za učenje;
- „posrednik“ znanja i „instruktor aktivne nastave i učenja“.

U ovom radu smo izdvojili tri principa, što ne znači da time zaključujemo moguću listu principa određivanja kompetentnosti nastavnika, nego ističemo, prema našem mišljenju, prioritetne.

OPŠTE KOMPETENCIJE USPJEŠNIH NASTAVNIKA

U tekstu koji slijedi baziraćemo se na šest ključnih kompetencija koje izdvaja Stanojlović (2014), a mi ih interpretiramo na način kako smatramo da bi trebale biti shvaćene i prihvaćene, kao kompetencijski okvir.

1. Učiti učenike kako da uče

Kao što je već rečeno, paradigma škole, da učenicima „pređa“ potrebna znanja, u posljednje vrijeme se pretvorila u sasvim novu paradigmu: naučiti učenike da uče. Razlog tome je tolika brzina uvećavanja znanja, da je postao iluzoran cilj

učenike naučiti sve ono što im je potrebno. U uslovima u kojima nas zapljuskuju novi sadržaji, informacije, nove činjenice, neophodno je osposobiti učenike kako da se snađu u moru informacija koje se nalaze oko njih. Za to postoje razne metode unapređenja efikasnosti učenja koje nastavnici moraju da poznaju i osposobljavaju učenike da ih koriste. Npr. Robisonova tehnika: lagano upoznavanje sa cjelokupnom sadržajem učenja, izdvajanja najvažnijeg, ponavljanje i vježbanje, provjera i preslušavanje. Jedna od uspješne metode učenja može da bude i mapiranje, odnosno, koncipiranje informacija i činjenica, prema prioritetu i uzročno-posljedičnim odnosima u obliku mapa uma. Često spominjana tehnika učenja je i takozvana mnemotehnika, koja poboljšava pamćenje nedovoljno smislenih sadržaja.

2. Proaktivnost, intelektualna otvorenost

U intelektualnim krugovima je uvaženo mišljenje da se uspješni ljudi razlikuju od neuspješnih, po tome što uspješni tragaju za rješenjima, a neuspješni traže opravdanje i izgovore. Biti proaktivan znači u poteškoćama vidjeti šansu da se unaprijedi lični rad. Proaktivni nastavnici poteškoće ne doživljavaju kao prepreke, nego kao izazove. Najčešće ne traže uzroke poteškoća u drugima, nego u sebi, odnosno, gdje mogu da unaprijede svoj rad kako bi poteškoće nestale. Primjer: ukoliko nastavni čas prođe u nedisciplini, nezainteresovanost učenika i uopšte neostvarenim očekivanim ishodom učenja, neki nastavnici će optužiti učenike da su nevaspitani, roditelje da su zapustili svoju djecu, školu da nije pružila potrebne uslove i podršku i slično, dok će proaktivni nastavnici razmišljati gdje su pogriješili u pripremanju nastave, šta treba da promijene da bi zainteresovali učenike i kako popraviti kvalitet nastavnog rada.

3. Sposobnost upravljanja vremenom

Kada se govori o kompetenciji koja podrazumijeva racionalno upravljanje vremenom, u prvi plan izlazi planiranje. Ne postoji organizovana ljudska djelatnost koju je moguće uspješno raditi, a da nije dobro isplanirana. To se naročito odnosi na vaspitno-obrazovni rad. Kao što je već više puta rečeno, rad nastavnika je toliko kompleksan, složen, odgovoran, suptilan, da samo oni nastavnici koji su osposobljeni da prepoznaju prioritete, i te prioritete stave u prvi plan svoga rada mogu očekivati visoke vaspitno-obrazovne rezultate. Pošto ćemo o planiranju detaljnije govoriti u poglavlju koje nije namijenjeno toj temi, ovdje ćemo samo reći da nastavnički poziv zahtijeva osposobljenost za više vrsta planiranja a svaka vrsta ima svoj smisao, značaj i metodologiju (vidi Planiranje nastave).

4. Osposobljenost za komunikaciju

Ako bismo izvršili ispitivanje na velikom uzorku ljudi koliko smatraju da su osposobljeni za komunikaciju, vjerujemo da bi većina ispitanika izjavila da su veoma osposobljeni za komunikaciju. Međutim, takve tvrdnje demantuje okruženje u kojem živimo, pa i nastavna praksa. Tačno je da su ljudi, radili oni u prosvjeti, ili se bavili nekim drugim zanimanjem, osposobljeni za govor i sporazumijevanje, ali samo mali broj ljudi se može smatrati kompetentnim za komunikaciju. Takvo je, na žalost, stanje i među prosvjetnim radnicima. Ako bismo posmatrali razgovor prosvjetnog radnika i osobe koja je iz neke druge profesije, lako bismo prepoznali ko je od njih prosvjetni radnik, odnosno, da je to ona osoba koja većinu vremena govori, objašnjava, dokazuje i slično. Komunikacijska kompetencija prije svega podrazumijeva i kulturu slušanja.

Mali je broj, i među elokventnim osobama, koji imaju dobro razvijenu kulturu slušanja, zbog toga što se to uči i vježba. Kultura slušanja podrazumijeva strpljenje da sagovornika saslušamo u cjelini, usmjerenost na ono što sagovornik govori, a ne na ono što mi očekujemo da će reći, empatiju i slično. Nastavnički rad je u najvećoj mjeri zasnovan na komunikaciji i katastrofalne su posljedice ukoliko nastavnici ne posjeduju komunikacijske kompetencije. Posljedice se ogledaju u tome da učenici ne dobiju priliku da se u potpunosti izraze, da ostaju neshvaćeni, da se javljaju nesporazumi, da jača nepovjerenje, da opada samopouzdanje i još mnogo toga. U nastavničkom radu je posebno važno empatijsko slušanje, odnosno, razumijevanje onoga ko govori. Za empatiju je važnije ko govori, nego šta govori, odnosno mogućnost da predmet govora gledamo očima sagovornika. Za nastavničku profesiju je neophodno da nastavnik govori jasno, precizno, sažeto, povezano, kao i da ima pravilan izgovor, tačnu dikciju, da stil govora prilagoditi uslovima i potrebama i sl.

5. Stručna saradnja i timski rad

U modernoj i uspješnoj školi više ne postoji solistički rad, odnosno, odnos nastavnika prema radu u kome smatra da ima svoje učenike i da je on jedini važan za njih. Uspješan nastavnički rad podrazumijeva multidisciplinarnost, odnosno uključivanje što većeg broja stručnjaka iz različitih oblasti u vaspitno-obrazovni proces. Čak je i organizacija školskog rada planirana tako da od nastavnika zahtijeva uključivanje i aktivan rad u različitim stručnim tijelima (stručni aktivni, razredna, odjeljska i nastavnička vijeća, razne komisije, razvojni timovi...). Za ukupan školski rad, ali i pojedinačne rezultate, od velike je važnosti kvalitetan timski rad. Međutim, za uspješan timski rad su potrebni određeni preduslovi: posvećenost zajedničkim ciljevima, međusobno uvažavanje, nesebičnost u pomoći i podršci, uvažavanje različitosti, spremnost na samopreispitivanje, iskrenost, otvorenost i slično.

6. Kompetentnost za cjeloživotno učenje

Učiti druge, a sam ne učiti, predstavlja nemoguću misiju. Nastavnički rad, upravo u svojoj osnovi, nosi učenje drugih. Je li to moguće ako sami ne učimo? Naročito u vrijeme brzih i intenzivnih promjena, u kome znanja brzo zastarijevaju, u kome se javljaju nove potrebe i mogućnosti, u kome se stalno revidiraju postojeće navike i pravila, neophodno je neprekidno raditi „na sebi“ i prilagođavati svoj rad aktuelnostima. To ne znači odbacivanje postojećeg i prihvatanje novog, nego znači stalno nadograđivanje ličnih znanja, sposobnosti i vještina. Za uspješno permanentno usavršavanje je potrebna osposobljenost za: prepoznavanje deficita u ličnom profesionalizmu, određivanju prioriteta u popunjavanju deficita, utvrđivanje efikasnih načina unapređenju ličnih kompetencija.

Pored opštih kompetencija, podrazumijeva se postojanje stručne kompetentnosti, koja se odnosi na poznavanje sadržaja učenja. Nju ne dovodimo u pitanje i neće biti posebno tretirana u ovom radu.

OPŠTI INDIKATORI KOMPETENTNOSTI

Slobodan Stanojlović (2014), se ne zadovoljava da govori samo o nastavničkim kompetencijama, nego ide dalje i uvodi pojam „opšti indikatori kompetentnosti“.

Indikatori su, u ustvari, pokazatelji da li nastavnik posjeduje neophodne kompetencije. Važni indikatori kompetentnosti su:

- da li nastavnik stalno kritički preispituje i samoanalizira praksu rada i nivo profesionalnog razvoja;

- postojili li svijest o neophodnosti cjeloživotnog učenja;

- da li nastavnik redovno prati aktuelnosti i inovacije u oblasti obrazovanja;

- kolika je spremnost nastavnika da saraduje sa kolegama i stručnim saradnicima u cilju rješavanja tipičnih teškoća i razmjene dobre prakse (umije da vodi konstruktivan razgovor o vlastitim profesionalnim greškama shvatajući ih kao prilike za učenje; cijeni dobronamjerne kritičke ocjene i spreman je da podrži profesionalan razvoj drugih...);

- unapređuje svoju kompetentnost za osposobljavanje “učenika kako da uče” itd.

U posebne indikatore može se smatrati da nastavnik:

- poznaje najvažnije faktore školskog uspjeha (u vezi sa učenicom...);

- posjeduje znanja o zakonitosti procesa učenja: znanja o kognitivnom razvoju, stilovima i strategijama uspješnog učenja...);

- poznaje osnovne elemente ključne kompetencije “znati kako učiti” (znanja, vještine...) koje treba razvijati kod učenika;

- posebnu pažnju posvećuje razvijanju kritičkog mišljenja tokom procesa nastave (učenici slobodno pitaju, iznose svoje mišljenje i ideje...) i izgradnji vještina koji su u funkciji primjene znanja;

- nastavu zasniva na strategijama koje podrazumijevaju učenje iz više izvora i korišćenje potencijala obje hemisfere mozga (multimedijalna nastava, mapiranje nastavnih sadržaja...);

- sa osposobljavanjem učenika „kako da uče“ otpočinje što ranije, i na taj način prevenira čest uzrok školskog neuspjeha;

- osposobljavanje učenika, kako da uče lakše i uspješnije, nastavnik zasniva na prethodnoj pedagoškoj dijagnostici (stilu učenja, itd.);

- pri vrijednovanju postignuća učenika, nastavnik uzima u obzir i način učenja (metode...) i tako ih priprema za „cjeloživotno učenje“.

Ako bismo pregledno izdvojili opšte osobine i opšte kompetencije uspješnih nastavnika, onda bismo to mogli uraditi kao u narednoj tabeli.

Tabela 1: Nastavnik

Ošte osobine	Opošte kompetencije
iskrenost, dosljednost, tolerantnost, strpljivost, empatičnost, stručnost, duhovitost, osjetljivost, dobronamjernost, upornost, povjerenje,	učiti učenike kako da uče; proaktivnost i intelektualna otvorenost; sposobnost upravljanja vremenom; komunikacijska kompetencija; stručna saradnja i timski rad; kompetentnost za cjeloživotno učenje

radoznalost

Na sličan način ličnost, poziciju, ulogu i funkciju nastavnika opisuje i Mile Ilić. Po njegovom mišljenju, uspješan je nastavnik koga karakterišu sljedeća svojstva:

1. Povoljan sklop osobina za nastavničku profesiju i sa izrazitim opštim intelektualnim sposobnostima, emocionalnom i socijalnom inteligencijom, komunikacijskim umjećima, moralno-humanističkom i multikulturalnom vrijednosnom orijentacijom i tolerancijom različitosti;

2. Pedagoška ljubav prema djeci i mladima i poštovanje njihove ličnosti, sposobnost empatisanja i podržavanja učenika sa preprekama u učenju, i učešću i svih ostalih;

3. Profesionalan odnos prema svom nastavničkom poslu i prema specifičnim radnim zadacima u inkluzivnoj nastavi i školi;

4. Solidna opšta obrazovanost, te usvojenost osnovnih vrijednosti;

5. Opšta stručna obučenost (elementarna psihološka, pedagoška, pedagoško-kreatološka, osnovna defektološka, inovativno-didaktička) i slično;

6. Uža stručna osposobljenost (stručna kompetentnost za izvođenje razredne ili predmetne nastave; metodičko-metodološka obučenost za pripremanje, izvođenje i vrednovanje nastave prožete inovativnim modelima i varijantama individualizovane i i interaktivne nastave). (M. Ilić, 2010, str. 82).

Kada govori o ličnosti nastavnika, posebno naglašavajući ulogu u inkluzivnoj nastavi, M. Ilić ističe emocionalnu zrelost i stabilnost, kao i motivacioni optimizam.

Na važnost uloga koje imaju nastavnici ukazuju I. Ivić, A. Pešikan i S. Antići (2001), utvrđujući uloge nastavnika u nastavnom procesu, kao i inventar uloga nastavnika koje se odnose na:

1. nastavnička uloga (nastavnik kao predavač; nastavnik kao organizator nastave; nastavnik kao partner u pedagoškoj komunikaciji; nastavnik kao stručnjak, ekspert za svoju oblast);

2. motivaciona uloga (motivisanje učenika za rad i održavanje tih interesovanja; nastavnik kao ličnost – model za profesionalnu identifikaciju);

3. uloga procjenjivača (ocjenjivanje u domenu znanja, ocjenjivanje ponašanja i ličnosti učenika);

4. saznajno – dijagnostička uloga;

5. uloga regulatora socijalnih odnosa u odjeljenju kao grupi i

6. uloga partnera u afektivnoj interakciji.

Kao što se vidi, pomenuti autori su nastojali obuhvatiti oblasti koje dotiče nastavnik u svome radu. Na prvom mjestu je „nastavnička uloga“, iako su i sve ostale nastavničke uloge jednako važne. Pod „nastavničkom ulogom“ autori podrazumijevaju:

1. Prenosjenje informacija i prezentovanje sadržaja: a) koristeći slikovne, simboličke i manipulativne materijale kao i osposobljavanje učenika da se koriste ovim materijalima; b) formulisanje problema, definisanje, opisivanje, pojašnjavanje, demonstriranje, uopštavanje, interpretiranje, klasifikovanje, upoređivanje, zaključivanje, povezivanje, izvođenje transformacija; v) ponavljanje, sumiranje, isticanje onoga što je važno.

2. Vođenje nastavnog procesa: primjenjujući odabrane nastavne tehnike, principe i metode rada; koristeći odabranu didaktičku i drugu aparaturu; pripremu i uvođenje u situaciju učenja; povezivanje sa drugim disciplinama; ukazivanje na moguće primjene strčenih znanja u životnim, praktičnim situacijama.

Kao nastavničku ulogu, autori su izdvojili i ulogu organizatora nastave, pod čim podrazumijevaju: postavljanje cilja časa, planiranje pogodnih sadržaja i potrebnih nastavnih sredstava i pomagala; planiranje pogodnih oblika i metoda nastavnog rada; planiranje optimalnog vremena za realizaciju postavljenog cilja.

U grupu „nastavničkih uloga“, autori projekta „Aktivno učenje“ su izdvojili i ulogu nastavnika „kao partnera u pedagoškoj komunikaciji“. Pod ovom ulogom autori podrazumijevaju sva pitanja, zahtjeve, zaduženja koja nastavnik koristi u cilju podsticanja stručne interakcije kojom se poboljšava učenikovo saznanje. Nastavnika kao partnera u pedagoškoj komunikaciji su predstavili u dvanaest grupa aktivnosti: 1. postavlja pitanja, zahtjeve, daje verbalne i neverbalne poruke i odgovore na njih; 2. daje mišljenja, sudove i podstiče učenike da daju svoja mišljenja, svoje sudove; 3. daje savjete kao reakciju na učenikove aktivnosti na času ili učenikova potraživanja; 4. podstiče interakciju nastavnik-učenik i interakciju između samih učenika; 5. pruža povratnu informaciju; 6. modeluje odjeljenske diskusije kao voditelj diskusije ili kao učesnik u diskusiji; 7. povezuje sadržaj učenja sa vanškolskim iskustvom; 8. prilagođava sadržaje učenja učenikovim mogućnostima razumijevanja, odgovarajući na pitanja, upućujući učenika u načine rada i istraživanja; 9. vodi učenike u rad na način da se ne boje grešaka, nego da su greške sastavni dio učenja; 10. osposobljava učenike za samostalnu procjenu svojih postignuća; 11. strukturira mišljenje učenika, precizira njihove spontane iskaze parafrazirajući i vraćajući ih da izdvoje bitno; 12. podstiče učenike na evaluaciju urađenog.

U posljednju grupu „nastavnikovih kompetencija“, kako ih je razvrstao Ivić sa saradnicima, spada „uloga nastavnika kao stručnjaka, eksperta za svoju oblast“. U prvom redu autori napominju da nastavnik kao fizičar, biolog, istoričar itd. je model kako se misli i istražuje u toj oblasti. Približava učenicima karakteristike sadržaja i načina dolaženja do činjenica iz svoje oblasti upoznavajući ih sa odgovarajućim tehnikama i strategijama intelektualnog rada. Dalje se ističe značaj nastavnika kao modela rada ka osamostaljivanju učenika u istraživanju i samostalnom dolaženju do informacija u datoj oblasti. Nastavnik, kao stručnjak, predstavlja i „banku informacija“, odnosno, izvor koji učenici koriste u saznavanju činjenica i sticanju znanja iz date oblasti.

Drugi set uloga, kako su ih izložili pomenuti autori, jesu „motivaciona uloga“.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Rad nastavnika je odgovorna društvena uloga koja podrazumijeva visoku profesionalnu stručnost i poželjan sklop osobina. Da bismo utvrdili poželjan lik prosvjetnog radnika moramo ustanoviti principe za definisanje nastavničkih kompetencija. Mi smo u ovom radu izdvojili tri principa, na osnovu kojih je definisan kompetencijski okvir sa naznačenim ključnim kompetencijama uspješnih nastavika. Da bismo bili u mogućnosti da funkcionalno preispitujemo svrsishodnost i

utemeljenost ključnih kompetencija ponuđen je i niz indikatora, pokazatelja da li nastavnik posjeduje neophodne kompetencije. Na kraju je zaključeno sa preciznim prikazom uspješnog nastavnika sa prikazom ključnih kompetencija i opštih karakteristika neophodnih na uspješan vaspitno-obrazovni rad u 21. vijeku.

LITERATURA

1. Ilić, M. (2010), Inkluzivna nastava, Filozofski fakultet Univerzitet u Istočnom Sarajevu
2. Savić, M. (2018), Pedagoške osnove kvalitetne škole, Visoka škola za kozmetologiju i estetiku Banjaluka
3. Stanojlović, S. (2014), Multimedijalna nastava i učenje, Grafomark d.o.o. Laktaši

RESUME

The vocation of a teacher is a responsible social role that implies a high professional expertise and a desirable set of traits. To determine the desired character of the educator we need to establish the principles for defining teacher competencies. In this paper, we have singled out three principles on the basis of which is defined the competence framework with indicated key competencies of successful teachers. To be able to functionally re-examine the purposefulness and validity of key competencies, we have offered a number of indicators whether the teacher has the necessary competencies. It's in the end concluded with an accurate presentation of a successful teacher and with an overview of both key competencies and general features necessary for successful educational work in the 21st century.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 13-25, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 09.12.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK: 316.644-055.52:373.24(497.11)

doi: 10.5937/univmis2120013M

37.064.1:373.24(497.11)

Originalan naučni rad

UTICAJ STAVOVA RODITELJA O SARADNJI NA PROMOCIJU PORODIČNOG UČEŠĆA U PREDŠKOLSKOJ USTANOVI

Amela Muratović

Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, Srbija

amela.muratovic@uninp.edu.rs

Admir Muratović

Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, Srbija

admir.muratovic@uninp.edu.rs

Elvira Mekić

Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, Srbija

e.mekic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Problem istraživanja predstavljen u radu usmjeren je na sagledavanje uticaja stavova roditelja o saradnji na promociju porodičnog učešća u predškolskoj ustanovi. Cilj istraživanja bio je utvrđivanje činilaca koji značajnije determinišu stavove roditelja o saradnji i spremnosti za uključivanje porodice u tokove života i rada predškolske ustanove. U istraživanju se pošlo od opšte hipoteze: zadovoljstvo roditelja radom i saradnjom sa predškolskom ustanovom direktno utiče na promociju porodičnog učešća u predškolskoj ustanovi. Kao indikatori uticaja nezavisne varijable (stavovi o saradnji) na zavisnu (porodično učešće) praćeni su: godine života roditelja (starost), obrazovanje oca i majke, broj djece u porodici, broj djece koja pohađaju vrtić i oblasti napredovanja djece u vrtiću (po procjeni roditelja). Istraživanjem je obuhvaćeno 46 roditelja (prisutnih u ustanovama na dan anketiranja). Rezultati istraživanja ukazuju da viši stepen formalnog obrazovanja roditelja direktno utiče na veće opšte zadovoljstvo radom i saradnjom sa predškolskom ustanovom, pri čemu od svih nezavisnih varijabli pojedinačni doprinos objašnjenju zadovoljstva roditelja radom i saradnjom sa predškolskom ustanovom ima varijabla: obrazovanje oca (β : 0,331 (0,006 – 0,100), $p < 0,05$).

Ključne riječi: stavovi roditelja, sociodemografski profil porodice, obrazovni status, predškolska ustanova, porodično učešće.

INFLUENCE OF PARENTS' ATTITUDES ON COOPERATION ON THE PROMOTION OF FAMILY PARTICIPATION IN A PRESCHOOL INSTITUTION

Abstract

The research problem presented in the paper is aimed at considering the impact of parents' attitudes on cooperation on the promotion of family participation in preschool institutions. The aim of the research was to determine the factors that significantly determine the attitudes of parents about cooperation and readiness to include the family in the life and work of the preschool institution. The research started from the general hypothesis: parents' satisfaction with work and cooperation with the preschool institution directly affects the promotion of family participation in the preschool institution. As indicators of the impact of the independent variable (attitudes on cooperation) on the dependent (family participation) were monitored: age of parents (age), education of father and mother, number of children in the family, number of children attending kindergarten and areas of progress of children in kindergarten (estimated by the parents). The survey included 46 parents (present in institutions on the day of the survey). The results of the survey indicate that a higher level of formal parental education directly affects greater overall satisfaction with work and cooperation with preschool, with all independent variables individual contribution to explaining parental satisfaction with work and cooperation with preschool institution has a variable: father's education (β : 0.331 (0.006 - 0.100), $p < 0.05$).

Keywords: parents' attitudes, sociodemographic profile of the family, educational status, preschool institution, family participation.

UVOD

Kontinuirano uključivanje roditelja u svim mogućim segmentima rada i života djece za vrijeme boravka u predškolskim ustanovama su savremeni vaspitno-obrazovni principi koji u isto vrijeme zahtijevaju i kvalitetnu i pragmatičnu saradnju sa roditeljima. Stavovi roditelja u evaluaciji programa ranog odgoja i obrazovanja dugo su već pod znakom pitanja iz razloga da li su roditelji kompetentni dati objektivne odgovore i svoje stručno mišljenje ili vlastite, subjektivne procjene.

Činjenica je da su roditelji najodgovorniji za svoje dijete, stoga je i neophodno da budu uključeni u praćenje i razvoj svog djeteta.

Naime, roditelji mogu ponuditi relativno visoku ocjenu opšteg zadovoljstva, isto tako je i moguće da postoje razlike u stepenu njihovog zadovoljstva u pojedinim oblastima vaspitno-obrazovnog programa, naravno što će uticati na djelovanje i angažman roditelja.

Medjutim, manji je broj radova i istraživanja koji se bave percepcijom roditelja i njihovog zadovoljstva i saradnje odredjenim elementima predškolske ustanove, koji je važan subjekt pragmatične saradnje, kako trenutno tako i u budućnosti.

U analizi dobijenih rezultata polazi se od teorijskog koncepta oblika saradnje koji je razradjen u 6 oblika saradnje: roditeljski sastanci, individualni razgovori, radionice, svečanosti, izleti i volontiranje u skupini. (Srića, 2014).

U istraživanju su učestvovali roditelji djece ranog i predškolskog uzrasta, koja pohađaju predškolske ustanove. Rezultati pokazuju da su roditelji uglavnom zadovoljni predškolskom ustanovom, da su uključeni u edukaciju za roditelje, da postoje svakodnevni kontakti roditelja sa odgajateljima kao i da se realiziraju vaspitno-odgojni, zdravstveni i kulturni programi.

Promjene izazvane u svijesti roditelja da su sposobni i kompetentni da uspješno obavljaju svoju vaspitnu funkciju nameću potrebu kvalitativne promjene sredine u kojoj djeca odrastaju. Imajući u vidu prvenstveno najuže okruženje - porodicu i instituciju a zatim i društvenu zajednicu, prirodan reciprocitet između sredina za učenje - kuće i vrtića, podrazumijeva obostranu saradnju od koje će obe sredine imati koristi.

PROMOCIJA PORODIČNOG UČEŠĆA U VRTIĆU

Predškolski period je veoma značajan za razvoj svih sposobnosti i kvaliteta djetetove ličnosti koji su neizostavne pretpostavke za uspješno obrazovanje i odgoj. U vaspitno-obrazovnim institucijama se realizira odgojno-obrazovni program u skladu sa razvojnim mogućnostima i potrebama djeteta, gdje je život i rad koncizno organiziran i koji predstavlja dopunu porodičnom odgoju.

S tim u vezi, u pristupima autora koji se bave sagledavanjem promjenjene uloge porodice preovladava stav da su porodice, obuhvaćene obrazovnom intervencijom u ranom uzrastu dece u stanju da razviju kvalitet sopstvenih funkcija i budu podrška dečjem razvoju (Hansen et al., 2001).

Najučestaliji oblici saradnje i komunikacije između roditelja i vaspitača su roditeljski sastanci, individualni susreti, svečanosti, radionice, kao i izleti sa kreativnim idejama i projektima.

Ostvariti pedagošku funkciju gdje predškolska ustanova nudi najkvalitenije uslove i prostor za igru, učenje i razvoj je zadatak svih vrtića. Kako navodi Petrović Sočo (2007: 46), „svaka predškolska ustanova mora biti stručno i profesionalno vodjena i organizirana, a kompetentan odgajatelj treba nastojati da u organiziranju života i rada odgojne skupine osigura uvjete za optimalni razvoj potencijala i sposobnosti djece“. Da bi se u potpunosti ostvarila prava djece na razvoj i odgoj u institucijskim uslovima, neophodno je da kontekst ustanove bude organiziran na način koji će optimalno zadovoljiti dječije razvojne i individualne mogućnosti i potrebe.

Sam tempo i razvoj odgojno-obrazovne prakse je tako koncipiran i to paralelno sa razvojem savremenih vrijednosti, znanja i razumijevanja koje posjeduje vaspitač, a koji su vitalno važni za cjelokupan razvoj svakog djeteta.

Obaveza svakog vrtića je da obezbijedi uslove koji su potrebni za ostvarivanje visoke razine fleksibilnosti odgojno-obrazovnog procesa, prilagodjeni svim pedagoškim metodama, potrebama i interesima isključivo djece. „Razvoj odgojno-obrazovne prakse i razvoj kurikuluma vrtića treba shvatiti kao kontinuirani proces. Vrtić se transformiše u organizaciju koja neprestano samu sebe organizira i osmišljava

pa unapređuje odgojno-obrazovne prakse i razvoj kurikuluma u njemu postaje proces stalne evolucije“ (Slunjski, 2011:78).

Za uspješnu realizaciju odnosa roditelja i vaspitača ponudjeni su različiti koncepti podrške i saradnje koji doprinose efikasnosti razmjene informacija. Empirijski dio rada je usmjeren na istraživanje interakcijskih odnosa i učešća porodice u život i rad djece za vrijeme boravka u predškolsku ustanovu. Vlastito iskustvo i angažiranost roditelja, njihov stav prema odgoju i obrazovanju, kao i procjena saradnje i zadovoljstva roditelja sa vaspitačima i ostalim subjektima koji učestvuju u vaspitno-obrazovnom procesu djece.

INTERPRETACIJA REZULTATA

Ispitanici su bili roditelji (otac i majka), učestvovalo je 46 roditelja s područja Novog Pazara, prisutnih na dan anketiranja.

Table 1. Demografske karakteristike uzorka

	N=46
Starost, godine (M±SD)	34,32±4,68
Obrazovni status majke, n (%)	
Srednja škola	17 (37,0%)
Viša/visoka stručna sprema	17 (37,0%)
Visoko obrazovanje	12 (26,1%)
Obrazovni status oca, n (%)	
Srednja škola	11 (23,9%)
Viša/visoka stručna sprema	22 (47,8%)
Visoko obrazovanje	7 (15,2%)
Specijalizacije, akademska zvanja	6 (13,0%)
Broj djece u porodici, n (%)	
Jedno	3 (6,5%)
Dvoje	15 (32,6%)
Troje	16 (34,8%)
Četvrto	12 (26,1%)
Broj djece koja pohađaju vrtić, n (%)	
Jedno	15 (32,6%)
Dvoje	18 (39,1%)
Troje i više	13 (28,3%)
Oblasti napredovanja djece u vrtiću, n (%)	
u samostalnoj brizi o sebi	6 (13%)
u povećanoj emocionalnoj stabilnosti i sigurnosti	14 (30,4%)
u sigurnosti u sebe, u samopouzdanju, samopoštovanju	10 (21,7%)
u društvenosti	9 (19,6%)
u razgovorljivosti, u komunikativnosti	7 (15,2%)

U istraživanju je učestvovalo N=46 roditelja čija deca pohađaju vrtić. Prosječna starost ispitanika M=34,32±4,68. Najveći procenat majki ima srednju stručnu spremu (37%) i višu/visoku stručnu spremu (37%) kao najviši stepen formalnog obrazovanja. Skoro polovina očeva ima višu/visoku stručnu spremu (47,8%). Najveći broj roditelja ima troje djece (34,8%), nešto manji broj dvoje djece (32,6%), četvoro djece ima 26,1%, dok najmanji broj roditelja ima jedno dijete (6,5%).

Ukupno 32,6% roditelja ima jedno dijete koje pohađa vrtić, njih 39,1% ima dvoje djece koja pohađaju ovaj vrtić, dok 28,3% ima troje i više djece koja pohađaju ovaj vrtić. Najveći procenat roditelja smatra da su njihova djeca napredovala u emocionalnoj stabilnosti i sigurnosti (30,4%), 21,7% ispitanih roditelja mišljenja je da su deca najviše napredovala kada je u pitanju sigurnost u sebe, samopouzdanje i samopoštovanje. Da su djeca napredovala u društvenosti smatra 19,6% roditelja, a da su napredovala u komunikativnosti mišljenja je 15,2% roditelja. Najmanji procenat roditelja (13%) smatra da su djeca najviši napredak pokazala u samostalnoj brizi o sebi (13%).

Roditelji su popunjavali skalu zadovoljstva radom i saradnjom sa predškolskim ustanovama. Skala se sastoji iz 12 ajtema. Ispitanici su procenjivali stepen slaganja na petostepenoj skali Likertovog tipa, gde je jedinicom označen najniži stepen slaganja, a peticom najviši stepen slaganja.

Tabela 2. Kajzer Majer Oklin i Bartletov testKaiser

Approx. Chi-Square	254,087
Df	66
P	,000

Dimenzionalnost upitnika Zadovoljstva roditelja radom i saradnjom sa predškolskim ustanovama provjerena je faktorizacijom upitnika. Korišćena je Varimax rotacija. Za mjeru reprezentativnosti testa korišćen je Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test. Kako je veća od 0,6 i iznosi 0,615 i vrednost Bartlett's Test of Sphericity je statistički značajna (p=0,000), te je faktorska analiza opravdana (Tabela 2).

Tabela 3. Svojtvene vrijednosti (Varimax rotacija faktora)

	Svojtvena vrijednost	Kumulativni postotak ukupne varijanse
1	1,452<	52,311
2	0,954	71,379
3	0,919	71,00
4	0,832	77,907
5	0,811	83,922
6	0,655	87,808
7	0,611	91,337

8	0,456	93,974
9	0,308	96,136
10	0,211	97,341
11	0,169	98,357
12	0,046	98,757
13	0,032	99,094
14	0,011	100,00

Svojstvene vrijednosti prikazane su u Tabeli 3. Svojstvena vrijednost predstavlja dio varijanse koji je objašnjen jednom glavnom komponentnom, a cilj je izdvojiti što veći dio varijance u nekoliko prvih glavnih komponenata. Treba zadržati faktore sa svojstvenom vrijednošću većom od 1. U tabeli 2, prikazane su karakteristične vrijednosti svih komponenti. Izolovali smo jedan faktor koji objašnjava 52,31% varijanse.

Tabela 4. Faktorska opterećenja za izlučeni faktor

	Faktor 1
Ustanova pruža utisak dobrodošlice	0,820
Okruženje za učenje odražava aktualna događanja i aktivnosti u vrtiću	0,688
Prostorni, higijenski uslovi i opremljenost zadovoljavaju uslove bezbjednog boravka djece u vrtiću	0,730
Roditelji se povremeno uključuju u vaspitno-obrazovne programe u vrtiću	0,789
Vaspitači povezuju dječavanje u vrtiću sa porodičnim okruženjem	0,693
Podaci o djeci i porodicama se diskretno razmjenjuju uz poštovanje povjerljivosti	0,806
U predškolskoj ustanovi razvijena je vjerska tolerancija (odsustvo svakog oblika diskriminacije)	0,610
Predškolska ustanova učestvuje u različitim kulturnim i sportskim aktivnostima	0,637
U ustanovi se informišem o napretku svoga deteta kroz svakodnevne kontakte s odgojiteljima	0,627
Uključen sam u programe edukacije za roditelje	0,541
Realizuju se odgojno-zdravstveni i kulturni programi (posjete, izleti, sportski programi, pozorišne predstave.....)	0,466
Ustanova učestvuje u kulturnim i sportskim manifestacijama grada	0,439

Varimax rotacijom rotirali smo 12 ajtema. Rotacijom smo definisali jedan faktor – zadovoljstvo roditelja radom i saradnjom sa predškolskim ustanovama U tabeli 4 prikazana su faktorska zasićenja. Ajtemi su prikazani redosljedom veličine faktorskih zasićenja. Zadovoljstvo roditelja najviše objašnjava ajtem: Ustanova pruža utisak dobrodošlice, a najmanje: Ustanova učestvuje u kulturnim i sportskim manifestacijama grada.

Tabela 5. Deskriptivni pokazatelji ajtema na skali: Zadovoljstvo roditelja radom i sadnjom sa predškolskim ustanovomama

	M±SD (Min – Max)
Ustanova pruža utisak dobrodošlice	4,93±0,25 (4 – 5)
Podaci o djeci i porodicama se diskretno razmenjuju uz poštovanje povjerljivosti	4,82±0,49 (3 – 5)
Prostorni, higijenski uslovi i opremljenost zadovoljavaju uslove bezbjednog boravka djece u vrtiću	4,72±0,46 (4 – 5)
U predškolskoj ustanovi razvijena je vjerska tolerancija (odsustvo svakog oblika diskriminacije)	4,65±0,48 (4 – 5)
Okruženje za učenje odražava aktualna događanja i aktivnosti u vrtiću	4,63±0,49 (4 – 5)
U ustanovi se informišem o napretku svoga deteta kroz svakodnevne kontakte s odgojiteljima	4,54±0,55 (3 – 5)
Predškolska ustanova učestvuje u različitim kulturnim i sportskim aktivnostima	4,37±0,53 (3 – 5)
Realizuju se odgojno-zdravstveni i kulturni programi (posjete, izleti, sportski programi, pozorišne predstave.....)	4,26±0,44 (4 – 5)
Roditelji se povremeno uključuju u vaspitno-obrazovne programe u vrtiću	4,04±0,51 (2 – 5)
Uključen sam u programe edukacije za roditelje	3,96±0,36 (2 – 5)
Vaspitači povezuju dješavanja u vrtiću sa porodičnim okruženjem	3,91±0,41 (3 – 5)
Ustanova učestvuje u kulturnim i sporstskim manifestacijama grada	3,39±0,61 (2 – 4)
<i>Zadovoljstvo roditelja – kompozitni skor</i>	<i>4,36±0,15 (2,8 – 4,5)</i>

Skraćenice: M±SD (Min – Max) = (Minimum – Maksimum);

U tabeli 5 prikazani su skorovi na ajtemima Upitnika zadovoljstva roditelja, kao i kompozitni skor na ovom upitniku. Najveći stepen slaganja ispitanici pokazuju sa ajtemom: „Ustanova pruža utisak dobrodošlice” (4,93±0,25), a najmanji sa ajtemom: „Ustanova učestvuje u kulturnim i sporstskim manifestacijama grada” (3,39±0,61). Prosječni kompozitni skor na upitniku zadovoljstva roditelja radom i sadnjom sa predškolskim ustanovomama iznosi M=4,36±0,15. Obzirom da se teorijski minimum i maksimum kreće između 1 i 5, prosečno zadovoljstvo roditelja visoko je izraženo.

Tabela 6. Zadovoljstvo roditelja radom i saradnjom sa predškolskim ustanovama među sociodemografskim grupama

	Zadovoljstvo roditelja radom i saradnjom sa predškolskim ustanovama	P
Starost, godine (koeficijent korelacije)	0,040	0,792 ^b
Obrazovni status majke, (M±SD)		
Srednja škola	4,31±0,13	0,484 ^a
Viša/visoka stručna sprema	4,37±0,14	
Visoko obrazovanje	4,37±0,19	
Obrazovni status oca, (M±SD)		
Srednja škola	4,29±0,17	0,157 ^a
Viša/visoka stručna sprema	4,34±0,16	
Visoko obrazovanje	4,36±0,10	
Specijalizacije, akademska zvanja	4,47±0,06	
Broj dece u porodici, (M±SD)		
Jedno	4,22±0,19	0,081 ^a
Dvoje	4,35±0,07	
Troje	4,31±0,21	
Četvrto	4,43±0,07	
Broj dece koja pohađaju vrtić, (M±SD)		
Jedno	4,33±0,12	0,070 ^a
Dvoje	4,31±0,19	
Troje i više	4,43±0,06	
Oblasti napredovanja dece u vrtiću, (M±SD)		
u samostalnoj brizi o sebi	4,37±0,10	0,287 ^a
u povećanoj emocionalnoj stabilnosti i sigurnosti	4,39±0,18	
u sigurnosti u sebe, u samopouzdanju, samopoštovanju	4,39±0,12	
u društvenosti	4,27±0,15	
u razgovorljivosti, u komunikativnosti	4,29±0,14	

Skraćenice: M±SD =

^aANOVA test, ^bPirsonov koeficijent korelacije;

Prosječna starost roditelja nije u statistički značajnoj korelaciji sa zadovoljstvom roditelja ($p > 0,05$). Roditelji bez obzira na obrazovni status majki i očeva visoko su zadovoljni radom i saradnjom sa predškolskim ustanovama ($p > 0,05$). I roditelji sa različitim brojem djece veoma su zadovoljni ovim saradnjom ($p > 0,05$). Ne postoji razlika u zadovoljstvu saradnjom sa vrtićima između roditelja čiji različit broj djece pohađaju vrtić ($p > 0,05$).

Roditelji koji percipiraju različite oblasti napredovanja njihove djece u vrtiću kao ključne podjednako su zadovoljni saradnjom sa istima ($p > 0,05$).

Roditelji su i pitani: u čemu je dijete osobito napredovalo tijekom protekle pedagoške godine u vrtiću?

Najveći procenat roditelja (30,4%) ili četrnaest roditelja smatra da je to povećana emocionalna stabilnost i sigurnost, 21,7% ili njih deset roditelja smatra da je dijete najviše napredovalo u sigurnosti u sebe, u samopouzdanju, samopoštovanju. Da je dijete najviše napredovalo u društvenosti smatra 19,6% ili devet roditelja, napredak u razgovorljivosti i komunikativnosti vidi 15,2% ili sedam roditelja, dok najmanji procenat roditelja smatra da je to samostalna briga o sebi (13%) ili šest roditelja.

Budući da sva djeca iz porodica iz uzorka su polaznici predškolske ustanove, i očevi i majke su se našli u izazovu koji se tiče dopunjavanja porodičnog koncepta a to su: svjesnost, odgovornost, obrazovanje, uključenost, podrška, saradnja, pomoć, vaspitanje, zaštita, i briga djeteta. Trenutni vaspitno-obrazovni procesi u porodici, koji se prvenstveno tiču staranja o djetetu, podložni su od strane društvene zajednice. Priprema i adaptacija na vrtić i obavezne aktivnosti i zaduženja koja su u sastavu života i rada u vrtiću, uslovile su neophodne djelatnosti kao i kreiranje životnog stila u odnosu na dječije aktivnosti u vrtiću i izvan njega, roditeljski sastanci.

Tabela 7. Predikcija zadovoljstva roditelja radom i saradnjom sa predškolskim ustanovama

Nezavisne varijale	Univariate linear regression analysis				
	Standardized Coefficients (β)	95%CI		p	Adjusted R Square
		Lower Bound	Upper Bound		
Starost	0,040	-0,009	0,011	0,729	0,02
Obrazovni status majke	0,156	-0,029	0,089	0,306	0,02
Obrazovni status oca	0,331	0,006	0,100	0,027	0,08
Broj djece u porodici	0,285	-0,002	0,098	0,058	0,06
Broj djece koja pohađaju vrtić	0,239	-0,012	0,106	0,113	0,03
Oblasti napredovanja djece u vrtiću	-0,268	-0,069	0,003	0,075	0,05

Skraćenice: 95%CI = 95,0% Confidence Interval;

Ispitali smo da li nezavisne varijable: starost, obrazovanje oca i majke, broj djece u porodici, broj djece koja pohađaju vrtić i oblasti napredovanja djece u vrtiću prema mišljenju roditelja. Od svih varijabli pojedinačni doprinos objašnjenju zadovoljstva roditelja radom i saradnjom sa predškolskim ustanovama ima varijabla: obrazovanje oca (β : 0,331 (0,006 – 0,100), $p < 0,05$). Viši stepen formalnog obrazovanja roditelja utiče na veće opšte zadovoljstvo radom i saradnjom sa predškolskim ustanovama. Ostale varijable ne objašnjavaju zavisnu varijablu, iako broj djece u porodici blizu je da preskoči statističku značajnost. Ipak, zadržaćemo se na zaključku da statistički značajan uticaj na zadovoljstvo roditelja radom i saradnjom sa predškolskim ustanovama ima obrazovni status oca.

Položaj i uloga oca se vrlo često ističe kroz formu odsustva nego prisustva i angažiranosti oca, te možemo doći do podataka koji ukazuju da se uloga oca ocenjuje kao uloga roditelja koji posjeduje manji intenzitet intimnosti sa djecom, vizualna distanca u odnosu sa njima, postoje efektivne razmjene povjerenja, u granicama relacija otac-dijete.

Činjenica je, da okolnosti zahtijevaju aktivnu ulogu i djelovanje oca da uključivanje oca u brigu o djetetu, potrebno je unaprijediti odnos otac-sin. Čini se da je potreban kontinuiran edukativan rad naročito na relaciji dete-otac, jer u nekim sredinama otac i dalje ne učestvuje dovoljno u vaspitanju. (Mihić, 2010).

Međutim, tradicionalna uloga oca-aktivnosti van kuće, materijalno obezbjeđivanje porodice, praktično ukazuje na nedovoljno uspostavljanje komunikacije sa djecom.

U porodicama gde otac i majka pokazuju egalitarnu raspodelu uloga, vaspitni stil očeva je značajno kvalitetniji. Takođe u ovim porodicama je boljom procenjena porodična klima, izraženije je prihvatanje i autonomija u relaciji sa adolescentima, te niža frekvencija i izraženost konflikata u porodici (Zotović i sar, 2007).

Dominantna vrijednost i budućnost savremenog društva usmjerene su na djecu, roditelji su na različite načine uključeni u odgoj i obrazovanje djece, da li je u pitanju obrazovni status jednog od roditelja, emotivna veza i vlastito zadovoljstvo, kao i visoko rangiranje uloge oca i uloge majke doprinosi pozitivnom uključivanju roditelja da se brinu o svom djetetu.

Održavanje porodične veze i bliskosti u jednom segmentu i jednakosti svih članova u porodici u drugom segmentu, može se ostvariti i pospešiti dinamika bračnog funkcionisanja i uključivanja u odgoj i obrazovanje svoje djece.

Procene drugih istraživanja zaista ukazuju na pravilnost da tokom razvojne faze porodice sa predškolskim detetom, raste broj interakcija među roditeljima koje se opisuju kao „mešane“ - u smislu da u sebi nose i kooperativne poruke (koje ukazuju na saradnju), ali i kompetitivne, nepodržavajuće poruke među roditeljima (Gable i sar, 1995).

Kvalitetni roditeljski odnosi su neophodan faktor koji će omogućiti pozitivnu i kontinuiranu saradnju medju roditeljima koji su od vitalnog značaja za vaspitanje, obrazovanje i razvoj njihove djece.

Takođe, pozitivna i prihvatljiva iskustva iz porodice porijekla značajno pospešuju kvalitet komunikacije na relaciji roditelj-dijete. Konstruktivni partnerski odnosi pružaju bolji kontekst za uključivanje oca u brigu o detetu, što je u skladu i sa rezultatima ranijih istraživanja u ovoj oblasti (Lee i Doherty, 2007). U tom smislu, ostaje tvrdnja i uvjerenje o bitnosti roditeljske uloge oca i značaja njegove pozicije u porodici. Porodica u kojoj je moguće stvoriti klimu gdje se razvijaju pozitivna očekivanja u smislu učešća oca na kompletan razvoj djeteta, u velikoj mjeri doprinosi da se kod djece razvijaju potencijali kako bi ostvarili pragmatične relacije na svim nivoima.

Iskustva iz porodice porekla prikupljane su instrumentom koji u svojoj teorijskoj osnovi ima ideju o formiranju radnog modela roditeljske uloge oca kao in-

trojektovane predstave ove roditeljske uloge i njenih korelata i efekata (Krampe, 2009).

ZAKLJUČAK

Roditelji su vlastitu potrebu da se uključe u život i rad svoje djece dok borave u predškolskoj ustanovi prihvatili i shvatili kao prioritet i i iskreno se zainteresirali za njihovu djecu, kao produžena ruka za partnersko djelovanje i priliku da učestvuju u procesu kreiranja i pripreme predškolskog plana i programa.

Vaspitači više nisu osobe koje imaju verbalnu komunikaciju samo sa djecom, već animiraju roditelje da se zainteresiraju, da pokrenu, da slušaju sagovornike, što dokazuje određeni broj zajedničkih aktivnosti, informacije koje su dobijene i od djece i od roditelja, i dr. Spremnost, saradnja, otvorenost roditelja da budu dio tima u kreiranju i planiranju života i rada njihove djece, da iznesu vlastite ideje, djelovalo je podsticajno na vaspitače. Rešavanje kompleksnih pitanja i zadataka, istraživanje određenih modela i načina rada, izradjivali su strategije koje doprinose kvalitetnijoj i pozitivnijoj vaspitno-obrazovnoj praksi. Drugačija organizacija i ritam rada, novi modeli i pristupi, noviji programi, novi načini mijenjaju pogled, stvaraju ideje, stavove, mišljenja, što prevazilazi uobičajenu vaspitno-obrazovnu praksu.

Uključenost roditelja, pozitivna komunikacija na relaciji vaspitač- roditelj, pokazao se kao koristan za djecu, za njihov razvoj, odgoj i obrazovanje. Relevantne informacije koje roditelji prenose vaspitačima o djetetu, njegovom položaju u porodici, pomaže vaspitačima da bolje razumiju ličnost svakog djeteta, da poštuju različitosti, što dovodi do toga da roditelji stiču povjerenje u predškolske ustanove, vaspitače, na taj način se uspostavlja dobra dvosmjerna saradnja. Kvalitet roditeljske saradnje sa vaspitačima i ostvarivanje partnerskih odnosa, može se smatrati kapacitetom odnosa na relaciji otac-majka, kako bi pružili jedno drugome stabilnu osnovu u izučavanju novonastalih uloga i relacija koje se tiču roditeljskih uloga, ali i kapacitet koji dozvoljava i prilagođava se na promjene, povjerenje i razumijevanje u sigurnu i pragmatičnu relaciju koja je fundamentalna za sve faktore koji učestvuju u odgoj i obrazovanje djece.

Ovi potencijali mogu biti od vitalnog značaja u redefinisaju roditeljske uloge oca, koji se uključuje u život i rad svog djeteta.

Navedeni su određeni faktori za angažovanje roditelja i njihovi stavovi o promovisanju porodice kao važnog faktora u kreiranju plana i programa, i svakako da su potrebna dodatna istraživanja i analize koja će biti usmjerena na otkrivanju prepoznavanje efekata specifičnosti djeteta, kao trećeg člana na relaciji roditelj-vaspitač-dijete. Isto tako uključenost oca, preciznije podatke koji govore o relativnoj uključenosti oca, o razvoju roditeljske uloge oca, redefinisanje roditeljskih uloga, zahtijeva dodatne i preciznije podatke.

BIBLIOGRAFIJA

1. Bronfenbrenner, U. (1989). The ecology of the family as a context for human development: Research perspectives. *Developmental Psychology*, 22(6), 723-742.
2. Gable, S., Crnic, K., & Belsky, J. (1994). Coparenting within family system: influences on children's development. *Family Relations*, 43, 380-386.
3. Ezzedeen, S., & Richey, K. (2008). The man behind the woman: a qualitative study of the spousal support received and valued by executive women. *Journal of Family Issues*, 29, 1107-1135.
4. Hansen, A.K., Kaufmann, K.R. and Walsh, K.B. (2001): Kreiranje vaspitno- obrazovnog procesa u kome dete ima centralnu ulogu. Beograd: Centar za interaktivnu pedagogiju.
5. Krampe, E. (2009). When is the father really there? A conceptual reformulation of father presence. *Journal of Family Issues*, 30, 875-897.
6. Lee, C., & Doherty, W. (2007). Marital satisfaction and father involvement during the transition to parenthood. *Fathering*, 5, 75-96.
7. Mihić, I. (2010). Uključenost oca u brigu o detetu: efekti očevih iskustava iz porodice porekla i kvaliteta relacije u porodici prokreacije. *Primenjena psihologija* 197-222.
8. Petrović-Sočo, B. (2007). Kontekst ustanove za rani odgoj i obrazovanje-holistički pristup. Zagreb: Mali professor.
9. Pinnelli, A., & Fiori, F. (2008). The influences of father involvement in fatherhood and domestic tasks on mothers' fertility expectations in Italy. *Fathering*, 6, 169-191.
- 10.
11. Slunjski, E. (2011). Kurikulum ranog odgoja-istraživanje i konstrukcija. Zagreb: Školska knjiga d.d.
12. Srića, S. (2014). ODGAJATELJI U SAVJETOVANJU-PERSPEKTIVA. Diplomski rad. Rijeka: Učiteljski fakultet u Rijeci
13. Teitler, J. (2001). Father involvement, child health and maternal health behavior. *Children and Youth Services Review*, 23, 403-425.
14. Zotović, M., Mihić, I., i Petrović, J. (2007). Sociodemografske i psihološke karakteristike tradicionalnih i egalitarnih porodica u Vojvodini. U: M. Biro, S. Smederevac (ur). *Psihologija i društvo* (str. 151 – 162). Novi Sad: Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet.

RESUME

Parents have accepted and understood their own need to get involved in the life and work of their children while staying in preschool as a priority and sincerely interested in their children, as an extended hand for partnership and an opportunity to participate in the process of creating and preparing preschool curriculum.

Educators are no longer people who have verbal communication only with children, but encourage parents to be interested, to initiate, to listen to interlocutors, as evidenced by a number of joint activities, information obtained from children and parents, etc. The readiness, cooperation, openness of parents to be part of the team in

creating and planning the life and work of their children, to present their own ideas, had a stimulating effect on educators. Solving complex issues and tasks, researching certain models and ways of working, they developed strategies that contribute to better and more positive educational practice. A different organization and rhythm of work, new models and approaches, newer programs, new ways change the view, create ideas, attitudes, opinions, which goes beyond the usual educational practice.

Parental involvement, positive communication between the educator and the parent, proved to be useful for children, for their development, upbringing and education. Relevant information that parents pass on to educators about the child, his position in the family, helps educators to better understand the personality of each child, to respect differences, which leads to parents gaining trust in preschool institutions, educators, thus establishing good two-way cooperation. The quality of parental cooperation with educators and the realization of partnerships can be considered the capacity of the relationship between father and mother, to provide each other a stable basis in the study of emerging roles and relationships related to parental roles, but also the capacity to allow and adapt to change, trust and understanding in a safe and pragmatic relationship that is fundamental to all factors involved in the upbringing and education of children.

These potentials can be vital in redefining the parental role of the father, who is involved in the life and work of his child.

Certain factors for parental involvement and their views on promoting the family as an important factor in creating curricula are listed, and additional research and analysis will be needed to discover and recognize the effects of child specificity as a third member of the parent-educator relationship. Also, the involvement of the father, more precise data that speak of the relative involvement of the father, the development of the parental role of the father, the redefinition of parental roles, requires additional and more precise data.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 26-38, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pravo

Datum prijema rada: 04.06.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK: 343.54/.55(497.11)

doi: 10.5937/univmis2120026N

Originalni naučni rad

NASILJE U PORODICI U NOVOM PAZARU – POTREBA SAVREMENOG PRISTUPA U TRADICIONALNOM DRUŠTVU

Jasmina L. Nikšić

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Departman pravnih nauka
Novi Pazar, Srbija
j.pljakic@uninp.edu.rs

Dragana Ž. Randelović

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Departman pravnih nauka
Novi Pazar, Srbija
d.randjelovic@uninp.edu.rs

Milan Tesla

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Departman pravnih nauka
Novi Pazar, Srbija
mtesla192@gmail.com

Apstrakt

Nasilje u porodici predstavlja specifičan, kompleksan i veoma rasprostranjen oblik kriminaliteta koje je naše društvo godinama marginalizovalo i ignorisalo. Tradicionalni koncept poimanja ove pojave kao privatnog problema pojedinaca, uz nepostojanje adekvatnih pratećih mehanizama zaštite uslovio je neadekvatno postupanje policije i pravosudnih organa, ali i drugih institucija. Tema našeg rada biće analiza krivičnog aspekta nasilja u porodici i prikaz i analiza statističkih podataka pravne prakse u procesuiranju slučajeva nasilja u porodici na teritoriji opštine Novi Pazar. Činjenica da postoji nesumnjiva tendencija rasta ovog krivičnog dela ukazuje na izrazitu potrebu njegovog multivarijantnog istraživanja i animiranja društvene i naučne javnosti na ovom području u cilju njegove prevencije, smanjivanja tamne brojke i zaštite žrtava. Neophodno je intenziviranje rada na prevenciji nasilja u porodici, pooštavanje kaznene politike prema učiniocima ovog krivičnog dela, ali pre svega oslobađanje od predrasuda ukorenjenih u patrijarhalnim sredinama da nasilje u porodici predstavlja porodični problem koji treba biti rešen unutar same porodice bez uplita nadležnih organa. Predmet istraživanja jeste nasilje u porodici kao krivično delo iz člana 194. Krivičnog zakonika Republike Srbije (KZ) i pravna praksa u procesuiranju počinioca ovog dela. Osnovni cilj istraživanja jeste prikupljanje podataka o postupanju nadležnih organa na teritoriji opštine Novi Pazar u slučajevima nasilja u porodici, broju prijavljenih i procesuiranih dela i kazni koja je izrečena, kako bi se po prvi put dobila slika o pravosudnoj praksi u ovom delu Srbije. Istraživačku građu o obimu i strukturi kriminaliteta pribavili smo uvidom u zvanične evidencije Policijske uprave Novi Pazar i Osnovnog suda za teritoriju grada Novi Pazar. Vremenski okvir istraživanja obuhvata period od 2009. do 2016. godine.

Cljučne reči: nasilje u porodici, vrste nasilja u porodici, prevencija nasilja u porodici, nasilje u porodici u Novom Pazaru.

DOMESTIC VIOLENCE IN NOVI PAZAR - THE NEED FOR MODERN APPROACH IN A TRADITIONAL SOCIETY

Abstract

Domestic violence is a specific, complex and very widespread form of crime that has been marginalized and ignored by our society for years, and which leaves severe, lasting and far-reaching consequences. The traditional concept of understanding this phenomenon, in the absence of adequate accompanying mechanisms of protection, has led to inadequate treatment of the police and the judicial authorities, but of other institutions as well. The topic of our paper will be analysis of the criminal justice aspect of domestic violence and the presentation and analysis of statistical data of legal practice in processing of cases of domestic violence on the territory of Novi Pazar municipality. The fact that Novi Pazar does not have extensive research to determine the criminological and sociological framework of domestic violence in this municipality, that the scientific and the professional public, but the media as well, did not deal with this problem sufficiently, points out to one of the main characteristics of the traditional understanding of this form of crime - ignoring the public and treating this form of crime as a family problem that needs to be resolved within the family without involvement of the competent authorities. However, we did not want to point out that members of the patriarchal family are at greater risk of being victims of domestic violence, but what can be concluded is that in patriarchal settings domestic violence is still difficult to recognize as an important social problem, but rather a private a problem that should remain within the intimate sphere of the family. By analyzing the obtained data, we can conclude that there is a tendency for increase of this crime, but also the tendency of a mild penal policy, which points to the urgent need for its multivariate research and animation of the social and the scientific public in this area in order to prevent it, reduce the dark number and protect the victims. It is necessary to intensify the work on the prevention of domestic violence, to strengthen the penal policy towards the perpetrators of this criminal act, but above all freeing from prejudices rooted in the patriarchal settings that domestic violence represents a family problem that needs to be solved within the family itself.

Keywords: domestic violence, types of domestic violence, prevention of domestic violence, domestic violence in Novi Pazar.

UVODNE NAPOMENE

Nasilje u porodici predstavlja specifičan, kompleksan i veoma rasprostranjen oblik kriminaliteta sa teškim, trajnim i dalekosežnim posledicama na individualnom i društvenom planu. Ono neposredno pogađa člana porodice koji je žrtva, međutim napada i ruši i porodične vrednosti koje su od velikog društvenog značaja (Škulić, 2012: 71). Porazavajuća činjenica da se nasilje javlja u porodici, koja kao osnovna ćelija društva treba da pruži svim njenim članovima zaštitu i gde bi solidarnost i povezanost trebali biti najjači, nepobitno ukazuje na težinu posledica koje ostavlja.

Dugo o obimu i rasprostranjenosti nasilja u porodici nisu postojali zvanični statistički podaci, što je sa jedne strane onemogućavalo da se otkrije tačna dimenzija ove pojave, a sa druge uticalo na formiranje pogrešnog stava o tome da nasilje nije

ozbiljan društveni problem (Konstantinović-Vilić, 2002: 28). “Nasilje u porodici jedna je od onih socijalno-patoloških pojava koju je naše društvo decenijama marginalizovalo i ignorisalo” (Petrušić, Vilić, 2012: 21). Sve do kraja šezdesetih godina prošlog veka, porodično nasilje je smatrano privatnom stvari porodice u koju država ne treba da se meša (Simić, 2015: 523). Nasilje u porodici je tretirano kao manje značajno, kao privatni, odnosno porodični problem koji bi trebalo rešavati van okvira krivičnopravne reakcije, dok su postojeće predrasude o odnosu muškaraca i žena u porodici i društvu, te prihvatanje fizičkog kažnjavanja kao prihvatljive i efikasne vaspitačke tehnike, dodatno komplikovali odnos profesionalaca prema ovoj pojavi, ostavljajući žrtvu bez zaštite (Jovanović, Simeunović-Patić, Macanović, 2012: 13).

Takođe, dugo se smatralo da je nasilje u porodici veoma retko. Upravo zbog složenosti porodičnih odnosa i uticaja sredine ovo krivično delo je jedno od onih sa velikom tamnom brojkom.

Poslednjih godina, nasilje u porodici aktuelizovano je kao ozbiljna društvena pojava i oblik kriminaliteta koji je čest predmet i društvenog i naučnog interesovanja. Međutim, nasilje u porodici nikada ne može i ne sme biti tretirano kao iscrpljena tema koju je naučna i stručna javnost istražila u dovoljnoj meri i o kojoj je dala konačan sud.

Potpuno smo svesne činjenice da postoje brojna ista ili slična istraživanja, međutim ono što nas je nagnalo da se upustimo u možda već viđen scenario, jeste činjenica da ovakvo istraživanje nije sprovedeno na teritoriji opštine Novi Pazar. Ne može se reći da u jednom univerzitetskom gradu nije bilo svesti o značaju i rasprostranjenosti ovog problema, volje za istraživanjem i edukovanih istraživača koji bi ga sprovedli. Zaključak koji se nužno nameće jeste da je opština Novi Pazar izrazito patrijarhalna sredina u kojoj se nasilje u porodici još uvek teško prepoznaje kao važan društveni problem, već predstavlja privatni problem koji treba ostati unutar intimne sfere porodice.

Proučavanje nasilja u porodici zahteva kompleksan pristup. Ono ima brojne aspekte i moguće ga je posmatrati i istraživati iz brojnih uglova. Tema našeg rada biće analiza krivičnopravnog aspekta nasilja u porodici i prikaz i analiza statističkih podataka pravne prakse u procesuiranju slučajeva nasilja u porodici na teritoriji opštine Novi Pazar. Cilj rada neće biti temeljna analiza zakonskih rešenja, nećemo ukazati ni na sve nedostatke niti predložiti moguća bolja rešenja. Ovo je predmet brojnih drugih radova, studija, istraživanja. Naš cilj je da dopremo do šire naučne i stručne javnosti i da ukažemo na drugi problem. Ne može se imati isti pristup prevenciji nasilja u porodici u svim opštinama Srbije. Pojedina područja zahtevaju osetljiviji, obazriviji, pažljiviji, ali uporniji pristup. Ne treba samo menjati i osnažiti svest žrtava. Sudije koje sude, policijski službenici koji prvi imaju kontakt sa žrtvom odrastali su i žive u toj istoj patrijarhalnoj sredini. Tendencija blage kaznene politike, kojom se šalje jasna poruka da se nasilje u porodici toleriše, obeshrabruje žrtve, čini bespomoćnim, a njihovu borbu uzaludnom.

KRIVIČNO DELO NASILJA U PORODICI- ČLAN 194. KRIVIČNOG ZAKONIKA

Nasilje u porodici se uvodi u krivično zakonodavstvo stupanjem na snagu Zakona o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije od 9. marta 2002. godine. U navedenom zakonu krivično delo nasilja u porodici bilo je smešteno u trinaestoj glavi u grupi krivičnih dela protiv braka i porodice. Član koji je uređivao ovu oblast, 118a, glasio je: "Ko upotrebom sile ili ozbiljnom pretnjom da će napasti na život ili telo povređuje ili ugrožava telesni ili duševni integritet člana porodice, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do tri godine." Pored osnovnog oblika, bila su predviđena i tri teža oblika. Naravno, i pre toga je nasilje u porodici bilo sankcionisano, ali kroz odredbe Krivičnog zakona kojima su inkriminisana dela protiv života i tela i kroz prekršajnu odgovornost primenom Zakona o javnom redu i miru. Pored inkriminisanja nasilja u porodici kao posebnog krivičnog dela, značaj ovog zakona se ogleda i u prebacivanju težišta gonjenja sa žrtve na javnog tužioca i uvođenju još jednog krivičnog dela – silovanja u braku. Nedostatak koji je ova zakonska odredba pokazala u praksi jeste preusko tumačenje člana porodice. Naime, nepostojanje autentičnog tumačenja uslovalo je restriktivno i diskreciono tumačenje žrtve nasilja u porodici zbog čega je mali broj dela kvalifikovan kao nasilje u porodici iz člana 18a KZ (Jovanović, 2010: 163).

Aktuelna krivičnopravna zaštita data je u članu 194. KZ: "Ko primenom nasilja, pretnjom da će napasti na život ili telo, drskim ili bezobzirnim ponašanjem ugrožava spokojstvo, telesni integritet ili duševno stanje člana svoje porodice, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine".

Osnovni oblik ovog dela, član 194. stav 1. KZ, ima nekoliko elemenata na koje treba obratiti pažnju: radnju, način izvršenja dela, posebno svojstvo pasivnog subjekta (žrtve) i posledicu dela (Jovanović, Lukić, 2003: 16). Radnja se sastoji u ugrožavanju spokojsva, telesnog integriteta ili duševnog stanja. Ugrožavanje znači stvaranje konkretne, realne opasnosti, odnosno bliske mogućnosti da nastupi povreda telesnog ili duševnog integriteta člana porodice (Matijašević-Obradović, Stefanović, 2017: 22). Kriminološki koncepti uključuju objektivne i subjektivne kriterijume nasilja: upotrebu sile i pretnju silom (objektivno ponašanje), ali i svaki akt koji se doživljava, odnosno percipira kao namera da se druga osoba povredi (subjektivni doživljaj manifestacije akta), što bi obuhvatilo i okolnosti koje su uticale na ovakav doživljaj (Lukić, 2003: 6). Međutim, može se sagledati znatno šire, kroz koncept dominacije, zloupotrebe moći i prisile (zastašivanja i manipulacije) radi ostvarivanja kontrole. Svaki disbalans moći u porodici i partnerskoj relaciji je potencijalna situacija njene zloupotrebe, a da li će ona rezultirati nasiljem, zavisi od niza faktora (Ignjatović, 2011: 21).

Prema članu 112. stav 28. KZ, članom porodice smatraju se: supružnici, njihova deca, preci supružnika u pravoj liniji krvnog srodstva, vanbračni partneri i njihova deca, usvojilac i usvojenik, hranilac i hranjenik. Članovima porodice smatraju se i braća i sestre, njihovi supružnici i deca, bivši supružnici i njihova deca i roditelji bivših supružnika, ako žive u zajedničkom domaćinstvu, kao i lica koja imaju zajedničko dete ili je dete na putu da bude rođeno, iako nikada nisu živela u istom porodičnom domaćinstvu. Ovom preciznom zakonskom formulacijom isključena je

potreba za tumačenjem čime je otklonjen nedostatak prethodnog zakona. Međutim, iako precizna, ova definicija nije sveobuhvatna. Nezanemarljivom broju lica koja se nalaze u bliskom ličnom odnosu uskraćeno je pravo na zaštitu po osnovu krivičnog dela "nasilje u porodici". Ono što je neophodno jeste usklađivanje sa Porodičnim zakonom i Konvencijom Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici koji ne predviđaju kao uslov sadašnje ili bivše zajedničko mesto prebivališta. Karakteristika nasilja u porodici nije u tome da žrtva i izvršilac nasilja imaju zajedničko mesto prebivališta nego porodična veza i specifičan lični odnos koji među njima postoji.

Krivično delo nasilje u porodici je svršeno nastupanjem posledice koja se prema zakonskoj odredbi zahteva, odnosno kad se dobra o kojima je bilo reči ugrožavaju. Glagolski oblik kojim je određena posledica (ugrožavaju umesto ugroze) dovodi do teškoća u praktičnoj primeni, jer se postavlja pitanje da li je dovoljna samo jedna prethodna radnja ili se zahteva kontinuirana delatnost. Sudska praksa je po ovom pitanju podeljena. Tako, izvesni sudovi uzimaju da je za postojanje krivičnog dela dovoljno da je samo jedanput ugrožen npr. telesni integritet člana porodice (rešenje OSB, Kž. 218/05). Međutim, ima i presuda u kojima je zauzeto suprotno stanovište, po kome se smatra da glagol ugrožava u smislu ovog krivičnog dela, označava trajne i kontinuirane radnje koje se dešavaju u vreme trajanja bračne zajednice (VSS, Kž. 1137/04). Ovu dilemu, značenje reči ugrožavanje, različiti autori na različite načine tumače. Tako, pojedini autori smatraju da ima više razloga da se prihvati stav VSS, ali bi bilo potpunije da se ova dilema razreši prilikom neke od narednih izmena KZ (Stojanović, Perić, 2006:129). Reč je o trajnoj radnji izvršenja (ugrožavanje), ali krivično delo nasilja u porodici postoji i ako je radnja izvršenja prema istom pasivnom subjektu samo jedanput preduzeta. Ako je preduzeta više puta postojaće produženo krivično delo. Takođe, ponavljanje radnje izvršenja predstavlja otežavajuću okolnost koja utiče na odmeravanje kazne, u smislu izricanja teže kazne (Simonović, 2009: 334). "Novija sudska praksa zauzela je stanovište da je dovoljno da je samo jedanput ugroženo spokojstvo, telesni integritet ili duševno stanje člana porodice, odnosno da nije neophodan element trajnosti ili višekratnosti radnji izvršenja" (Stojanović, Delić, 2013: 110). Donošenjem Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, ova dilema je razrešena jer nasilje u porodici, u smislu člana 3. stav 3. ovog zakona jeste akt fizičkog, seksualnog, psihičkog ili ekonomskog nasilja učinioca prema licu sa kojim se učinilac nalazi u sadašnjem ili ranijem bračnom ili vanbračnom ili partnerskom odnosu ili prema licu sa kojim je krvni srodnik u pravoj liniji, a u pobočnoj liniji do drugog stepena ili sa kojim je srodnik po tazbini do drugog stepena ili kome je usvojitelj, usvojenik, hranjenik ili hranitelj ili prema drugom licu sa kojim živi ili je živio u zajedničkom domaćinstvu. Ovakvom formulacijom, u prvom planu više nije posledica, već sama radnja izvršenja koja se može sastojati i u jednom aktu. Takođe, Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici naglašava da se „nasilje u porodici odnosi na svaki čin fizičkog, seksualnog, psihičkog ili ekonomskog nasilja, koje se desi u porodici ili porodičnoj zajednici, ili između bivših ili sadašnjih supružnika ili partnera, bez obzira da li izvršilac deli ili je delio isto prebivalište kao i žrtva“.

Teži oblik određen je u stavu 2.: "Ako je pri izvršenju dela iz stava 1. ovog člana korišćeno oružje, opasno oruđe ili drugo sredstvo podobno da telo teško povredi

ili zdravlje teško naruši, učinilac će se kazniti zatvorom od šest meseci do pet godina”. Ovaj oblik od osnovnog se razlikuje jedino po sredstvima kojima je izvršavano delo iz stava 1. Radi se o sredstvima koja su podobna da telo teško povrede ili da zdravlje teško naruše iako do toga nije došlo. Ukoliko bi zaista zdravlje bilo teško narušeno ili lice teško povređeno upotrebom ovih sredstava radilo bi se o delima iz stava 3. i 4. Predviđena kazna za ovaj oblik dela je od šest meseci do pet godina Kao i kod osnovnog oblika i ovaj oblik je moguće izvršiti samo sa umišljajem.

Drugi teži oblik određen je u stavu 3. koji glasi: “Ako je usled dela iz stava 1. i 2. ovog člana nastupila teška telesna povreda ili teško narušavanje zdravlja ili su učinjena prema maloletnom licu, učinilac će se kazniti zatvorom od dve do deset godina”. Kvalifikatornu okolnost kod ovog oblika predstavlja to što je nastupila teška telesna povreda ili teško narušavanje zdravlja ili je pasivni subjekt maloletno lice, tj. lice koje nije navršilo 18 godina života. Pojmove teške telesne povrede i teškog narušavanja zdravlja treba tumačiti u smislu odgovarajućeg krivičnog dela iz člana 121. KZ. Umišljaj kod ovog oblika dela mora postojati kod izvršioca u odnosu na svojstvo maloletnog lica, a u odnosu na težu posledicu traži se nehat. Zakonom je predviđena kazna od dve do deset godina zatvora.

Najteži oblik je određen u stavu 4. i glasi: “Ako je usled dela iz stava 1., 2. i 3. ovog člana nastupila smrt člana porodice, učinilac će se kazniti zatvorom od tri do petnaest godina”. U ovom obliku teža posledica treba da je rezultat nehata. Za najteži oblik predviđena je kazna zatvora od 3 do 15 godina.

U članu 194. stav 5. propisan je poseban oblik ovog krivičnog dela: “Ko prekrši mere zaštite od nasilja u porodici koje mu je sud odredio na osnovu zakona, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine i novčanom kaznom”.

Krivično gonjenje za sve oblike dela preduzima se isključivo po službenoj dužnosti.

Novinu predstavlja i član 114. KZ kojim je unet nov oblik teškog ubistva – ubistvo člana porodice koji je prethodno zlostavljan: “Zatvorom najmanje deset godina ili zatvorom od trideset do četrdeset godina kazniće se ko liši života člana svoje porodice kojeg je prethodno zlostavljao”.

2. VRSTE NASILJA U PORODICI

Nasilje u porodici manifestuje se kroz sledeće oblike:

1. Fizičko nasilje podrazumeva korišćenje delova tela ili oružja radi pretnje, kazne, dominiranja, sprečavanja, kontrolisanja ili povređivanja druge osobe; uključuje batinanje, udaranje po glavi i telu, čupanje kose, povrede oštrim i tupim predmetima, šutiranje, davljenje, bacanje na pod ili uza zid, nanošenje opekotina i slično. Ovo nasilje čini 70% ukupnog udela nasilja u statistikama;

2. Psihičko nasilje se odnosi na konstantno zastrašivanje, kritikovanje, potcenjivanje, emocionalno ucenjivanje, emotivnu rezervisanost, emocionalne pretnje i optužbe, stvaranje nesigurnosti, straha i konfuzije kod žrtve, zloupotreba poverenja, uznemiravanje, maltretiranje, poricanje i prebacivanje krivice, izolacija, verbalno zlostavljanje, korišćenje mentalnih strategija, manipulisanje;

3. Seksualno nasilje je korišćenje prisilnih seksualnih radnji kojima se dominira, manipuliše, preti, povređuje druga osoba. Podrazumeva povredu polne slobode i morala, prisiljavanje na seksualni odnos, poniženje na seksualnoj osnovi;

4. Ekonomsko nasilje se manifestuje korišćenjem novca ili drugih stvari povezanih sa finansijama radi dominiranja, pretnje ili kontrolisanja. Prepoznaje se po nasilnom oduzimanju novca i vrednih stvari, zabrani članu porodice da raspolaže sopstvenom zaradom, neispunjavanju obaveze izdržavanja, zabrani članu porodice da se zaposli i privređuje, kontroli trošenja novca i drugo (Randelović, Grujić, Rakić, Miljković, 2015: 181);

5. Ugrožavanje spokojstva podrazumeva viku, galamu, sakrivanje, izbacivanje, razbacivanje, cepanje i uništavanje predmeta, nanošenje štete na kućnim aparatima i drugo.

3. REZULTATI I ANALIZA ISTRAŽIVANJA PRAVNE PRAKSE U PROCESUIRANJU SLUČAJEVA NASILJA U PORODICI ZA NOVI PAZAR

Podaci koji su prikupljeni za potrebe ovog istraživanja tiču se broja izvršenih krivičnih dela iz člana 194. KZ, na teritoriji opštine Novi Pazar, u posmatranom periodu od 2009. do 2016. godine. Mišljenja smo da je posmatrani period dovoljno dug da bismo mogli izvući zaključke koji se tiču trenda u broju izvršenih krivičnih dela. Takođe, prikupljeni podaci iz evidencije Osnovnog suda u Novom Pazaru koje ćemo u daljem radu analizirati tiču se kaznene politike ovog suda, te ćemo sagledati broj i strukturu osuđujućih presuda za krivično delo nasilje u porodici.

Prema podacima kojima raspolaže Policijska uprava u Novom Pazaru broj izvršenja krivičnog dela nasilja u porodici se iz godine u godinu povećava. Kao što je i prikazano u Tabeli 1., od 2009. do 2016. godine taj broj je utrostručen. Da li ova statistika govori da je zaista bilo više izvršenja ili je pak došlo do povećanja broja prijavljenih ostaje problem sa kojim se suočavamo u pogledu tamne brojke ovog krivičnog dela. Jedinostveni registar žrtava i počinitelaca nasilja u porodici je jedna od novina Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, tako da će, kroz nekoliko godina, moći da se izvrši analiza i dobije odgovor na pitanje da li je nasilja bilo više, ili se češće prijavljuje. Svakako, bez obzira u kojoj meri prikazuju verno stanje, podaci kojima raspolažemo nisu ohrabrujući i oni nesumnjivo ukazuju na potrebu sprovođenja primarne, sekundarne i tercijalne prevencije na svim društvenim nivoima.

Analizom podataka iz Tabele 2. uočavamo trend opadanja broja osuđenih lica za ovo krivično delo, nasuprot trendu porasta registrovanih dela.

Jaz između broja prijavljenih i optuženih lica zavisi i od stava koji žena žrtva ima prema nasilju i nasilniku. Žene nisu usmerene ka tome da nasilnik bude kažnjen, već su vođene željom da nasilje prestane i kada se suoče sa činjenicom da osobi, sa kojom imaju, u većini slučajeva, decu, ali su i ekonomski zavisne, preti kažnjavanje odustaju od krivične prijave (Randelović, Grujić, Rakić, Miljković, 2016: 182). Tužilaštvo retko kada vodi postupak po službenoj dužnosti, u slučaju kada žrtva odustane od krivične prijave.

Tabela 1.: Broj registrovanih krivičnih dela po članu 194. KZ za teritoriju Novog Pazar

VRSTA DELA	Godina	Ukupan broj lica za koje je doneta prvostepena presuda	STRUKTURA OSUĐUJUĆIH PRESUDA							Oslobađajuće presude	Odbijajuće presude	Oduzimanje imovinske koristi	Broj ožalbenih odluka	Broj potvrđenih odluka	Broj ulaznih odluka	U toku	
			Ukupan broj lica za koje je doneta osuđujuća	Ukupan broj lica oslobođen od kazne	Broj kazni zatvora			Uslovna osuda	Novčana kazna								Rad u javnom interesu
					Do 6 meseci	Od 6 meseci do 1 god.	Od 1 do 3 god										
Čl. 194. KZ-a Nasilje u porodici	2012	54	42	1	10	3	0	25	3	0	2	10	0	8	3	3	0
	2013	75	44	0	9	0	2	33	0	0	6	25	0	7	4	1	0
	2014	37	28	0	3	1	0	24	0	0	0	9	0	3	0	1	2
	2015	30	27	0	5	0	1	21	0	0	0	3	0	7	6	1	0
	2016	17	15	0	5	0	0	10	0	0	2	0	0	4	2	1	0

Izvor: Policijska uprava Novi Pazar

Tabela 2.: Statistički podaci o kazenoj politici

Broj registrovanih krivičnih dela po članu 194. KZ na teritoriji Novi Pazar								
Godina	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Broj kd	47	55	71	91	86	92	96	144

Izvor: Osnovni sud u Novom Pazaru

Takođe, možemo zaključiti da je kaznena politika prema učiniocima ovog krivičnog dela veoma blaga. Najviše počinitelaca dobilo je uslovnu osudu, dok najviša zaprećena kazna gotovo da nije ni presuđivana. Dosledno malim kaznama, šalje se poruka da je nasilje u porodici benigno i prihvatljivo.

PREVENCIJA NASILJA U PORODICI

Iluzorno je očekivati da krivično pravo može da obezbedi efikasnu zaštitu od nasilja u porodici (Jovanović, 2010: 10). Međutim, donošenjem preciznih zakonskih rešenja koja su u skladu sa zahtevima i preporukama međunarodne zajednice, svakako se šalje jasna poruka da je država počela da menja svoj odnos prema nasilju u porodici, da će teže kažnjavati učinioce nasilja, bolje zaštititi žrtve i efikasnije goniti učinioce ovog krivičnog dela.

Krivičnopravnim normama se ne mogu rešiti ozbiljni društveni problemi kao što je nasilje u porodici, međutim to ne znači da one ne treba da se stalno usavršavaju u cilju povećanja efikasnosti (Jovanović, 2010: 158). Osnovna funkcija krivičnopravnih normi jeste kažnjavanje i individualna i generalna prevencija i upravo u tome i leži doprinos koje krivično pravo može dati efikasnoj zaštiti od nasilja u porodici. Međutim, da li se ovaj cilj može ostvariti dosledno blagom kaznenom politikom? Da li pored svesti žrtava, društva u celini, pre svega treba menjati svest sudija, kao i zaposlenih u drugim državnim organima sa kojima žrtve stupaju u kontakt?

Broj krivičnih prijava podnetih policiji i tužilaštvima u R. Srbiji znatno se razikuje od grada do grada. Mere upozorenja se izriču u čal tri četvrtine slučajeva, a jednu četvrtinu podnetih krivičnih prijava tužilaštva odbacuju. Samo oko jedne četvrtine krivičnih prijava tužilaštvo procesuiru, a u oko petnaest procenata se primenjuje institute odlaganja krivičnog gonjenja.

Adekvatna i delotvorna borba protiv nasilja u porodici, gde će prevencija biti u prvom planu, zahteva komplementarni koncept zaštite kroz krivičnopravni i porodičnopravni aspekt. Ono što je neophodno jeste izgradnja pratećih mehanizama zaštite i prevencije čiji je zakonodavni okvir postavljen donošenjem novog Zakona o sprečavanju nasilja u porodici. Veliki značaj imaju i Poseban protokol o postupanju policijskih službenika u slučajevima nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima i Posebni protokol o postupanju centara za socijalni rad – organa starateljstva u slučajevima nasilja u porodici i ženama u partnerskim odnosima. Oni su doneti radi standardizacije postupaka službenika u slučajevima nasilja u porodici, specijalizaciji određenih službenika, a sve u cilju prepoznavanja nasilja i brze i efikasne zaštite žrtava.

“Istraživanja su pokazala da postupajući službenici nedovoljno prepoznaju i razumeju položaj žena koje trpe nasilje u porodici i partnerskim odnosima, neravnotežu moći između žrtve i učinioca nasilja, cikličnu dinamiku nasilja i njegove posledice na žrtvu. Lični stav policajaca je često utemeljen na patrijarhalnom modelu bračnih i porodičnih odnosa, koji se ispoljava u rasponu od minimiziranja društvene opasnosti porodičnog nasilja do njegovog potpunog opravdanja”(Đurđić, 1999: 122).

Prema podacima UN, prvi uzrok smrti ili invalidnosti žena između 15-45 godina nisu bolesti ili saobraćajne nesreće, već nasilje, a najopasnije mesto za ženu je njen sopstveni dom.

Upravo zbog svega navedenog prevenciji bi trebalo biti posvećeno više pažnje sa različitih nivoa, državnih organa, obrazovnih i zdravstvenih institucija, društvene zajednice i svakog od nas pojedinačno. Generalno, prevenciju možemo klasifikovati kao primarnu, sekundarnu i tercijarnu.

Prva u nizu koja podrazumeva edukacije mladih, učenika i dece, podizanje svesti, edukaciju stručnjaka za rad sa žrtvama nasilja u porodici spada u primarnu prevenciju. Primarnom prevencijom se stvara ambijent sigurnosti za žrtve i sprečava se pojava nasilja. Nakon primarne, rad na utvrđivanju faktora rizika i rad sa rizičnim grupama spada u sekundarnu prevenciju kao i pružanje pomoći žrtvama, pravno savetovanje, otvaranje SOS linija i sl.

Direktna pomoć žrtvama nasilja spada u tercijarnu prevenciju pod kojom podrazumevamo pre svega sprečavanje nasilja, sprovođenje sudskih procedura, zbrinjavanje žrtava, finansijska pomoć i sprečavanje dvostruke viktimizacije. Neophodno je predvideti posebne programe dugotrajnije finansijske pomoći koji bi obezbedili egzistencijalnu samostalnost žrtvama. Takođe, jedan od problema jeste i nedovoljan broj sigurnih kuća, odnosno njihovo nepostojanje u pojedinim opštinama Srbije, među kojima je i Novi Pazar.

ZAKLJUČAK

Analizom dobijenih podataka možemo zaključiti da postoji tendencija rasta ovog krivičnog dela ali i tendencija blage kaznene politike.

Činjenica da postoji nesumnjiva tendencija rasta ovog krivičnog dela ukazuje na izrazitu potrebu njegovog multivarijantnog istraživanja i animiranja društvene i naučne javnosti na ovom području u cilju njegove prevencije, smanjivanja tamne brojke i zaštite žrtava.

Činjenica da se za Novi Pazar nije radilo istraživanje u cilju utvrđivanja kriminološko-sociološkog okvira nasilja u porodici u ovoj opštini ukazuje na jednu od glavnih karakteristika tradicionalnog shvatanja ovog oblika kriminaliteta – ignorisanje javnosti i tretiranje ovog oblika kriminaliteta kao porodičnog problema koji treba biti rešen unutar same porodice bez uplita nadležnih organa. Međutim, potpuno odsustvo državne kontrole u sferi privatnog ne znači da privatni prostor ostaje apolitičan. Naime tada dolazi do mogućnosti jedne druge vrste represije i demonstriranja patrijarhalne moći u vidu psihičkog i fizičkog nasilja, a privatnost se preokreće u svoj negativan oblik i postaje sredstvo kojim se ograničava tuđa sloboda (Stepanović 2015: 117).

Tradicionalni koncept poimanja ove pojave kao privatnog problema pojedinaca, uz nepostojanje adekvatnih pratećih mehanizama zaštite uslovalo je neadekvatno postupanje policije i pravosudnih organa, ali i drugih institucija. Minimiziran je značaj i opasnost od nasilja u porodici, intervencija nadležnih organa je često izostajala, svi su „zatvarali oči“ pred ovim društvenim problemom. Najpre žrtva – pomirljivo prihvatajući svoju ulogu koju joj je društvo nametnulo stideći se i neretko okrivljujući sebe, sredina – posmatrajući nasilje u porodici kao rezultat

poremećenih odnosa članova porodice koje oni sami treba da reše, organi krivičnog gonjenja – čestim odustajanjem od gonjenja, kad procene da se situacija stabilizovala i blagim kaznama.

Utvrđivanje uzroka i drugih faktora nasilja u porodici predstavlja samu srž njegovog objašnjenja i razumevanja, ali i neophodnu osnovu za izgradnju dobro informisane, sistematske i obuhvatne društvene strategije suprotstavljanja i prevencije (Nikolić-Ristanović, 2002: 9). Dosadašnja istraživanja su pokazala da su odlučujući faktori patrijarhat, društvena i ekonomska kriza, loša ekonomska situacija, borba za egzistencijom, nezaposlenost, konstantna izloženost stresu, porast depresije, agresivnog ponašanja, potreba za očuvanjem intime porodičnog života. Patrijarhat jeste forma društva u kojoj muškarci imaju najvišu moć odlučivanja i raspolaganja nad svim članovima porodice, a žena podređen položaj u kojem primarnu ulogu ima kao majka i supruga koja svoj identitet stiće samo u relaciji sa muškarcem (Žunić, 2002: 22). Žena ostaje zarobljena u privatnoj sferi, vezana za kuću i decu, da služi mužu i porodici, da se žrtvuje, da bude neprimetna, daleko od javne sfere društva i slobodnog građanskog života. Međutim, pristati na položaj žene, majke, supruge u patrijarhalnoj porodici ne znači pristati na položaj žrtve. Pogrešno je, a u najmanju ruku nepravično, generalizovati i izvoditi zaključke da su članovi patrijarhalne porodice u većoj opasnosti da budu žrtve nasilja u porodici. Ono što se može zaključiti jeste da se u patrijarhalnim sredinama nasilje u porodici još uvek teško prepoznaje kao važan društveni problem, već predstavlja privatni problem koji treba ostati unutar intimne sfere porodice. Patrijarhalno uređenje nije uzrok nasilja u porodici, već predstavlja faktor koji ga opravdava i otežava rešavanje problema.

Proces retradicionalizacije društva u Srbiji teče sporo, te se i porodično nasilje doživljava kao sramota koju bi trebalo ostvariti u krugu porodice, eventualno bliskih prijatelja. Stoga ne iznenađuje podatak da se čak 66,7% žena za pomoć obratilo roditeljima ili rođacima, a zatim državnim institucijama (Babović, Ginić, Vuković, 2010: 84). Prijavljivanje nasilja u porodici je u našoj kulturi retkost, i do njega dolazi skoro uvek nakon mnogo godina trpljenja ili prilikom preživljavanja teških povreda. Žrtve nasilja, zbog stida i krivice koju im nameće sredina, prikrivaju problem što dodatno otežava njegovo rešenje. Povećana vidljivost problema dovela je da se žene osećaju sigurnije, ohrabrenije da prijave nasilje. Međutim upravo te vidljivosti problema nema u Novom Pazaru.

Neophodno je podići svest da nasilje u porodici nije privatna stvar i sramota žrtve koju treba sakriti od javnosti, već ozbiljan društveni problem i teško krivično delo. Treba raditi na rušenju predrasuda vezanih za nasilje u porodici i rušenju izolacije koju grade, pre svega, same žrtve. Važno je nedvosmisleno ukazati da je nasilje neprihvatljiv oblik ponašanja, i da je odgovornost za nasilje uvek na nasilniku, a ne na žrtvi.

Na kraju, možemo zaključiti da je neophodno intenziviranje rada na prevenciji nasilja u porodici, pooštavanje kaznene politike prema učiniocima ovog krivičnog dela. Uslovne osude koje nemaju nikakav nadzor nemaju nikakav efekat.

Potrebno je uspostaviti i poboljšati sistem pomoći žrtvama, pre svega kroz ohrabrivanje žrtava da prijavljuju učinioce ovog krivičnog dela što bi dovelo do smanjenja tamne brojke i stvaranje realnije slike o broju i oblicima ispoljavanja nasilja u porodici.

BIBLIOGRAFIJA

1. Babović, Marija, Ginić, Katarina, Vuković, Olivera (2010): Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama u centralnoj Srbiji, SeConS, Beograd.
2. Đurđić, Vojislav (1999): Uloga policije u borbi protiv nasilja u porodici, Pravna zaštita od nasilja u porodici, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš.
3. Ignjatović, Tamara (2011): Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: model koordiniranog odgovora zajednice, Rekonstrukcija Ženski fond, Novi Sad.
4. Jovanović, Slađana, Lukić, Marija (2003): Nasilje u porodici: nova inkriminacija, Autonomni ženski centar, Beograd.
5. Jovanović, Slađana, Simeunović-Patić Biljana, Macanović Vanja (2012): Krivičnopravni odgovor na nasilje u porodici u Vojvodini, Novi Sad.
6. Jovanović, Slađana (2010): Pravna zaštita od nasilja u porodici, Institut za Kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
7. Konstantinović-Vilić, Slobodanka, Petrušić, Nevena (2004): Krivično delo nasilja u porodici: pravna praksa u Republici Srbiji, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš.
8. Konstantinović-Vilić, Slobodanka (2002): Predrasude i stereotipi o nasilju u porodici, Zbornik radova-Pravom protiv nasilja u porodici, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš.
9. Konstantinović-Vilić, Slobodanka, Petrušić, Nevena (2005): Reagovanje policije na nasilje u porodici - teorijski okvir i strana iskustva, Temida, 8-1, Beograd.
10. Lukić, Miroslav (2003): Kriminološka analiza nasilje u porodici, magistarska teza, Pravni fakultet u Nišu, Niš.
11. Matijašević-Obradović, Jelena, Stefanović, Nenad (2017): Nasilje u porodici u svetlu Porodičnog zakona, Krivičnog zakonika i Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, Pravo-teorija i praksa, 4-6, Novi Sad.
12. Nikolić-Ristanović, Vesna (2002): Ka objašnjenju i prevenciji nasilja u porodici u Srbiji: multivarijantni pristup, Zbornik radova-Pravom protiv nasilja u porodici, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš.
13. Petrušić, Nevena, Konstantinović-Vilić, Slobodanka (2012): Vodič kroz sistem porodičnopravne zaštite od nasilja u porodici, Autonomni ženski centar, Beograd.
14. Ranđelović, Dragana, Grujić, Maja, Rakić, Jelena, Miljković, Julijana (2016): Kliničko pravno obrazovanje – doprinos kriminalističko-kriminološkim istraživanjima krivičnog dela nasilja u porodici, Zbornik radova – Kriminalističko-kriminološka istraživanja – stanje i perspektive, Internacionalna asocijacija kriminalista, Banja Luka.
15. Simić, Dragana (2015): Krivičnopravna zaštita od nasilja u porodici, Kultura polisa, Novi Sad.
16. Simonović, Dragoljub (2009): Krivična dela u srpskoj legislativi, Službeni glasnik R. Srbije, Beograd.
17. Stepanović, Ivana (2014): Privatnost i nasilje u porodici, Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
18. Stojanović, Zoran, Perić, Obrad (2006): Krivično pravo-posebni deo, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
19. Žunić, Natalija (2002): Zašto patrijarhat, Zbornik radova-Pravom protiv nasilja u porodici, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš.
20. Konvencija Saveta Evrope o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, 2011.
21. Krivični zakonik "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012 i 104/2013).

22. Stojanović, Zoran, Delić, Nataša (2013): Krivično pravo posebni deo, Pravna knjiga, Beograd.
23. Stojanović, Zoran, Perić, Obrad (2006): Krivično pravo-posebni deo, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
24. Škulić, Milan (2012): Krivično delo nasilja u porodici, Nasilje u porodici, Pravni fakultet Univerzitet u Beogradu, Beograd.

RESUME

Domestic violence is a specific, complex and very widespread form of crime that has been marginalized and ignored by our society for years, and which leaves severe, lasting and far-reaching consequences. The traditional concept of understanding this phenomenon, in the absence of adequate accompanying mechanisms of protection, has led to inadequate treatment of the police and the judicial authorities, but of other institutions as well. The topic of our paper will be analysis of the criminal justice aspect of domestic violence and the presentation and analysis of statistical data of legal practice in processing of cases of domestic violence in the territory of Novi Pazar municipality. The fact that Novi Pazar does not have extensive research to determine the criminological and sociological framework of domestic violence in this municipality, that the scientific and the professional public, but the media as well, did not deal with this problem sufficiently, points out to one of the main characteristics of the traditional understanding of this form of crime - ignoring the public and treating this form of crime as a family problem that needs to be resolved within the family without involvement of the competent authorities. However, we did not want to point out that members of the patriarchal family are at greater risk of being victims of domestic violence, but what can be concluded is that in patriarchal settings domestic violence is still difficult to recognize as an important social problem, but rather a private a problem that should remain within the intimate sphere of the family. By analyzing the obtained data, we can conclude that there is a tendency for the increase of this crime, but also the tendency of a mild penal policy, which points to the urgent need for its multivariate research and animation of the social and the scientific public in this area in order to prevent it, reduce the dark number and protect the victims. It is necessary to intensify the work on the prevention of domestic violence, to strengthen the penal policy towards the perpetrators of this criminal act, but above all freeing from prejudices rooted in the patriarchal settings that domestic violence represents a family problem that needs to be solved within the family itself.

ZAKONSKO NASLJEĐIVANJE PREMA PROPISIMA REPUBLIKE SRBIJE

Haris Brulić

Univerzitet u Novom Pazaru,
Novi Pazar, Srbija,
haris.brulic@uninp.edu.rs

Dženis Šaćirović

Univerzitet u Novom Pazaru,
Novi Pazar, Srbija,
dzenis.sacirovic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Ovaj rad predstavlja zakonsko nasljeđivanje prema propisima Republike Srbije. Predmet rada su zakonsko nasljeđivanje i nasljedni redovi. Cilj rada jeste opisati zakonsko nasljeđivanje i nasljedne redove, obajsniti sve u vezi nasljeđivanja i detaljno prikazati ko su nasljednici i njihova prava sve u skladu sa pozitivnim propisima Republike Srbije. Prema Zakonu o nasljeđivanju Republike Srbije, postoje dva osnova za nasljeđivanje i to: nasljeđivanje po osnovu testamenta i nasljeđivanje po osnovu zakona. U ovom radu smo predstavili samo zakonsko nasljeđivanje i nasljeđivanje po zakonskim redovima. Prema Zakonu o nasljeđivanju Republike Srbije, postoje četiri nasljedna reda. U svakom nasljednom redu se navodi ko to ima pravo da nasljedi ostavioca. U radu je korišćena metoda sadržaja, normativna metoda.

Ključne riječi: zakonsko nasljeđivanje, nasljedni redovi, ostavioc, nasljednici, zaostavština, pravo predstavljanja.

LEGAL INHERITANCE ACCORDING TO THE REGULATIONS OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract

This paper presents legal inheritance according to the regulations of the Republic of Serbia. The subject of the paper is legal inheritance and hereditary orders. The aim of this paper is to describe the legal inheritance and inheritance orders, to explain everything about inheritance and to show in detail who the heirs are and their rights, all in accordance with the positive regulations of the Republic of Serbia. According to the Law on Inheritance of the Republic of Serbia, there are two grounds for inheritance, namely: inheritance on the basis of a will and inheritance on the basis of the law. In this paper, we have presented only legal inheritance and inheritance according to legal orders. According to the Law on Inheritance of the Republic of Serbia, there are four hereditary orders. Each hereditary line states who has the right to inherit the testator. The paper uses the method of content, the normative method.

Key words: legal inheritance, hereditary orders, testator, heirs, inheritance, right of representation.

UVOD

Nasljeđivanje, suštinski predstavlja prijenos duhovnih i materijalnih osobina sa predaka na potomke, sa kontinuitetom međuzavisnosti koji je isprva u korelaciji sa njihovim rodbinskim vezama. Ne samo kao pravni pojam, povezan sa prirodnim i društvenim naukama, javlja se i kao mnogo širi pojam. Njegov suvremeni karakter, koji označava prijenos imovine sa umrlog na druga lica, definiše i pojmove ostavioca i nasljednika, pa samim tim i suštinu i formu imovine koja se prenosi u zakonski određenom osnovu, definiše zaostavštinom. Samim tim, definiraju se i zakonski nasljednici, koji praćenjem i ispunjenjem forme u vidu određivanja stepena prava na imovinu ostavioca, koje definiraju nasljedni redovi i koje definiše zakon, a obrazlaže naučna oblast prava koju poznajemo kao Nasljedno pravo. Da bi se postupak nasljeđivanja uspostavio, moraju se ispuniti određene pretpostavke koje određuje ova oblast i koje predstavljaju činjenice za ispunjenjenasljedno pravnih normi, a to su smrt ostavioca, postojanje zaostavštine, postojanje nasljednika i osnovi pozivanja na nasljeđe. U tom smislu, dalje, zakon određuje ko su zakonski nasljednici imovine ostavioca. Postoje i posebna nasljedna pravila, kao što je pravo predstavljanja – *ius representationis*, koje određuje da prvenstvo ustupanja prava potomcima ostaviočevog srodnika koji u posebnim uvjetima definiranim zakonom ne mogu ili neće da potražuju svoje nasljedno pravo. Dalje, najbitnije, određuju se zakonski nasljednici, koje definiraju pomenuti nasljedni redovi, koji mogu biti neograničeni, ali i povezani sa pomenuta četiti nasljednja reda u svojstvu rodnog pripadanja te nužni nasljednici, te prava usvojenika i usvojioca. Pored toga, bitan segment je i pravni osnov koje predstavlja zakon sa jedne i pravo testamenta s druge strane. Sama zaostavština je vezana na sve pokretne i nepokretne stvari, s jedne strane na stvarna prava, kao što su pravo svojine, pravo službenosti, pravo zaloge, građenja, itd, zatim obligaciona prava koja mogu biti prava iz ugovora ili naknade štete, zatim autorsko pravo ili pravo industrijske svojine. Kod određenih prava, uzimaju se u obzir obligatorni odnosi koji važe kao ekskluzivno pravo korišćenja određenog dobra za života ostavioca i koja ne mogu nakon njegove smrti biti predmetom zaostavštine, pa samim tim, ne uzimaju se u obzir kao prava nasljednika, već prelaze u drugu formu vlasničkog odnosa ili prava na korišćenje, prema obligatornom odnosu između lica koje više nije u status korišćenja tog dobra i nekog drugog subjekta. Također, zakon poznaje i zajedničku imovinu supružnika, koja uključuje nasljedne redove u tom slučaju više od jednog lica nocioa zaostavštine. S tog aspekta, obligatorni odnosi, koji isprva nemaju odnos koji definiše opće uvjete u zakonodavstvu i pravnim osnovama za definiranje udjela nasljedstva, utječu na nasljednopravnu formu u vidu zakona i sadržinski odnos na koji utječu u sljedećoj etapi u rješavanju pravnih stvari vezanih za process nasljeđivanja.

ZAKONSKO NASLJEĐIVANJE

Pojam i značaj zakonskog nasljeđivanja

Zakonsko nasljeđivanje je nasljeđivanje u odsustvu ostaviočevog testamenta. Do zakonskog nasljeđivanja će doći:

- kada je ostaviočev testament ne sadrži odredbu o imenovanju nasljednika
- kada je ostaviočev testamen ništav
- kada je ostaviočev testament opozvan
- kada testamentarni nasljednik ne može da nasljedi ili kada da negativnu nasljednu izjavu. (Đurđević, 2012: 75)

Zakonsko nasljeđivanje se smatra osnovnim vidom sukcesije mortis causa. Zakonsko nasljeđivanje se smatra kao realna podjela imovine poslije ostaviočeve smrti i tako će ona da postoji i pored sačinjenog testamenta.

„Na osnovu zakona, ostavioca nasljeđuju: njegovi potomci, njegovi usvojenici i njihovi potomci, njegov bračni drug, njegovi roditelji, njegovi usvojioci, njegova braća i sestre i njihovi potomci, njegovi dedovi i babe i njihovi potomci i njegovi ostali preci.“ (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije čl. 8. st. 1. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_nasledjivanju.html)

Nasljeđivanje po linijama

Linija označava skup zakonskih nasljednika koji čini najbliži ostaviočev srodnik i svi njegovi potomci. U prvom nasljednom redu liniju čine ostaviočevo dijete sa svojim potomstvom. Broj linija u prvom nasljednom redu nije unaprijed određen, zavisi od toga koliko ostavilac ima djece. U drugom naljednom redu postoje dvije linije i to očeva i majčina. Očevu liniju čini ostaviočev otac i svi njegovi potomci a majčinu liniju čini ostaviočeva majka i svi njeni potomci. U trećem nasljednom redu postoje četiri linije i nju čine djed i baba.

Pravo predstavljanja

„Ako ostaviočevo dete ne može ili neće da naslijedi, njegov deo na jednake delove nasljeđuju njegova deca (unuci ostaviočevi), a kad neki od ostaviočevih unuka ne može ili neće da nasljedi, njegov deo na jednake delove nasljeđuju njegova deca (praunuci ostaviočevi) i tako redom sve dokle ima ostaviočevih potomaka.“ (<https://www.overa.rs/zakon-o-nasledjivanju.html>)

Pravo predstavljanja uređuje raspodjelu zaostavštine između pripadnika iste linije. U ovom okviru razlikuju se dva uža principa:

- princip reprezentovanja i
- princip nastupanja (Đurđević, 2012:82)

1.3.1. Princip reprezentovanja

Princip reprezentovanja znači da nosilac linije isključuje svoje potompke. Nosilac linije predstavlja svoju liniju. On nasljeđuje po principu jedan za sve. Ovo znači da nosilac linije nasljeđuje a ne njegovi potomci. U prvom nasljednom redu to je ostaviočevo dijete. U drugom nasljednom redu su ostaviočevi roditelji. U trećem su to djedovi i babe.

1.3.2. Princip nastupanja

Princip nastupanja primjenjuje se kada ostavioca ne može da naslijedi njegov srodnik, već njegovi potomci (srodnika). Tako da potomci srodnika dobijaju koliko bi dobio njihov srodnik da je postao nasljednik. Tako da kod principa nastupanja, ostavioca će nasljediti potomci srodnika zato što je srodnik umro prije ostavioca.

2. NASLJEĐIVANJE PO NASLJEDNIM REDOVIMA

Prema pozitivnim propisima Srbije postoji:

- prvi nasljedni red
- drugi nasljedni red
- treći nasljedni red
- četvrti nasljedni red i ostali nasljedni redovi.

2.1. Prvi nasljedni red

Prema zakonu prvi nasljedni red čini:

- ‘‘oni koji čine ostaviočeve potomke’’ i
- ‘‘ostaviočev bračni drug’’ (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, čl. 9. st.

1. <https://www.overa.rs/zakon-o-nasledivanju.html>)

Ostaviočevi potomci i njegov bračni drug nasljeđuju ostaviočevu zaostavštinu na jednake dijelove.

Kada ostaviočevo dijete ne želi da naslijedi, primjenjuje se pravo predstavljanja. Umjesto tog djeteta pozivat će se njegovi potomci i oni će dobiti onoliko koliko bi pripalo ostaviočevom potomku da ja naslijedio tj., da je postao nasljednik. Ukoliko ostaviočev unuk ne može ili neće da bude nasljednik onda će se pozvati njegova djeca (praunučad). I oni će dobiti onoliko koliko bi dobio unuk da je bio nasljednik. Pravo predstavljanja može da se primjenjuje sve dok postoji ostaviočevih potomaka. A kada supružnik ostavioca ne može ili neće da naslijedi ostavioca, onda se zaostavština dijeli na jednake dijelove između ostaviočeve djece. Znači, ovdje se neće primjeniti pravo predstavljanja.

2.2. Drugi nasljedni red

Pripadnici drugog nasljednog reda se pozivaju kada ostavilac nije imao potomaka ko bi ga mogao nasljediti.

Prema pozitivnim propisima Srbije drugi nasljedni red čine:

„ostaviočev bračni drug”
„ostaviočevi roditelji i njihovo potomstvo”. (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, čl. 12.st. 1. [http://ius.bg.ac.rs/prof/materijali/vukmil/Zakon%20o%20nasledjivanju%20\(1995\).pdf](http://ius.bg.ac.rs/prof/materijali/vukmil/Zakon%20o%20nasledjivanju%20(1995).pdf))

Zakonodavac je postavio princip po kome supružnik ne može biti jedini nasljednik u prvom nasljednom redu. Supružnik se tretira kao nasljednik prvog nasljednog reda samo onda ako postoji samo jedan ostaviočev potomak koji može i hoće da naslijedi. Shodno tome, ½ nasljedstva je najviše što supružnik može dobiti u prvom nasljednom redu. (Đurđević, 2012:88)

„Ako iza ostavioca nisu ostali potomci koji se pozivaju na nasljeđe, supružnik prelazi u drugi nasljedni red.” (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, čl. 11. [http://ius.bg.ac.rs/prof/materijali/vukmil/Zakon%20o%20nasledjivanju%20\(1995\).pdf](http://ius.bg.ac.rs/prof/materijali/vukmil/Zakon%20o%20nasledjivanju%20(1995).pdf))

„Zaostavština se dijeli na jednake dijelove između suružnika i ostaviočevih srodnika. Ostaviočev bračni drug dobija jednu polovinu, a drugu polovinu dobijaju ostaviočevi roditelji. Ako bračni drug ne želi ili ne može da bude nasljednik onda zaostavštinu nasljeđuju na jednake dijelove ostaviočevi roditelji.

Ako ostaviočevi roditelji ne mogu ili ne žele da budu nasljednici onda zaostavštinu nasljeđuju njihovi potomci tj., braća i sestre ostavioca. Ako ostaviočeva braća ili sestre ne žele ili ne mogu da nasljeđuju pozivaju se njihova djeca tj.ostaviočevi bratanci i sestrići i sve tako redom dokle ima potomaka.” (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, čl.13.)

Ako ostaviočevi roditelji nemaju potomka cijelu zaostavštinu nasljeđuje supružnik.

2.3. Treći nasljedni red

Nasljednici trećeg nasljednog reda nasljeđuju kada iz prvog i drugog nasljednog reda nema potomaka koji bi ostavioca naslijedili.

Prema zakonu treći nasljedni red čine:

- „ostaviočevi djedovi i babe i njihovi potomci.” (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, čl.16.stv.1.)

Znači, ovdje postoje dvije loze. „Ostaviočev djed i baba sa očeve strane i ostaviočev djed i baba sa majčine strane” (<https://www.docsity.com/sr/nasljedno-zakonsko-nasledjivanje/773337/>).

- Očevu lozu čine djed i baba po ocu i svi njegovi potomci i to: stričevi, braća i sestre po stricu i njihovi potomci, tetke koje su sestre ostaviočevog oca i njihovo potomstvo. U sastav majčine loze ulaze djed i baba po majci i svi njihovi potomci i to: ujaci, braća i sestre od ujaka, tetke koje su sestre ostaviočeve majke i njihovo potomstvo. (Đurđević, 2012:93)

Svaka loza dobija po jednu polovinu zaostavštine. Nosioci loza su djedovi i babe. Ostaviočevi djedovi i babe nasljeđuju po jednu četvrtinu. U slučaju da neki od nosioca linije ne mogu ili ne žele da naslijede primjenit će se pravo predstavljanja. Pa će shodno tome po njihovom udjelu koji bi njima pripadao, nasljeđivati njihovi potomci. Pravo predstavljanja će se koristiti sve dokle postoji ostaviočevih potomaka.

2.4. Četvrti nasljedni red i ostali nasljedni redovi

Nasljednici nasljednog reda četvrtog stepena, nasljeđuju ukoliko nema nasljednika iz prethodna tri navedena nasljedna reda. „Prema zakonu četvrti nasljedni red čine ostaviočevi pradjedovi i prababe.” (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, čl. 19. st.1. https://e-justice.europa.eu/content_succession-166-lt-hr.do)

Ostaviočevi pradjedovi i prababe sa očeve strane nasljeđuju po jednu polovinu, a pradjedovi i prababe sa majčine strane nasljeđuju drugu polovinu.

Znači, ovdje se kao nosioci linije javljaju roditelji ostaviočevih djedova i baba.

Ovdje pravo predstavljanja ne postoji zato što potomci pradjeda i prababe nisu zakonski nasljednici.

„Prema zakonu poslije pradjedova i prababa zaostavštinu nasljeđuju njegovi dalji preci, po pravilima kako nasljeđuju njegov pradjeda i prababa.” (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, čl.20.)

„Prema zakonu ako ostavilac nema potomaka naslijediće Republika Srbija. A zaostavštinu koju Republika Srbija naslijedi pripast će kao državna imovina.” (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, čl.21.stv.1,2,3.)

„Zakon poznaje dvije vrste usvojenja: potpuno i nepotpuno. Usvojenik iz potpunog usvojenja, njegovi potomci i njegovi usvojenici iz potpunog usvojenja i njihovi potomci nasljeđuju usvojioca i njegove srodnike isto kao što djeca i njihovi potomci nasljeđuju svoje roditelje i njihove srodnike.

Usvojenik iz potpunog usvojenja i njegovi potomci ne nasljeđuju usvojenikove krvne srodnike, niti ovi nasljeđuju usvojenika i njegove potomke.” (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, čl. 34. st.1,2. <https://profisistem.com/propisi/zakon-o-nasledjivanju/>)

„Usvojenik iz nepotpunog usvojenja, njegovi potomci i njegovi usvojenici iz potpunog usvojenja i njihovi potomci, nasljeđuju samo usvojica isto kao što deca i njihovi potomci nasljeđuju svoje roditelje ako ta prava pri usvojenju nisu ograničena ili isključena. Nepotpuno usvojenje ne smeta nasljeđivanju između usvojenika i njegovih krvnih srodnika.” (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, čl. 3.st. 1,2. <https://www.overa.rs/zakon-o-nasledjivanju.html>)

„Usvojenik iz nepotpunog usvojenja i njegovi potomci ne nasljeđuju usvojioca ako je usvojilac bio podneo zahtev za prestanak usvojenja a posle njegove smrti se utvrdi da je zahtev bio osnovan.” (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, čl.36.)

Usvojilac iz potpunog usvojenja i njegovi srodnici nasljeđuju usvojenika i njegove potomke isto kao što roditelji i njihovi srodnici nasljeđuju svoju decu i njihove potomke. (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, čl. 37. <https://profisistem.com/propisi/zakon-o-nasledjivanju/>)

„Usvojilac iz nepotpunog usvojenja i njegovi srodnici ne nasljeđuju usvojenika. Izuzetno, ako usvojilac nema nužnih sredstava za život a usvojenik nema nasljednika iz prvog nasljednog reda, usvojilac može u roku od jedne godine od smrti usvojenikove zahtevati doživotno uživanje na delu zaostavštine ako pri usvojenju nisu bila isključena usvojenikova nasljedna prava. Pri odlučivanju sud ceni dužinu trajanja usvojenja, obim usvojenikovih nasljednih prava, vrednost zaostavštine i imovno stanje nasljednika pozvanih na nasljeđe. Ako usvojilac umre pre ostvarenja prava na

nasljeđivanje, to pravo ne prelazi na njegove nasljednike.” (Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, čl.38.stv.1,2,3,4. <https://www.overa.rs/zakon-o-nasledivanju.html>)

ZAKLJUČAK

Formom zakona i sadržinom nasljednopravnih odnosa u praksi, susrećemo se sa velikom odgovornošću ispunjenja rješenja koja će pospješiti pravilan odnos među subjektima nasljednog procesa, prenošenja imovine, pava i obaveza sa ostavioca na njegove nasljednike. Dodatno otežavajuća okolnost u prevalizazuženju suštinskih problema i poštivanja zakona mogu biti zamršeni procesi unutar porodica, koja u dugim i mukotrpnim procesima nastoje uvijek da na ispit stave pravna tumačenja i zakonski regulirana rješenja. Valja napomenuti da Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, sa svojim odredbama, definira jasan i precizan odnos subjekata u procesu ostvarivanja prava nasljeđivanje, ali i definira koje su to prava iz obligacionih odnosa, koje pravni laici često miješaju sa stvarnim, dolazeći do izazova proizvoljnog tumačenja prava, što može dovesti lica do beskompromisne borbe za nepripadajuća prava. Nasljedni redovi, pravo testamenta ostavioca i ostala prava navedena u ovom radu, nastoje da približe ovu aktualnu temu, objasne i obavezuju svoja tumačenja prema zakonskom rješenju i nasljednom pravu, kao osnovama procesa pravnih pitanja iz do sada obrađene pravne teme.

BIBLIOGRAFIJA

1. Đurđević Dejan, Institucije naslednog prava, Službeni glasnik Beograd, Beograd 2012.
2. Roskić Jasmina, Nasledno pravo-zakon,sudska praksa.obraci i registar pojmova, Poslovni biro D.O.O Beograd, Beograd 2007.
3. Zakon o nasljeđivanju Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br.46/95, 101/2003,USRS i 6/201.

Sekundarna (internet stranice):

4. <http://www.ius.bg.ac.rs>
5. <https://e-justice.europa.eu>
6. <https://profisistem.com>
7. <https://www.doccity.com>
8. <https://www.overa.rs>
9. <https://www.paragraf.rs>

RESUME

The form of the law and the content of inheritance relations in practice meet with a great responsibility to fulfill the solution that will enhance the proper relationship between the subjects of the inheritance process, transfer of property, peacock and obligations from the testator to his heirs. An additional aggravating circumstance in overcoming essential problems and respecting the law can be the complicated processes within families, which in long and arduous processes always try to put to the test legal interpretations and legally regulated solutions. It should be noted that the Law on Inheritance of the Republic of Serbia, with its provisions, defines a clear and precise relationship of subjects in the process of exercising inheritance rights, but also defines the rights of obligations, which legal laymen often confuse with real ones, which can lead individuals to an uncompromising fight for inalienable rights. Inheritance orders, testator's will and other rights listed in this paper, try to approximate this current topic, explain and oblige their interpretations according to the legal solution and inheritance law, as the basis of the process of legal issues from the legal topic discussed so far.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 47-53, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Filologija

Datum prijema rada: 01.05.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK: 373.5-057.874(497.11):929(082)(049.32)

doi: /

373.5-057.175(497.11):929(082)(049.32)

Prikaz knjige

821.163.4-82(082)(049.32)

GIMNAZIJSKI KAZIVARI prof. dr Kemala Džemića

Ahmed Bihorac

Univerzitet u Novom Pazaru,

Novi Pazar, Srbija

ahmed.bih61@gmail.com

Monografija Gimnazijski kazivar autora prof. dr Kemala Džemića zauzima veoma značajno mesto u kulturnom i obrazovnom životu Tutina i Sandžaka, predstavljajući delo, koje detaljno opisuje postojanje, opstanak, dešavanja i sveobuhvatan život brojne porodice vrednih kazivara. Protkano kulturnim i istorijskim činjenicama, koje autor, finim produhovljenim selektorskim postupkom, nudi svojim čitaocima, omogućivši im detaljan sistematski, naučno vrednovan i objektivn opis umetničkog rada tutinskih kazivara. Monografija predstavlja vredan pisani trag, kojim autor omogućava uvid u rezultate svoga dugogodišnjeg istraživanja i na izuzetno precizan i jasan način.

Ključne reči: gimnazija, kazivar, stvaralaštvo, umetnost

Znajući da su monografske knjige neretko obimne, pomalo patetične i da ulepšavaju ličnosti o kojima govore, prof. dr Kemal Džemić je sastavio knjigu uspomena iz detinjstva i sazrevanja tutinske Gimnazije, njenih bivših i sadašnjih učenika i profesora, ali bez ikakvog ulepšavanja. Ova monografija, iako obimna, samoanalitično prezentuje i pomalo nostalgичno podseća da je svako ko je pomenut dobio mesto koje je zaslužio.

Književnost, kao najšira i najpopularnija umetnost, osnova je duhovnosti, etike, estetike... te upoznavanje i uvođenje mladih u svet lepog i etički poželjnog; nastava treba da dovede do prihvatanja tih sadržaja, ideja, modela i kriterijuma za svoja rukovodna načela.

Polazeći od činjenice da književnost nije samo vlasništvo obrazovanih ljudi, već i onih drugih ljubitelja lepe reči, valja upozoriti na razliku između praktičnog i teorijskog odnosa prema književnosti koji se gradi kroz čitalačku kulturu upoznavanjem najlepših dela naše i svetske književnosti. Svaki je čovek na svoj način u neprestanom kontaktu sa književnošću, koja se ne predaje samo u školama i na fakultetima, već se u njoj uživa u svakodnevnom životu, želeći da otkrije lepo, uživa u lepom i stvara lepo.

U Pedagoškoj enciklopediji se ukazuje da se stvaralaštvo (kreacija) plodotvorno ispoljava u svim oblastima ljudskog života, rada i delanja, u vidu kulturno-umetničkih, obrazovno-saznajnih, naučnih, tehničkih i drugih duhovnih i materijalnih proizvoda.

Govoreći o čitavoj galeriji gimnazijskih kazivara, koji su svoju prvu afirmaciju dugovali ovoj vaspitno obrazovnoj ustanovi, profesor Džemić nam ih predstavlja. Na jedan diskretan i nenametljiv način autor čitaoce, manirom dobrog poznavaoa i aktera tih kulturnih, vaspitnih i edukativnih manifestacija, vodi kroz generacije uspešnih učenika i profesora jedne obrazovne institucije, čije je stvaralaštvo ostavilo neizbrisiv trag u analima ove ustanove kulture i obrazovanja.

Stvaralaštvo polaznika i poslenika ove škole se može tumačiti i kao sposobnost otkrivanja suštine prirode društva i ljudske egzistencije³.

A njegov profesor Cvetković bi kazao: Stvaralaštvo je dijalektički momenat procesa preobražavanja i slobodnog samopreobličavanja čoveka i njegove prirode, unutrašnjeg života i istorije materijalnih i duhovnih snaga projektovanih u vremenu i ospoljenom prostoru društvenog postojanja, u skladu sa opštim tokom i načinom promene sveta⁴.

Gimnazijski kazivar ima fragmentarnu strukturu, govoreći i o nevinom detinjstvu i o prvim emotivnim i životnim iskustvima, o mirisima, bojama, krajolicima ali i ljudima koje je autor poznao, poštovao i voleo, o njihovim fascinacijama bojama, filmovima i čitanjem dobrih knjiga, ali sve je pomalo sentimentalno i nostalgично ponuđeno radoznalim čitaočima.

Kao dugogodišnji profesor književnosti, autor je vredno radio sa nadarenim učenicima, negujući literarno stvaralaštvo. Literarnim stvaralaštvom se bave načitani učenici, koji sa puno mašte i emocija stvaraju zanimljiva i kvalitetna literarna dela, izražavajući svoje misli biranim rečima⁵.

Prof. dr Kemal Džemić je rođen 1969. godine u Žirču kod Tutina gde je završio osnovnu školu, a Gimnaziju – Društveno jezički smer u Tutinu. Posle srednje škole završio je Filozofski fakultet – Smer srpski jezik i književnost u Prištini. Magistrirao je i doktorirao na IUNP i dobio profesorska zvanja.

Autor je velikog broja rukopisa i objavljenih radova na mnogim naučnim skupovima i zemlji i inostranstvu. Kao dugogodišnji profesor Gimnazije u Tutinu, prof. dr Kemal Džemić je objavio monografiju Gimnazijski kazivar, u kojoj su zastupljeni radovi bivših i sadašnjih učenika i profesora tutinske Gimnazije. U Kazivaru je objavljeno oko šezdesetak radova raznih autora iz oblasti književne i likovne umetnosti, društvenih i humanističkih nauka, esejistike i publicistike. Recenziju ove svojevrsne, i po mnogo čemu značajne, monografije su potpisali Hazir Dermemez, profesor književnosti, Stojanka Leković, profesorica književnosti i Emina Demirović, učenica Gimnazije. Lekturu su uradile profesorice književnosti Dženana Bronja i Alisa Kurtović-Džemić a tehnički urednik je bio Kemal Malićević, dipl. grafički dizajner. Promocija Kazivara je upriličena u holu Gimnazije u Tutinu.

DOBRI DUH GIMNAZIJSKIH KAZIVARA

Ovu svoju najvažniju vaspitno-obrazovnu ustanovu Tutinci su smatrali Akademijom i Univerzitetom. Počevši 1966. godine kao odeljenje Gimnazije u Novom Pazaru, već se 1972. godine osamostalila kao autonomna srednjoškolska ustanova. U toku svoga postojanja, Srednjoškolski centar Bratstvo-jedinstvo, i docnije Zećir Musić, ponovo postaje Gimnazija u Tutinu. Bez obzira na promene naziva, duhovno stvaralaštvo učenika i profesora ove škole, živelo je u kontinuitetu od samog

njenog osnivanja pa sve do savremenog doba, obeleženo posebnom duhovnom i intelektualnom dimenzijom. O podsticajima za pisanje Kazivara autor kaže:

Impresivan je i dragocjen spisak imena profesora i učenika koji su se svojim djelom afirmisali u raznim umjetničkim, filozofskim i naučnim disciplinama. Te dragocjene misleće egzistencije koje su intelektualno stasavale u Gimnaziji isprovocirale su ovu ideju da sve te umne fascinante pojave sa đачko-profesorskog bistrog i duhovnog stvaralačkog vrela objedinim i predstavim u zajedničkom zborniku kao simbolu neraskidive i trajne duhovne povezanosti učenika i profesora. Drugi motivacioni izvor jesu i dragocjene monografije profesora Hazira Derdemeza, koji bogatom dokumentarnom građom pedantno i znalački hronološki prikazuje nastanak i razvoj tutinskog srenjoškolskog obrazovanja⁶.

Naročito su učenici svoje radove objavljivali u školskim časopisima Svitanje, Katarza, Gest i dr. što je predstavljalo veoma važan kulturni i obrazovni iskorak u ovoj školi. I sam autor Gimnazijskog kazivara se našao u ugodnoj i izazovnoj poziciji pokretača i urednika časopisa Katarza i Gest zajedno sa učenicima članovima novinarske sekcije.

O fenomenu đачkog stvaralaštva u Gimnaziji u Tutinu i brojnim kulturnim manifestacijama u ovoj školi Džemić piše:

Jedan razgovor na seminaru u Beogradu dvije hiljade i neke godine, ekstatično me uzbudio i isprovocirao moje profesorske nemire. Poznata novinarka je ushićeno i s oduševljenjem i bez kurtoznosti pokazivala svojim kolegama primjerke ovih časopisa upitno podviknuvši – Zar je moguće da tutinski gimnazijalci rade ovako dobre novine!? To je bila apoteoza mojim đacima kazivarima. Naši učenici su, razumije se, prva svoja djela stvarali simpatično odvažno, s bitnim oznakama folklornog i tradicionalnog kolorita, ali i sa primjetnim modernističkim diskursom u nekim slučajevima. Pamtimo događaj naslovljen kao Gimnazijada, gdje su učenici i profesori gimnazija iz Tutina i Novog Pazara, ovdje u našoj školi, na prvom susretu ove vrste u našem kraju, prikazali svu raskoš iz svog bogatog duhovnog stvaralaštva. Neopisivo dragocjena je bila zainteresiranost gimnazijalaca tih godina za stvaralaštvo, a mi profesori smo, arhetipski nezadovoljni svojom pozicijom u društvu, kako bi primirili njihovu mladalačku energiju, želju i potrebu za duhovnim aktivizmom i kulturno-umjetničkim manifestacijama, predajući se duhovnoj letargičnoj usnulosti, vješto izbjegavali dodatni rad pravdajući se banalnim i neubjedljivim trivijalnim razlozima: nema sredstava, opreme, adekvatnog razumijevanja nekog činovnika itd⁷.

Uloga nastavnika, posebno onih koji predaju jezik i književnost, jeste da svojim primjerom motivišu svoje učenike na stvaralaštvo. Drugim rečima, stvaralački rad se ne očekuje samo od dece već i od zaduženog nastavnika⁸.

KO SU BILI GIMNAZIJSKI KAZIVARI

Ovi naši gimnazijski kazivari, su imali snage da zaborave na višesatna pešačenja, često promrzli i gladni, pa su, ušetavši u gimnazijski školsko-duhovni prostor, unosili svoja kreativna razmišljanja oplemenjavajući sebe i svoju okolinu. Da bi kreativnost našeg učenika došla do punog izražaja, potrebno mu je osigurati slobodu u izboru teme. U svremenoj nastavi nastavnik usmerava i motiviše literarni rad učenika, bez sopstvenog nametanja i uplitanja, ne želeći da štetno deluje na njihovo

stvaralaštvo i originalnost⁹. Govoreći o vrednim stvaraocima, svojim učenicima, autor ističe njihovu upornost, istrajnost i entuzijizam, bez obzira što su im manjkali komfor tople sobe, stilski oblikovan i funkcionalan radni sto, priželjkivani slikarski atelje, možda, klavir, radi razvijanja svoga talenta.

Osnovni uslov za sreću tokom celog života je srećno detinjstvo. Sve slike, mirisi i sećanja koja smo doživeli u toku detinjstva ostaju zauvek u nama. Jednim delom svoga bića ostajemo deca do kraja života. Svoje uspomene iz detinjstva čuvamo zauvek¹⁰.

Mnogi su kazivari, junaci ovog zbornika, srećno kao pastiri trčkarajući za nemirnim stadom iščitavali poznate svetske filozofe, pisce, naučnike, umjetnike, i o popasku precizno bilježili zanimljive odlomke iz pročitano štiva, te početnički osmišljavali nabujale umjetničke vizije na skromnom komadu hartije, grafitnom olovkom ili vodenim bojicama¹¹. Sama činjenica da su oni, danas afirmisani pesnici, likovni umetnici, naučni poslenici, svoje prve radove uobličili i prezentovali javnosti kao srednjoškolci, dovoljno govori o potrebi podizanja svesti, kulturi duhovnog stvaranja i pamćenja, kao i stvaranja podsticajnog ambijenta za ispoljavanje i razvoj talenata, afiniteta i znanja mladih u savremenoj školi.

Ovu monografiju možemo tretirati kao pionirski poduhvat, kao medijum u kome je zastupljen širi korpus radova stvaralaca učenika i profesora od osnivanja Gimnazije pa do danas. Zbornik Gimnazijski kazivar predstavlja dobru motivacionu osnovu za naučnoistraživački rad budućih pisaca i proučavalaca stvaralaštva učenika i profesora Gimnazije u Tutinu.

Monografija Gimnazijski kazivar autora prof. dr Kemala Džemića predstavlja vredno delo, koje detaljno opisuje postojanje, opstanak, dešavanja i sveobuhvatan život brojne porodice vrednih kazivara. Protkano kulturnim i istorijskim činjenicama, koje je autor služeći se finim produhovljenim selektorskim postupkom, koji omogućava detaljan sistematski, naučno vrednovan i objektivan opis umetničkog rada kroz svoje dugogodišnje istraživanje, na izuzetno precizan način predstavio čitaocima u ovoj monografiji.

KAKO JE NASTAO KAZIVAR

Pored napornog istraživanja autora u toku procesa nastanka monografije Gimnazijski kazivar, knjiga čitaocima pruža poseban ugođaj jer je nastala iz pera autora koji svoje detinjstvo, školovanje i radni vek provodi u svom rodnom kraju, svojoj Gimnaziji. Posebnu vrednost knjige prof. Džemić ističe iz stranice u stranicu, govoreći o svojim dragim đacima, kolegama i prijateljima, koji su ljubav prema rodnom kraju i školi preneli na autora monografije.

Autor je ovu monografiju obogatio obiljem pisanog i ilustrovanog materijala. Istražujući obimnu, privatnu i školsku, arhivsku građu, pregledavajući izbledele, požutele fotografije u zaboravljenim i odbačenim gimnazijskim spomenarima, listajući raznu literaturu koja se bavi temom njegovog rodno kraja, škole, evocirajući sećanja učesnika i njihovih potomaka o raznim događajima koji su zadesili tutinsku Gimnaziju, na neuobičajen, interesantan način prikazuje, ne želeći nikog da izostavi, niti zaboravi.

Te misleće gimnazijske egzistencije pisaca, pjesnika, slikara, muzikologa, filozofa, historičara i naučnika, čije se skromne i nijeme pojave jedva nazirahu kroz prašinu nevakta, nemara i zaborava, su intelektualno tvrdoglavo oblikovale duhovnost tutinskog srednjoškolskog obrazovanja, te kao dobri vjerni kazivari ostavili prepoznatljive tragove i biljege svoga bivstva. Misionarski i smjelo su osmišljavali svojim senzibilitetom, znanjem, humanizmom i djelom, prosvjetiteljsko-nastavni ambijent u skromnim uslovima malehnog i baladičnog Tutina. Moćne su i dragocjene pojave tih vječitih sanjara i romantično odvažnih pustolova koji u svom mikrosvijetu djetinje iskreno tragahu za mogućnostima drugačijeg, ljepšeg i boljeg đakovanja i učiteljovanja u peštarskoj varoši¹².

Odjeci tutinskih kazivara, se kao eho, javljaju moćnom pesmom, pričom, izložbom iz Zagreba, predavanjima sa univerzitetskih katedri iz Osla, Sarajeva, Beča, Beograda i Novog Pazara, promocijom svojih knjiga iz Lajpciga. Vezu kazivara sa svojim stvaralačkim zavičajem autor ovako opisuje:

Pozdrave nas zgodnom i mudrom pjesmom o dječijem raskošnom duhu iz Kraljeva. Iz Svrlijga umnim esejom u Bdenju. Zateknemo ih na kakvom naučnom skupu. S ushićenjem ih čitamo u antologijama, enciklopedijama, časopisima. Daruju nam knjigu s posvetom. Zavitlaju Matićevim šalom i tajanstveno otplove niz vrtloge Angare. Nestanu, ali snažno nadodu, kao mitski huk vode Promuklice. Gimnazija majčinski čeka svoju mudru djecu kazivare i zna da će se pojaviti i s ushićenjem dočeka njihova djela... Ovim zvučnim hukom kazivari potvrđuju svoju antejsku povezanost sa Gimnazijom i dragocjenim radovima u Kazivaru oni djetinje odano i lucidno oplemenjuju naš duhovni prostor, dajući mu novu kulturnu i intelektualnu dimenziju. Kazivar će motivaciono snažno pokrenuti primjetnu nabujalu energiju darovitih omladova učenika čiji je raskošni carpe diem duh također bio važan podsticajni agens za nastanak ove svojevrsne enciklopedije duha gimnazijskih kazivara¹³.

ZAKLJUČAK

Prof. dr Kemal Džemić je listajući obimnu građu podlegao neobičnom asocijativnom uzbuđenju, osetivši melanholiu i nostalgičnost za dobrom starom školom i njenim mudrim učenicima i profesorima kazivarima. Autor je objavljujući ovaj zbornik, poklonio čitaocima dragocen prilog o istoriji Gimnazije u Tutinu, obogatiši školsku bibliografiju Tutina, Sandžaka i Republike Srbije. Gimnazijski kazivar autora prof. dr Kemala Džemića napisan je tako da se čita u jednom dahu, što je odlika veoma jasnog i zanimljivog jezika i stila. Čitajući ovu monografsku prozu dobijamo mnoge odgovore o piscu i njegovim kazivarima, razumemo da piščeva, svojevrsna hronika, prirodno proističe iz uslova u kojima je rasla Gimnazija u Tutinu. Način na koji su složeni pojedini fragmenti monografije pokazuje da je autor, veoma pažljivo slagao deo po deo ovog, svojevrsnog, gimnazijskog mozaika. Privlačno u ovoj knjizi je to što se uspomene ne nižu hronološki, već asocijativno, i redosled fragmenata se može promeniti a da to ne remeti celinu. Tako je tajna lepote ove knjige u obnoviteljskoj moći sećanja, što je i bila vodilja prof. Džemića koja mu je sigurno pomagala da u svakom trenutku zna ko je, kuda ide i šta će ostaviti iza sebe.

NAPOMENE

1 Bihorac, A. (2013) Programska obeležja nastave romana, Univerzitetska misao – časopis Filološkog fakulteta, Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru, broj 12 (1) Novi Pazar. str. 164.

2 Pedagoška enciklopedija, 2, (1989) (U redakciji dr. Nikole Potkonjaka i dr. Petra Šimleše), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd. str. 405.

3 Bihorac, A. (2013) Roman kao stvaralački čin, Univerzitetska misao – časopis Filološkog fakulteta, Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru, broj 12 (2) Novi Pazar. str. 83 .

4 Cvetković, N. (2010) Stvaralačko delovanje Književnog kluba, Fakulteta za kulturu i medije Megatrend univerziteta, Komunikacije, mediji, kultura, Godišnjak FKM, Megatrend univerziteta, Beograd. str. 961-973.

5 Podsticanje i razvoj darovitosti kod predškolskog školskog deteta, Naše stvaranje, Zbornik radova sa desetog simpozijuma „Vaspitač u XXI veku“, Aleksinac. (Bihorac, A. (2014). str. 213) .

6 Džemić, K. (2019) Gimnazijski kazivar, Tutin. str. 5.

7 Isto, str. 6.

8 Bihorac, A., Džemić, K. (2019) Podsticanje i razvoj darovitosti kod predškolskog školskog deteta, Naše stvaranje, Zbornik radova sa Četrnaeste konferencije „Vaspitač u XXI veku“, Aleksinac. str. 376.

9 Bihorac, A., Džemić, K. (2019) Podsticanje i razvoj darovitosti kod predškolskog školskog deteta, Naše stvaranje, Zbornik radova sa Četrnaeste konferencije „Vaspitač u XXI veku“, Aleksinac. str. 376.

10 Bihorac, A. (2018) Podsticanje i razvoj darovitosti kod predškolskog školskog deteta, Naše stvaranje, Zbornik radova sa Trinaeste konferencije, „Vaspitač u XXI veku“, Aleksinac. str. 111-112.

11 Džemić, K. (2019) Gimnazijski kazivar, Tutin. str. 6.

12 Isto, str. 8.

13 Isto, str. 8.

LITERATURA

1. Bihorac, A. (2013) Programska obeležja nastave romana, Univerzitetska misao – časopis Filološkog fakulteta, Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru, broj 12 (1) Novi Pazar.

2. Bihorac, A. (2013) Roman kao stvaralački čin, Univerzitetska misao – časopis Filološkog fakulteta, Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru, broj 12 (2) Novi Pazar.

3. Cvetković, N. (2010) Stvaralačko delovanje Književnog kluba, Fakulteta za kulturu i medije Megatrend univerziteta, Komunikacije, mediji, kultura, Godišnjak FKM, Megatrend univerziteta, Beograd.

4. Bihorac, A. (2014) Podsticanje i razvoj darovitosti kod predškolskog školskog deteta, Naše stvaranje, Zbornik radova sa desetog simpozijuma „Vaspitač u XXI veku“, Aleksinac.

5. Bihorac, A., Džemić, K. (2019) Podsticanje i razvoj darovitosti kod predškolskog školskog deteta, Naše stvaranje, Zbornik radova sa Četrnaeste konferencije „Vaspitač u XXI veku“, Aleksinac.

6. Bihorac, A. (2018) Podsticanje i razvoj darovitosti kod predškolskog školskog deteta, Naše stvaranje, Zbornik radova sa Trinaeste konferencije, „Vaspitač u XXI veku“, Aleksinac.
7. Džemić, K. (2019) Gimnazijski kazivar, Tutin.
8. Pedagoška enciklopedija, 2, (1989) (U redakciji dr. Nikole Potkonjaka i dr. Petra Šimleše), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd. Literatura: Zećirović, Zećir, Legenda o Alajbegu, El- Kelimeh, Novi Pazar, 2020.

RESUME

The Gymnasium teller, by author prof. Dr. Kemal Džemić, was written with the aim of preserving the students and their professors from oblivion, as well as their first works created boldly and sympathetically, with important marks of folklore and traditional color, but also with clear indications of modernist discourse in some cases. In this monograph, they have portrayed all the splendor of their rich spiritual creation. Indescribably precious was the interest of high school students of all generations in their creativity, when they presented their first creative steps in front of their schoolmates and professors. It is worth noting that these high school narrators of ours would, through sheer strength of their will, often forget about the several hours of walking, often cold and hungry, as soon as they would enter the high school's spiritual space, bringing with them their creative thoughts, and enriching both themselves and their surroundings.

Speaking about these hard-working creative students, the author emphasizes their persistence, perseverance and enthusiasm, regardless of the difficult conditions in which they were educated. Many heroes of this collection of narrators, would like shepherds running after a restless flock, read world-famous philosophers, writers, scientists, artists, and in rare moments of respite, accurately recorded interesting passages from what they have read, with beginner's steps, conceiving their swollen artistic visions upon a torn-out piece of paper from a school notebook, either with a pencil or with water colors. These well-known poets, artists, scientists, who shaped and presented their first works to the public as high school students, speak enough about the need to raise awareness, culture of spiritual creation and memory, as well as creating a stimulating environment for expression and development of talents, affinities and knowledge of young people in the modern school.

The Gymnasium teller, by Professor Džemić, represents a monograph, which preserves the works of students and professor creators from the founding of the Gymnasium until today. The collection The Gymnasium teller represents a good motivational basis for the scientific research of future writers and researchers of the work of students and professors of the Gymnasium in Tutin.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 54-65, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 01.06.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2020.

UDK: 378.091:004

doi: 10.5937/univmis2120054A

37.018.43:077

Originalni naučni rad

TEHNOLOŠKI TRENDovi RAZVOJA VISOKOG OBRAZOVANJA

Jasmina Arsenijević

Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača u Kikindi,

Kikinda, Srbija

arsenijevicjasmina@gmail.com

Dejan Arsenijević

Fakultet tehničkih nauka, Univerziteta u Novom Sadu, Trg Dositeja Obradovića 6, 21000

Novi Sad, Srbija

moonsoft@neobee.net

Rad je rezultat republičkog, interdisciplinarnog, naučno-istraživačkog projekta „Digitalne medijske tehnologije i društveno obrazovne promene“ koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, 21.02.2020. godine.

The paper is the result of the national, interdisciplinary, research project „Digital Media Technologies and Social Educational Changes“ funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia

Apstrakt

Cilj rada je prikaz i analiza interneta stvari i tehnološki podržanih okruženja za učenje, kao tehnoloških trendova razvoja visokog obrazovanja. U radu je korišćen metod analize sadržaja dostupne naučne literature, teorijske i empirijske građe. Prikazuje se kako primena i udruživanje ovih tehnologija pokreću značajne društveno-tehnološke promene u uslovima u kojima se visoko obrazovanje odvija. Rezultati pokazuju da primena ovih tehnologija omogućuje materijalne uštede, da može rezultovati povećanjem efikasnosti i performansi procesa u visokom obrazovanju i prilagođavanjem nastave individualnim potrebama studenata. Rad dalje diskutuje izazove i rizike koje ove tehnološke promene mogu doneti visokom obrazovanju i društvu u celini. Zaključak ukazuje da je i pored brojnih prednosti koji se ostvaruju, potreban razvoj kompetencija ljudskih resursa i iznalaženje rešenja u vezi sa etičkim korišćenjem podataka.

Ključne riječi: Internet stvari, tehnološki podržana okruženja za učenje, sistemi za upravljanje učenjem, visoko obrazovanje, univerzitet.

PUBLIC RELATIONS IN THE DIGITAL ERA - NEW METHODS AND TOOLS

Abstract

The beginning of the 21st century marked an evolutionary "leap" in Internet technology - the transition from static web pages whose content was determined solely by their creator to dynamic, interactive user-created web pages and the emergence and proliferation of social networks as a special and multi-purpose cyber info-sphere. In such a new and dynamic environment, naturally the need for new ways of functioning of public relations has emerged, finding new approaches and methods that would successfully fit into the new digital environment and take advantage of all the newly created potential.

This next evolutive stage of the Internet - Web 2.0 brought interactive access web-pages, blogs, social networks/media, targeted advertising and pod-casts have become new and vital fields of contemporary PR. The new interactive technologies have enabled not only more accurate identification of target groups but also direct access to the collection of unimaginable quantity and quality of data that describes not only groups but individuals as well. This quantum leap in knowledge of target audiences made possible more precise "tailoring" of messages for each of them, thus dramatically increasing the effectiveness of these messages.

This paper will analyze the principles, functions and possibilities of modern digital public relations, the methods and tools for it's application as well as practical examples.

Keywords: digital PR, digital communications, information, Web 2.0, interactivity.

UVOD

Visoko obrazovanje se danas suočava sa velikim društveno-tehnološkim, ali i ekonomskim izazovima. Pre svega, potrebno je obezbediti da nove generacije studenata imaju savremeno, stručno i tehnološki zasnovano znanje, te multikulturalne kompetencije i veštine koje su potrebne u savremenim uslovima privređivanja u digitalnoj ekonomiji znanja. Zadatak visokog obrazovanja kao centra stvaranja i akumulacije znanja da uočava različite potrebe i probleme u lokalnom i širem, pa i globalnom okruženju i iznalazi naučno-tehnološka rešenja za iste, postaje sve zahtevniji sa globalnim promenama u sferi ekologije, demografije, tehnologije, zdravstva i sl., te obrazovanje dobija i preduzetnički karakter. Sve su veći pritisci i na ekonomsku efikasnost visokog obrazovanja, te su potrebna inovativna organizaciona i tehnološka rešenja uz pomoć kojih će se izaći u susret ovim izazovima. Konačno, društveni diksurs „osnaživanja pojedinaca“ koji zagovara postavljanje studenta u centar obrazovanja, zahteva individualizovaniji pristup podučavanju i daleko veći stepen izlaženju u susret zahtevima studenata.

Rešenje na ove izazove delom donosi infiltracija digitalnih tehnologija u visoko obrazovanje. Digitalna tehnologija ima izuzetno moćan potencijal da transformiše visoko obrazovanje, omogućavajući povećanje efikasnosti i efektivnosti radnih procesa, a po potrebi i reinženjering istih.

Kada se govori o primeni digitalnih tehnologija u obrazovanju, svakako da izuzetno važno mesto ima obrazovanje na daljinu. I dok je trend razvoja e-obazovanja brzo i rastao poslednjih nekoliko decenija (posebno u sektoru visokog obrazovanja - Guri-Rosenblit & Gros, 2011) sa globalnom epidemijom korona virusa on je drastično

ubrzan. Iskustva i primeri dobre prakse ipak, pokazuju da najbolje rezultate daju systemska rešenja poput sistema za upravljanje učenjem ili virtuelna okruženja za učenje (Rapanta et al., 2020).

Drugi domen tehnološkog razvoja u (visokom) obrazovanju, koji doživljava dramatičan rast u poslednjih nekoliko godina i predstavlja jednu od najpespektivnijih grana, jeste internet stvari. Kao tehnološko rešenje povezivanja uređaja koja imaju pristup internetu u informacione sisteme, internet stvari omogućava izuzetne uštede i povećava efektivnost i efikasnost procesa u visokom obrazovanju (Asseo et al., 2016; Zalewski et al., 2017).

U radu su prikazane osnovne karakteristike i koristi od tehnološki podržanih okruženja za učenje i interneta stvari u obrazovanju i njihove konvergencije, kao i pregled rezultata istraživanja o efektivnosti njihove primene u visokom obrazovanju. U radu je korišćen metod analize sadržaja dostupne naučne literature i tehnika analize i sinteze. U završnom delu rada se razmatraju najvažnija pitanja i izazovi u vezi sa primenom ovih tehnologija, kao što je kompetencija ljudskih resursa i poštovanje privatnosti i bezbednost podataka.

E-OBRAZOVANJE I SISTEMI I OKRUŽENJA ZA UPRAVLJANJE UČENJEM

Poslednjih decenija prodor e-učenja u tržište (visokog) obrazovanja raste – prerasta do široko rasprostranjene usluge gotovo svih univerziteta na svetu (Downes, 2005), čemu moramo dodati i period označen pandemijom koronavirusa, kada je obrazovanje na daljinu u svim nivoima i sferama obrazovanja širom sveta postao imperativ. Digitalne tehnologije su tako omogućile premošćavanje različitih granica u obrazovanju: geografskih, fizičkih, društvenih, pa i jezičkih i kulturnih.

E-obrazovanje je sistem softverskih rešenja i veb tehnologija koji pomažu učenje u kome su student (polaznik) i profesor (instruktor) fizički udaljeni, tako da student stiče znanje bez direktnog kontakta sa nastavnikom i to u vreme i na mestu koje mu odgovara (Rosenberg, 2002; Tavangarian et al., 2004).

Postoje različiti oblici i nivoi e-obrazovanja (bez fizičkog kontakta, preko tzv. hibridnih sistema, do onih kod kojih se samo mali deo obavlja putem novih medija i tehnologija). Takođe, postoje i različita okruženja u koje se e-obrazovanje smešta, formalno i neformalno obrazovanje, preškolski, osnovni, srednji nivo i visoko obrazovanje. Konačno, alati i platforme za e-obrazovanje mogu biti besplatni i otvoreni za široku upotrebu ili komercijalni.

U ovom radu zadržaćemo se na tehnološki podržanim okruženjima za učenje, koji su specijalizovani sistemi, platforme ili aplikacije dizajnirani za e-obrazovanje. Njihov zadatak je oponašanje okruženja za učenje iz fizičkog sveta i aktivnosti koji su u njemu dominantno zastupljene: deljenje, razmena, stvaranje i primena znanja, komunikacija i interakcija i provera znanja. U njih se ubrajaju sistemi za upravljanje učenjem (eng. Learning Management Systems - LMS), virtuelna okruženja za učenje (eng. Virtual Learning Environment – VLE), sistemi za upravljanje sadržajima (eng. Content Management System - CMS),

takozvana „pametna“ okruženja za učenje (eng. Smart Learning Environment – SLE) i sl. Razlike između njih su minimalne i često zavise od konteksta primene: za podršku podučavanju u osnovnoj ili srednjoj školi, fakultetu, poslovnoj obuci i sl., a po nekad i od mesta korišćenja termina: virtuelno okruženje za učenje je termin koji se češće koristi u Evropi i Aziji, a sistem za upravljanje učenjem u Severnoj Americi.

Ipak, potrebno je napraviti razliku između ovih specijalizovanih rešenja i platformi, od e-obrazovanja u širem smislu (između ostalog i od onog koje se po hitnom postupku razvijalo u vreme rasta pandemije virusa). Prvu grupu karakteriše strateški i sistemski pristup e-obrazovanju i kreiranje okruženja koje će na jedinstvenoj platformi u onlajn postoru omogućiti sve elemente učenja i podučavanja koji bi se praktikovali u realnom svetu: prenos i deljenje znanja, interakcija i komunikacija (uz obavezne sinhronne aktivnosti), praktična primena znanja i mehanizmi provere naučenog. Kod e-obrazovanja u širem smislu ovo ne mora biti slučaj – ne karakteriše ga sistemski pristup, već se alati koriste po potrebi i preferenciji korisnika (umesto jedinstvene platforme, koristi se niz alata za onlajn nastavu za različite predmete, pa i aktivnosti unutar jednog predmeta; što onemogućuje jedinstvenu bazu podataka za praćenje napretka studenata); komunikacija može biti i asinhrona, dok interakcija između studenata nije obavezna.

Sistemi i okruženja za upravljanje učenjem omogućavaju pristup širokoj lepezi alatki koje možemo podeliti u dve načelne grupe: alati koji omogućavaju aktivnosti bazirane na konstruktivizmu kao polazištu učenja, kao što je komunikacija, interakcija, deljenje i razmena sadržaja; i alati koji se baziraju na administrativnim aktivnostima: praćenja, evaluacije, analize i sumiranja.

Sistemi i okruženja za upravljanje učenjem tako omogućuju:

- interakciju, komunikaciju i saradnju: zajedničku obradu, modifikaciju i kreiranje sadržaja, vođene diskusije studenata od strane nastavnika, međusobno ocenjivanje studentskih radova, sisteme za automatsko obaveštavanje, e-oglasne table itd.

- sinhronu komunikaciju (u realnom vremenu, ne odloženo), putem video prenosa predavanja i video konferencija (neki sistemi uključuju i učešće u trodimenzionalnim virtuelnim okruženjima za učenje),

- upravljanje sadržajem: pristup i upotreba, distribucija, deljenje i skladištenje sadržaja (digitalnih materijala za učenje i rad - npr. video snimaka predavanja, e-udžbenika i multimedijalnih sadržaja) i stvaranje novog sadržaja,

- praćenje napretka studenata i administraciju: automatizaciju provere znanja i evidentiranje postignuća studenata, analitiku učenja i progressa (po studentu, grupi, predmetu, godini itd.).

U svetu se u visokom obrazovanju beleži rast primene sistema i okruženja za upravljanje učenjem zbog brojnih prednosti koje donose i dostupnosti besplatnih rešenja. Po izveštaju globalnih trendova visokog obrazovanja iz 2019. godine, u visokom obrazovanju je bilo aktuelno kako podučavanje na daljinu, tako i kombinovanje obrazovnog procesa koji se organizuje „licem u lice“ (tradicionalne nastave) i sistema za obrazovanje na daljinu (e-nastave)

(Alexander et al., 2019). Sa globalnom epidamijom korona virusa, onlajn nastava u visokom obrazovanju postala je još više zastupljena.

Mnogi univerziteti širom sveta koriste modularno objektno orijentisano dinamičko okruženje za učenje „Mudl“ (eng. Moodle) - jedan od najpoznatijih besplatnih sistema tj. okruženja za upravljanje učenjem. Dok Mudl najveću primenu ima u Evropi, Sakai (eng. Sakai), Klerolajn (eng. Claroline) ili Bazar (eng. Bazaar) predstavljaju poznata rešenja otvorenog koda, koji se više koriste u Sjedinjenim Američkim Državama.

Sistemi za upravljanje učenjem (najpoznatiji su „Canvas Network“, „Coursera“ i „edX“) koriste se za realizaciju masovnih otvorenih internet kurseva (eng. Massive open online course). Masovni otvoreni kursevi prihvaćeni su širom sveta u visokom obrazovanju (kao i u neformalnom), te je do kraja 2018. godine premašio 100 miliona polaznika i 900 univerziteta koji ga koriste. U pitanju je model besplatnog pristupa kompletnim univerzitetskim kursevima, pristup predavanjima, vežbama, seminarskim radovima, testovima, studentskoj zajednici, ispitima. Ovu inicijativu pokrenuo je prestižni američki univerzitet Masačusetski institut za tehnologiju, koji je omogućio pristup hiljadama snimaka svojih kurseva, a isti trend prate drugi svetski univerziteti i postaje internacionalan (Jejl, Berkli, Stenford, Braun, Kolumbija, potom univerziteti iz Evrope, Azije i Australije itd.).

Veliki broj istraživanja primene tehnološki podržanih okruženja za učenje na univerzitetima širom sveta ukazuju na pozitivne rezultate: motivacija i zadovoljstvo studenata (Kim & Frick, 2011; Harandi, 2015) i ušteda vremena i finansijskih resursa za studente i univerzitete (Gholamhosseini, 2008; Saleem & Rasheed, 2014). Putem ovih tehnoloških okruženja olakšava se pristup multimedijским obrazovnim resursima (Jones et al., 2010; Phillips, McNaught & Kennedy, 2012) i olakšava interakcija kako između studenata (međusobno), tako i između profesora i studenata (Gholamhosseini, 2008; Jones et al., 2010). Što se tiče efektivnosti učenja, istraživači i praktičari primene sistema za obrazovanje na daljinu nalaze da su studenti koji su pohađali onlajn semestre ostvarivali iste, ili čak bolje rezultate na ispitima nego studenti koji su pohađali nastavu tradicionalnim putem (Passey & Higgins, 2017: 22).

Dalji razvoj tehnoloških okruženja za učenje rezultovao je kreiranjem tzv. „dirigovanog okruženja za učenje“ (eng. Managed Learning Environment) koji predstavlja virtuelno okruženje za učenje nadograđeno administrativnim funkcijama. Fokus se pomera sa ideje sistema ili okruženja za učenje na koncept upravljanja cele obrazovne ustanove. Koriste se za administraciju, praćenje, dokumentovanje i izveštavanje rezultata nastave i vođenje evidencije o napretku u učenju (Singh, 2006).

Na nivou univerziteta, dirigovano okruženje za učenje omogućuje vođenje i administriranje informacija o kursevima, resursima, podršci, kooperaciji, ocenjivanju i evaluaciji. Recimo, fakultet može u kratkom roku da prikupi podatke o stopi odustajanja sa studija za pojedini smer, koji se mogu porediti sa drugim podacima od značaja. Može se nadzirati napredak studenata kroz module, kombinujući ga sa dodatnim podacima o studentima (zaposlenost, ekonomski status, prethodno obrazovanje). Informacije dobijene ovim putem mogu

doprineti stvaranju okruženja koje je fokusirano i koje odgovara na potrebe i preferencije studenata.

INTERNET STVARI U VISOKOM OBRAZOVANJU

Pod terminom Internet stvari (u daljem tekstu IoT) podrazumeva se sistem međusobno povezanih računarskih uređaja, mehaničkih ili digitalnih mašina, objekata, životinja ili ljudi koji imaju jedinstvene identifikatore i sposobnost da prenose podatke preko mreže pri čemu nije neophodna interakcija između ljudi ili između čoveka i računara.

Standard današnjih uređaja (stvari) iz svakodnevnog života postaje mogućnost povezivanja na internet. IoT omogućuje povezanost svega sa svima što je povezano na mrežu, u celom svetu, u svako doba i na svakom mestu za postizanje identifikacije, trasiranja i upravljanja stvarima, i omogućuje komunikaciju između ljudi, ljudi i uređaja i uređaja i uređaja (Chen et al., 2014). Ovime je omogućeno daljinsko prikupljanje i razmena podataka koji se nakon obrade mogu koristiti za upravljanje različitim fizičkim parametrima (npr. temperatura, vlažnost vazduha), preduzimanje različitih akcija (npr. slanje obaveštenja određenoj grupi korisnika u slučaju nekog bezbednosnog ili zdravstvenog problema itd.), praćenje razvoja kompleksnijih interakcija u sistemu (npr. praćenje napretka u savladavanju gradiva ili veze između napretka i prisustva nastavi itd.). Ovome doprinose različiti uređaji koji su postali deo životne svakodnevnice. Procenjuje se da će broj ovih uređaja po studentu biti od pet do deset: pametni telefoni, tableti, laptop računari, konzole za igre, fitnes uređaji, pametni nakit, neprenosivi uređaji kao što su pametni televizori, bežične slušalice i zvučnici, ekrani koji se nose na glavi (Aldowah et al., 2017).

Zbog svojih prednosti, IoT sve se više koristi u mnogim sferama ljudske delatnosti, pa i u obrazovanju. Prednosti koje donosi su brojni: smanjenje troškova, povećanje kvaliteta života pojedinaca, povećanje kvaliteta zdravstvenih usluga, viši nivo bezbednosti (Aldowah et al., 2017). Mnoge indicije ukazuju da će IoT doneti suštinske promene u visokom obrazovanju i na univerzitetima. Sve je više institucija visokog obrazovanja širom sveta koji uvode IoT tehnologiju (Qi & Yong-jun, 2011; Jin, 2012; Tianbo, 2012; Aldowah et al., 2017; Wakim & Mershad, 2018).

Važan razlog rastuće primene IoT tehnologije u obrazovanju su materijalne i finansijske uštede (efektivno korišćenje prostora za učenje – učionica, čitaonica, laboratorija, i prostora za logističku podršku: restorana i menzi, fitnes centara, parkinga, sala za projekcije i sl.). Podaci mogu biti korišćeni za kontrolu energetske potrošnje. Na primer, na Univerzitetu u Torinu, nekoliko senzora je postavljeno u učionicama, laboratorijama, studentskim sobama u domovima i u biblioteci da mere temperaturu, vlažnost vazduha, ugljen dioksid i jačinu svetlosti. Ovi podaci omogućavaju identifikaciju udobnosti u prostorima univerziteta (Bagheri & Haghghi Movahed, 2017). IoT nudi sredstva za fina podešavanja sistema za klimatizaciju i grejanje, omogućavajući da sve prostorije u kampusu budu optimalno komforne uz minimum troškova. Sistemi za kontrolu okruženja za velike istraživačke prostore se često primenjuju. Ti sistemi obično prate i regulišu temperaturu, vlažnost, kvalitet

vazduha, kretnje i mnoge druge faktore. Rezultati ovih merenja se koriste za potrebe bezbednosti, energetske efikasnosti, ispunjenja propisa, i druge istraživačke potrebe.

IoT tako omogućuje da univerzitet ima mogućnost da ponudi nove studentske servise i unapredi već postojeće. Primeri su, pored ostalog, korišćenje fitnes uređaja ili pametnih nakita za praćenje indikatora zdravlja studenata, sistemi video nadzora i upotreba uređaja za detekciju lica, kontrola ulaska, osvetljenja, potrošnje električne energije. Zdravlje i bezbednost studenata mogu biti unapređeni različitim nosivim uređajima, video nadzorom i detektorima dima ili vatre. Kolektivna aktivnost studenata u učionici može biti praćena merenjem promena u temperaturi, procenta ugljen-dioksida i nivoa buke.

U odnosu na sve aspekte uključivanja novih medija i tehnologija u obrazovanje internet stvari je najmlađa ali i najbrža disciplina. Njegova primena u visokom obrazovanju postaje neminovna budućnost zbog povećanja efikasnosti i efektivnosti obrazovnog procesa. Dolazi i do poboljšanja društvenog, kulturnog i zdravstvenog stanja studenata. Rezultati istaživanja efekata primene IoT tehnologije na Univerzitetu u Torinu u Italiji, pokazali su da dolazi do smanjenja troškova, uštede vremena, povećanja bezbednosti i udobnosti kao i personalizacije učenja i kolaboracije (Bagheri & Haghghi Movahed, 2017).

Najveći potencijali ove tehnologije leže u njihovoj primeni u nastavnom procesu. Najperspektivniji IoT uređaji za primenu u obrazovnom procesu su uređaji za virtuelnu, pojačanu ili kombinovanu stvarnost i uređaji za adaptirano učenje, među kojima su uređaji za detekciju lica i biometrijska tehnologija. Pored brojnih mogućnosti koje IoT nudi u praksama nadzora i kontrole sigurnosti i bezbednosti na univerzitetima, njihova primena sve više obećava u kontekstu učenja. Odličan primer su uređaji za biometriku lica, koji imaju mogućnost određivanja uključenosti studenta tokom učenja: prepoznavanje zainteresovanosti, oduševljenja, iznenađenosti ili pak zbunjenosti na licu studenata; dosade i frustriranosti, te obećavaju značajne pomake prema individualizaciji učenja (Dewan et al., 2019). Smatra se da se detekcijom ovih emocija iz izraza lica mogu ustanoviti pitanja znanja, stimulacije i emocionalne uključenosti (D'Mello, 2017).

Razvoj uređaja za virtuelnu, pojačanu ili kombinovanu stvarnost omogućuju udaljeno prisustvo na vežbama i laboratorijama, obilaske nepristupačnih, skupih i udaljenih lokacija i uvežbavanje složenih ili teško izvodljivih aktivnosti za učenje. Studenti, recimo, više ne moraju biti prisutni u laboratoriji pri izvođenju naučnih eksperimenata. IoT uređaji povezuju eksperiment i instrumente na Internet, i omogućavaju udaljenu kontrolu i nadzor. Neka tehnička rešenja za rad u virtuelnim laboratorijama predstavljaju korisna i pristupačna sredstva koja imaju mogućnosti da mere ubrzanje, silu, ugaonu brzinu, snagu magnetnog polja, pritisak, nadmorsku visinu i temperaturu.

Po meta studiji analize primena virutelne i pojačane stvarnosti u obrazovanju, u kojoj je proučeno 135 primera, pokazalo se da je došlo do olakšanog učenja i razumevanja složenih prostornih struktura i funkcija: geometrijski oblici, hemijske strukture, mehanika, astronomija, ali i anatomija (Dutta, 2015). Veliki broj studija ukazuju na entuzijazam studenata da se uključe u nastavu i više zadovoljstva pri učenju (Dutta, 2015). Istraživanja pokazuju da je pamćenje sadržaja više uz iskustvo

putem pojačane stvarnosti nego tradicionalnim putem: Vincenci i saradnici (Vincenzi et al., 2003) i Valimont i saradnici (Valimont et al., 2002) dokazali su da se studenti koji su učili o avionskim turbinama uz asistenciju pojačane stvarnosti mogu detaljnije prisjetiti sadržaja u odnosu na studente koji su učili putem teksta ili video materijala.

IoT tehnologija može se koristiti za kompleksniji pedagoški nadzor. Tako se omogućava razumevanje navika učenja studenta praćenjem napredovanja kroz digitalne nastavne materijale. Postoje različiti primeri pametnih IoT uređaja koji se u te svrhe već danas koriste na univerzitetima: e-knjige i tableti, senzori u hodnicima, ulazima, učionicama, fitnes i drugi nosivi uređaji, kamere, pametni ekrani i sl. Studenti mogu biti individualno praćeni preko fitnes uređaja koji mere fizičke parametre kao što je puls, telesna temperatura, nivo kiseonika, ili individualnim gadžetima koji mogu da mere moždane talase studenta i kognitivne aktivnosti tokom časa. Podaci se, ukoliko su dostupni i odobreni, konačno, mogu ukrštati sa profilima pojedinačnih studenata kako bi se uočile zakonitosti u učenju. Fakulteti mogu kombinovati informacije koje prikupljaju sa uređaja i drugih izvora sa ciljem predviđanja akademskog napretka studenata i identifikovanja problematičnih područja i rizika od iscrpljivanja.

Upravo u domenu razvoja obrazovnog procesa i povećanja ishoda učenja reflektuje se najveći potencijal IoT tehnologije. Sve je više indicija da se ovo može ostvariti konvergencijom IoT tehnologije i sistema za upravljanje učenjem (Wakim & Mershad, 2018a, 2018b). Na primer, uređaji za detekciju lica i biometrijsko prepoznavanje se razvijaju kao sredstva za obezbeđivanje identiteta u sistemima za onlajn obrazovanje: što uključuje kontrolu pristupa onlajn obrazovnim sadržajem (Montgomery & Marais, 2014), kao i za detekciju identiteta studenta (potvrđivanje da su ljudi koji učestvuju na aktivnostima na nastavi ili koji polažu ispit zaista prijavljeni studenti) (Valera, Valera & Gelogo, 2015; Hernández et al., 2008; Apampa, Wills & Argles, 2010).

Kombinovanjem biometrijske detekcije lica sa sistemima i okruženjima za učenje može se odrediti nivo na kome je grupa studenata uključena i produktivna na onlajn nastavi (Timms, 2016, 712); a može se pratiti i napredak pojedinačnih studenata.

SAGLEDAVANJE MOGUĆIH IZAZOVA I RIZIKA

Razvoj i pravilna primena tehnologije uvek je determinisana kvalitetom ljudskih resursa. Putem niza empirijskih studija je pokazano, na primer, da mera u kojoj sistemi i okruženja za upravljanje učenjem postižu željene ishode obrazovanja zavisi od kompetencija njihovih korisnika: studenata, nastavnika, ali i administrativnog osoblja univerziteta (Wan, Wang & Haggerty, 2008; Rienties, Brouwer & Lygo-Baker, 2013; Teräs, 2016). Uan i saradnici su istraživanjem na populaciji studenta koji su učestvovali u onlajn studijama potvrdili da kompetencije i iskustvo u radu sa digitalnim medijima u visokom obrazovanju dovode do viših efekata učenja (Wan, Wang & Haggerty, 2008). Kada su u pitanju nastavnici, pedagoška znanja jednako su bitna koliko i tehničko-tehnološka (Gros, 2016; Borup,

& Evmenova, 2019). Stoga se nameću pitanja kompetencija ljudskih resursa za adekvatnu i sigurnu primenu ovih tehnologija.

Dileme u vezi sa tim da li će univerziteti kao institucije stvaranja i širenja znanja u kojima se ova tehnologija primenjuje imati adekvatan kapacitet ljudskih resursa, da li će obrazovati dovoljno kompetentnih kadrova koji će biti sposobni da koriste ovu tehnologiju; te da li će obrazovati potencijalne lidere za uvođenje ove tehnologije u budućnosti, moraju se uzet u obzir. Velikim delom odgovor na ove dileme vraća se na obrazovanje: za uspešnu implementaciju ovih tehnologija neophodno je povećanje svesti i informisanosti ljudskih resursa o tehnološkim trendovima, sistemski, kontinuirana obuka nastavnika i konačno, implementacija sistema nagrađivanja.

I pored pozitivnih strana njegove primene, mora se imati u vidu da je internet stvari još uvek u relativno ranoj fazi razvoja i njegova široka primena u visokom obrazovanju tek se očekuje. Paralelno sa njegovom i primenom sistema za upravljanje učenjem, javljaju se i pitanja i dileme u vezi sa upotrebom podataka i informacija koja se generišu i obrađuju. Ovim tehnologijama beleže se i nadgledaju podaci o učešću studenata, njihovim intelektualnim sposobnostima, kretanju, komunikacionim obrascima i kontaktima, vremenu provedenom u korišćenju onlajn sadržaja, zdravstveni i fizički indikatori i niz drugih, ličnih podataka. Takvi podaci se mogu pratiti, ukrštrati, analizirati i arhivirati sa ciljem unapređenja pedagoškog rada i većeg prilagođavanja individualnim potrebama studenata. Iako je očigledna konstruktivna strana upotrebe ovih podataka, postoji dilema oko mogućih negativnih aspekata. Iako su uobičajene mere prevencije koje se nude studentima garancija privatnosti i zaštite podataka, važnije pitanje koje treba postaviti je da li su studenti dali saglasnost za prikupljanje takvih podataka i u koje svrhe je ta saglasnost data, kao i da li su informisani o zaštitnim merama.

Iz tih razloga će u budućnosti biti potrebno da se iznađu rešenja u vezi sa privatnošću, zaštitom, bezbednošću i sigurnošću podataka (Aldowah et al., 2017). Ovo posledično otvara i pitanja poverenja koje će visokom obrazovanju studenti kao korisnici, ali i društvo u celini ukazati. Treba osigurati smernice koje će poslužiti svim subjektima koji učestvuju u i koji koriste Internet stvari i povećati nivo svesti kako bi se sprečile narušavanje bezbednosti, privatnosti i sigurnosti. Ovo predstavlja značajan izazov jer je potrebno veliko iskustvo u primeni ovih tehnologija, pa se sigurnosni propusti tek vremenom i praksom otkrivaju.

ZAKLJUČAK

U radu su prikazani aktuelni tehnološki trendovi razvoja visokog obrazovanja (IoT tehnologije i tehnološki podržana okruženja za učenje), koji potvrđuju mnoge predikcije o razvoju obrazovanja. Njihova primena i udruživanje pokreću dramatične promene u uslovima u kojima se visoko obrazovanje odvija, velike finansijske i materijalne uštede i značajno povećanje efikasnosti i performansi procesa u visokom obrazovanju. Verovatno najvažnije promene prakse visokog obrazovanja koje ove tehnologije omogućavaju, su one koje omogućavaju prilagođavanje nastave individualnim potrebama studenata. Ipak, promene sa sobom donose i izazove, pa i rizike.

Razvoj i pravilna primena tehnologije uvek je determinisana kvalitetom ljudskih resursa. Stoga se nameću pitanja da li će univerziteti kao institucije stvaranja i širenja znanja u kojima se ova tehnologija primenjuje imati adekvatan kapacitet ljudskih resursa. Rešenja treba potražiti u sistemskom, kontinuiranom obrazovanju i obuci svih ljudskih resursa angažovanih u dizajniranju, održavanju i realizaciji istraživačko-nastavnog procesa u visokom obrazovanju.

Obzirom da su u pitanju tehnologije koje koriste veoma delikatne, lične podatke korisnika, visoko obrazovanje moraće da iznađe rešenja u vezi sa privatnošću, zaštitom, bezbednošću i sigurnošću (Aldowah et al., 2017), a moguća rešenja sastoje se od osmišljavanja adekvatne regulative i podizanja svesti i edukacije korisnika i društva o datim izazovima.

BIBLIOGRAFIJA

1. Aldowah, H., Rehman, S.U., Ghazal, S. & Umar, I. N. (2017) Internet of Things in Higher Education: A Study on Future Learning. *J. Phys.: Conf. Ser.* 892 012017: 1-10.
2. Alexander, B., Ashford-Rowe, K., Barajas-Murphy, N., Dobbin, G., Knott, J., McCormack, M., Pomerantz, J., Seilhamer, R. & Weber, N. (2019). EDUCAUSE Horizon Report: 2019 Higher Education Edition. Louisville, CO: EDUCAUSE.
3. Apampa, K., Wills, G. & Argles, D. (2010). An Approach to Presence Verification in Summative e-Assessment Security. *International Conference on Information Society*, 647–651. IEEE.
4. Asseo, Itai, Johnson, Maggie, Nilsson, Bob, Netti, Chalaphati & Costello, T. J. (2016) The Internet of Things: Riding the Wave in Higher Education. EDUCAUSE.
5. Bagheri, M. & Haghighi Movahed, S. (2017) The Effect of the Internet of Things (IoT) on Education Business Model. In: 2016 12th International Conference on Signal-Image Technology & Internet-Based Systems (SITIS). IEEE Computer Society, 435-441.
6. Borup, J. & Evmenova, A.S. (2019). The effectiveness of professional development in overcoming obstacles to effective online instruction in a college of education. *Online Learning*, 23(2), 1-20. doi:10.24059/olj.v23i2.1468
7. Brown, J. & Adler, R. (2008). Minds on Fire: Open Education, the Long Tail, and Learning 2.0. *Educause Review* 43(1), 16-32.
8. Chen, S., Xu, H., Liu, D., Hu, B. & Wang, H. (2014). A vision of IoT: Applications, challenges, and opportunities with China perspective. *IEEE Internet of Things Journal*, 1(4), 349-359.
9. D’Mello, S. (2017). Emotional Learning Analytics. In *Handbook of Learning Analytics*, edited by C. Lang, G. Siemens, A. Wise & D. Gašević, 115–127. Sydney: SoLAR.
10. Dewan, M., Akber, A., Murshed, M.Lin, F. (2019). Engagement Detection in Online Learning: A Review. *Smart Learning Environments* 6 (1): 1. doi: 10.1186/s40561-018-0080-z
11. Dutta, K. (2015) Augmented Reality for E-Learning. *Conference on Augmented Reality, Mobile & Wearable Volume: Augmented Reality, Mobile & Wearable*. RWTH Aachen, Germany.
12. Gholamhosseini, L. (2008) E-learning and its place in university education, *Journal of the Paramedical College of Allied army of the Islamic Republic of Iran*.

13. Gros, B. (2016) The design of smart educational environments. *Smart Learning Environments* 3: 15. doi:10.1186/s40561-016-0039-x
14. Guillén-Gámez, F., García-Magariño, I. & Prieto-Preboste, S. (2014). Facial Authentication Within Moodle Lessons. *Contemporary Engineering Sciences* 7 (8): 391–395.
15. Guri-Rosenblit, S. & Gros, B. (2011) E-learning: Confusing terminology, research gaps and inherent challenges. *Journal of Distance Education*, 25 (1).
16. Hernández, J., Ortiz, A., Andaverde, J. & Burlak, G. (2008) Biometrics in Online Assessments: A Study Case in High School Students. 18th International Conference on Electronics, Communications and Computers (conielecomp 2008), 111–116.
17. Jones, C., Hosein, A. (2010). Profiling University Students' Use of Technology: Where Is the Net Generation Divide? *The International Journal of Technology Knowledge and Society*, 6(3), 43-58.
18. Passey, D. & Higgins, S. (2017). *Learning Platforms and Learning Outcomes*. New York: Routledge. DOI: 10.1080/17439884.2011.626783
19. Phillips, R., McNaught, C., & Kennedy, G. (2012). *Evaluating E-learning: Guiding research and practice*. New York: Routledge.
20. Postareff, Liisa, Lindblom-Ylänne, Sari, & Nevgi, Anne (2007). The effect of pedagogical training on teaching in higher education. *Teaching and Teacher Education*, 23(5), 557-571.
21. Qi, Ai-qin Shen & Yong-jun (2011). The Application of Internet of Things in Teaching Management System. International Conference on Information Technology, Computer Engineering and Management Sciences (ICM), IEEE.
22. Rapanta, C., Botturi, L., Goodyear, P. (2020). Online University Teaching During and After the Covid-19 Crisis: Refocusing Teacher Presence and Learning Activity. *Postdigit Sci Educ* 2, 923–945.
23. Rienties, B., Brouwer Zupančić, N. & Lygo-Baker, S. (2013). The Effects of Online Professional Development on Higher Education Teachers' Beliefs and Intentions Towards Learning Facilitation and Technology. *Teaching and Teacher Education*, 29(1), 122-131.
24. Rosenberg, M.J. (2002). Wrong Turns and New Directions on The Road to Successful ELearning. Proceedings from the OSTD Symposium. Ontario: Laurier Institute.
25. Saleem, M. A., Rasheed, I. (2014). Use of E-learning and its Effect on students. *New Media and Mass Communication* (26): 47-25.
26. Singh, B. (2006). Enroute to Managed Learning Environment: A Case Study of Lyallpur Khalsa College, Jalandhar, India. Proceedings of the 2006 Informing Science and IT Education Joint Conference Salford.
27. Tavangarian, D. Leypold, M., Nolting, K., Roser, M. & Voigt, D. (2004). Is e-Learning the Solution for Individual Learning. *Electronic Journal of e-Learning*, 2(2), 273-280.
28. Teräs, Hanna (2016) Collaborative Online Professional Development for Teachers in Higher Education. *Professional Development in Education*, 42(2), 258-275.
29. Tianbo, Z. (2012). The internet of things promoting higher education revolution. International Conference on Multimedia Information Networking and Security (MINES), IEEE.
30. Timms, M. (2016). Letting Artificial Intelligence in Education Out of the box. *International Journal of Artificial Intelligence in Education* 26 (2): 701–712. doi: 10.1007/s40593-016-0095-y
31. Valera, J., Valera, J., Gelogo, Y. (2015). A Review on Facial Recognition for Online Learning Authentication. 8th International Conference on Bio-Science and Bio-Technology (BSBT), pp. 16-19.

32. Valimont, B., Gangadharan, S., Vincenzi, D. & Majoros, A. (2002). The Effectiveness of Augmented Reality as a Facilitator of Information Acquisition. Digital avionics systems conference, Vol 2, Irvine, CA, USA, pp. 751-759. doi: 10.15394/jaaer.2007.1478
33. Vincenzi, D., Valimont, B., Macchiarella, N., Opalenik, C., Gangadharan, S., & Majoros, A. (2003). The Effectiveness of Cognitive Elaboration Using Augmented Reality as a Training and Learning Paradigm. Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society Annual Meeting Vol. 47, pp. 2054-2058. Los Angeles: SAGE Publications Sage. doi: 10.1177/154193120304701909
34. Wakim, P. & Mershad, Kh. (2018a). Using Internet of Things in a Learning Management System for Campus Access Control. International Conference on Computer and Applications ICCA'18, Beirut, Lebanon doi: 10.1109/COMAPP.2018.8460302
35. Wakim, P. & Mershad, Kh. (2018b). A Learning Management System Enhanced with Internet of Things Applications. Journal of Education and Learning Vol. 7, No. 3: 23-40.
36. Wan, Zeying, Wang, Yinglei, Haggerty, Nicole (2008). Why People Benefit from E-Learning Differently: The Effects of Psychological Processes on E-Learning Outcomes. Information & Management, 45(8): 513-521. doi:10.1016/j.im.2008.08.003
37. Zalewski, J., Guo, D., Kenny, R. & Wang, X. (2017). From Embedded Systems to Cyberphysical Systems to the Internet of Things: Consequences for STEM Education. International Journal of Computers, 11, 48-53.

RESUME

The paper presents current technological trends in the development of higher education (IoT technologies and technologically supported learning environments), which confirm many predictions about the development of education. Their application and association trigger dramatic changes in the conditions in which higher education takes place, large financial and material savings and a significant increase in the efficiency and performance of the process in higher education. Probably the most important changes in the practice of higher education that these technologies enable are those that enable the adaptation of teaching to the individual needs of students. However, changes bring with them challenges and even risks.

The development and proper application of technology is always determined by the quality of human resources. Therefore, questions arise as to whether universities, as institutions of knowledge creation and dissemination in which this technology is applied, will have an adequate capacity of human resources. Solutions should be sought in systemic, continuing education and training of all human resources engaged in the design, maintenance and implementation of the research and teaching process in higher education.

Given that these are technologies that use very sensitive, personal data of users, higher education will have to find solutions related to privacy, protection, security and safety (Aldowah et al., 2017), and possible solutions consist of designing adequate regulations and raising awareness and educating users and society about the challenges.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 66-77, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Filologija

Datum prijema rada: 20.06.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK: 005.332:[616.98:578.834

doi: 10.5937/univmis2120066P

004.738:339]:005(497.11)

Originalni naučni rad

REČENIČNA DOPUNA U FORMI ZAVISNE REČENICE I INFINITIVSKE KONSTRUKCIJE

Albina Plojović

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

albina.plojovic@uninp.edu.rs

Edin Nezirović

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

edin.n@uninp.edu.rs

Elma Redžović

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

elma.redzovic@uninp.edu.rs

Samir Smailović

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

samir236@outlook.de

Apstrakt

Sintaksa kao bitan deo gramatike bavi se analizom rečenice i njenih elemenata. Mnogi gramatičari su posvetili veliku pažnju rečeničnim dopunama koje, prema dependencijalnom modelu gramatike, predstavljaju vrlo važan deo rečenice. Struktura, odnosno sintaksa rečenice u nemačkom jeziku je verovatno najkompleksnija tema u nemačkoj gramatici. Jedan od gramatičara koji se posvetio ovoj oblasti gramatike bio je Ulrich Engel (Ulrich Engel). Koristeći se dependencijalnim modelom gramatike, Engel je uspeo da na jednostavan način približi sintaksu nemačkog jezika mnogim germanistima, i to ne samo na nemačkom govornom području. Infinitivska konstrukcija i zavisna rečenica predstavljaju forme uz pomoć kojih mogu biti realizovane određene rečenične dopune. Primenom modela dependencijalne gramatike, ovaj rad nudi objašnjenje procesa realizacije rečenične dopune, koristeći primere iz specijalizovanog korpusa, tj. prva dva poglavlja dela Limeni doboš (Die Blechtrommel) autora Gintera Grasa (Günther Grass), a analizom sadržaja došlo se do ključnih odgovora.

Ključne riječi: sintaksa, rečenične dopune, dodaci, zavisne rečenice, infinitivska konstrukcija, dependencijalna gramatika.

SENTENCE SUPPLEMENT IN THE FORM OF DEPENDENT SENTENCES AND INFINITIVE CONSTRUCTIONS

Abstract

Syntax, as an important part of grammar, deals with the analysis of sentences and their elements. Many grammarians have paid great attention to sentence complements which, according to the dependent model of grammar, represent a very important part of a sentence. The structure or syntax of a sentence in German is probably the most complex topic in German grammar. One of the grammarians who devoted himself to this field of grammar was Ulrich Engel. Using the dependent model of grammar, Engel managed to bring the syntax of the German language closer to many Germanists in a simple way, and not only in the German-speaking area. Infinitive construction and dependent sentences are forms with the help of which certain sentence additions can be realized. Using the model of dependent grammar, this paper explains the process of realization of sentence addition, using examples from a specialized corpus, i.e., the first two chapters of the work *Tin Drum (Die Blechtrommel)* by Günther Grass, and the analysis of the content led to key answers.

Keywords: syntax, sentence complements, appendices, dependent clauses, infinitive construction, dependency grammar.

UVOD

Rečenične dopune predstavljaju reči ili sintagme koje se ne mogu izostaviti iz jedne rečenice, jer bez njih ne bi imala smisla. Ovaj rad ima za cilj da predstavi, tj. pojasni proces realizacije rečenične dopune uz pomoć infinitivske konstrukcije i zavisne rečenice, koristeći pritom model dependencijalne gramatike. Polazimo od hipoteze da je broj rečeničnih dopuna, koje mogu biti realizovane u formi zavisnih rečenica, veći od broja dopuna realizovanih u formi infinitivske konstrukcije. Još jedan od problema istraživanja ovog rada je i nedoumica o postojanju određene grupe dopuna koje mogu biti realizovane samo u formi zavisne rečenice ili infinitivske konstrukcije.

Da bi se dobio odgovor na još jedno važno pitanje - koji su to kriterijumi koji igraju važnu ulogu u definisanju rečeničnog sastava, rad će se najpre osvrnuti na samu strukturu rečenice u nemačkom jeziku, ilustrujući i fenomen dopuna, njihovu svrhu, grupe i podgrupe, kao i neizbežan segment ove gramatičke oblasti - dodatke. Do prihvatljivih odgovora doći će se primenom obezbeđenih adekvatnih izvora, što čini predmet ovog istraživanja. Kroz konkretne primere iz specijalizovanog korpusa, koji obiluje velikim brojem primera prikladnim za ovo istraživanje, biće dato objašnjenje rečeničnih dopuna u formi infinitivske konstrukcije i zavisne rečenice, potkrepljeno činjeničnim dokaznim materijalom iz empirijskog dela.

POJMOVI JUNAČKI EP I JUNAČKA PESMA

Prema Sappu (Sapp, 2019: 79) se rečenica u nemačkom jeziku sastoji iz subjekta, ličnog glagola i ostalih konstituenti. Rečenicu možemo definisati kao konstrukciju u kojoj je lični glagolski oblik regirajući element i koja može biti sama u tekstu. Iz ovoga se može lako zaključiti da rečenica ne može da postoji bez ličnog glagolskog oblika, a da je ona u suštini verbalna fraza čiji elementi direktno ili indirektno zavise od ličnog glagolskog oblika. (Engel/Srdić/Alanović, 2012: 17)

Ich^{Esub} spielte gestern^{Atemp} Fußball^{Eakk}.

Topologija, tj. doktrina linearne strukture rečenica u nemačkom jeziku ima vrlo dugu tradiciju. Odlučujući uvid, arhimedova tačka ove teorije jeste spoznaja da, ukoliko se želi razumeti sintaksa rečenice u nemačkom jeziku, treba se orijentisati prema poziciji ličnih i bezličnih glagola (Pafel, 2011: 52). Dakle, orijentišući se prema ličnim i bezličnim glagolima, vidimo da se između ličnog glagola, koji stoji na početku rečenice i bezličnog glagola, koji je na poslednjoj poziciji, nalazi čitav niz elemenata:

Wart ihr damals glücklich gewesen?

Sie hatte von mir doch einen wunderschönen Blumenstrauß bekommen.

Rečenica se sastoji od rečeničnih segmenata, dok rečenične segmente definišemo kao elemente, među kojima su reči, grupe reči i zavisne rečenice, koji zavise od glagola. Neki gramatičari segmente nazivaju elementima koji zavise direktno od glagola, mogu da se pomeraju slobodno u rečenici kao celina i moguće ih je zameniti u potpunosti (Zilić, 2002: 17). Segmente još možemo nazvati i svim satelitima glavnog glagola, što znači da su oni neposredno zavisne reči (Engel, 2009: 130). Rečenični segmenti mogu biti realizovani kao:

1. Pojedinačna reč:

Kinder sind manchmal wirklich langweilig.

2. Niz reči:

Menschen, Tiere und Pflanzen sind wichtige Bestandteile der Welt.

3. Fraza:

Dabei hat sie sich auf ihre beste Freundin verlassen.

4. Infinitivska konstrukcija

Er hat beschlossen, wieder in die Schule zu gehen.

5. Zavisna rečenica:

Ich glaube, dass du nach Hause gehen solltest. (Zilić, 2002: 17-18)

Postoje i elementi koji su sastavni deo rečeničnih segmenata, te njih ne možemo nazivati segmentima, već njih nazivamo atributima. Za razliku od rečeničnog segmenta, koji može slobodno da menja mesto u rečenici, atribut se pomera isključivo zajedno sa njegovim regirajućim elementom. Brečer (Bretscher, 2006: 8) smatra da se, ukoliko rečenica izostavljanjem jednog segmenta postaje gramatički nekorektna ili strukturno dobija drugo značenje, taj segment označava kao dopuna:

1) Belgrad liegt an der Donau.

1a) *Belgrad liegt.

Struktura, odnosno sintaksa rečenice u nemačkom jeziku je verovatno najkompleksnija tema u nemačkoj gramatici. Šmid (Schmid, 2017: 187) smatra da se najviše grešaka pravi u ovoj oblasti, pa čak i izvorni govornici često nisu sigurni u pravilan red reči, posebno u sredini rečenice.

DEFINICIJA DOPUNE

Postoje mnoge definicije dopune, od kojih će nekoliko njih biti izdvojene u ovom radu. Pre svega treba naglasiti da kod rečeničnih segmenata razlikujemo dopune i dodatke. Dopune definišemo kao izraze koji su samo kod regirajuće vrste reči, tj. kod subklase, mogući. One se mogu pojavljivati samo kod određenih glagola, što znači da su one subklasspecifični rečenični segmenti (Engel/Srdić/Alanović, 2012: 17). Bitno je spomenuti da dopune možemo podeliti na obligatorne i fakultativne. Obligatorni rečenični delovi, tj. dopune su od velike važnosti, jer bez njih rečenica ne bi bila gramatički korektna. Na primer:

- 1) Die Kinder baden sich im See.
- 1a) Die Kinder baden sich.

U ovom primeru vidimo da je rečenica gramatički korektna, iako smo izostavili segment im See. Dakle, ova dopuna nam nije obligatorna, već fakultativna.

- 2) Novi Pazar liegt im Sandschak.
- 2a) Novi Pazar liegt.

U ovom primeru je segment im Sandschak obligatoran, jer bez njega rečenica nije korektna.

Veren (Weeren, 1977: 42) smatra da obligatorni delovi rečenice jednom odgovarajućem glavnom glagolu zajedno daju „minimalnu sintaksičku strukturu“. Osim toga, što dopune direktno zavise od regirajućeg elementa u rečenici, tj. od predikata, svaka može biti zamenjena anaforam, uz čiju pomoć preciznije razlikujemo dopune.

- Mein BruderEsub spielt Fußball.
ErEsub spielt Fußball.

Anafore su izrazi koji u rečenici mogu zameniti dopunu na njenom mestu.

VRSTE DOPUNA

Postoji nekoliko podela dopuna, u vezi sa tim ćemo spomenuti samo jednu, prema kojoj postoji 11 dopuna:

1. Subjekat - anafora je lična zamenica u nominativu:
Timo spielt Fußball.
Er spielt Fußball.
2. Dopuna u akuzativu – anafora je lična zamenica u akuzativu:
Wir haben deine Mutter gesehen.
Wir haben sie gesehen.
3. Dopuna u genitivu – anafora je lična zamenica u genitivu:
Sie beschuldigten ihn des Diebstahls.

Sie beschuldigten ihn dessen.

4. Dopuna u dativu – anafora je lična zamenica u dativu:

Herr Samson gab seinem Sohn sehr viel Geld.

Herr Samson gab ihm sehr viel Geld.

5. Predložna dopuna – anafora je predlog + lična zamenica ili odgovarajući zamenički prilog:

Ich freue mich auf die Ferien.

Ich freue mich darauf.

6. Verbativna dopuna – anafora je „dass es so ist“, „es geschehen“ i dr:

Ralf lässt die Puppen tanzen.

Ralf lässt es geschehen.

7. Situativna dopuna – anafore su da, dort:

Er befindet sich in meinem Haus.

Er befindet sich dort.

8. Direktivna dopuna – anafore su dorthin, dahin, dorthier:

Der Bus kommt aus Berlin.

Der Bus kommt dorthier.

9. Ekspanzivna dopuna – anafora je (um) so viel:

Seine Rede dauerte zwei Stunden.

Seine Rede dauerte so viel.

10. Modifikativna dopuna – anafore su so, auf solche Art:

Er soll sich anständig benehmen.

Er soll sich so benehmen.

11. Predikativna dopuna – anafore su das, so, als solch i dr:

Emir ist Lehrer.

Emir ist das.

Rečenične dopune mogu biti realizovane kroz različite forme, među kojima su:

- nominalna fraza
- pronominalna fraza
- zavisna rečenica
- infinitivska konstrukcija
- predložna fraza
- prilog
- pridevka fraza.

DODACI

Dodaci su svi zavisni elementi u rečenici koji nisu vezani za valentnost glagola. Dakle, iz toga se može zaključiti da je broj dodataka u rečenici neograničen, te da brisanjem nekog od njih ne utičemo na gramatičku ispravnost rečenice. Postoje sledeći dodaci: modifikativni dodaci, situativni dodaci, temporalni dodaci, lokalni dodaci, kauzalni dodaci, kondicionalni dodaci, konsekutivni dodaci, koncesivni dodaci, finalni dodaci, instrumentalni dodaci, restriktivni dodaci i drugi (Engel/Srdić/Alanović, 2012: 105-112).

Wir spielen jetzt Atemp Fußball.

Ich habe ihn dortAlok gesehen.

Der Lehrer blieb trotzdemAkonz stehen.

Mein Bruder ist aus diesem GrundAkaus gekommen.

Jasnu razliku između dopuna i dodataka možemo videti na sledećem primeru:

Dopuna: Er wartet auf seine Freundin.

Dodatak: Sie wartet auf/vor/hinter/neben dem Bahnhof. (Dostupno na: https://www.deutsch-als-fremdsprache.de/syntax/Ang_o_Erg1.html) [17.12.2021, 23:00]

REČENIČNA DOPUNA U FORMI ZAVISNE REČENICE

Zavisna rečenica je jedna od formi kroz koju možemo da realizujemo rečeničnu dopunu. Kao što je poznato, zavisne rečenice su sadržajno nepotpune rečenice, što potvrđuju Drajer/Šmit, koji tvrde da one dopunjavaju glavnu rečenicu i po pravilu ne mogu stajati same (Dreyer/ Schmitt, 2009: 165).

Uz pomoć sledećih primera ćemo pokazati koje sve vrste dopuna mogu biti realizovane uz pomoć zavisne rečenice.

1. Subjektat:

Es freut uns wirklich, dass dein Vater kommt.

Dass du nach Deutschland gekommen bist, gefällt mir.

2. Dopuna u akuzativu:

Hans sagte, dass er seine Freunde mehr als alles lieben würde.

Sie weiß nicht, was ich damit sagen will.

3. Dopuna u genitivu:

Man beschuldigte seine Frau, dass sie Bücher gestohlen habe.

Ich erinnere mich nicht, was er sagte.

4. Predložna dopuna:

Der Präsident freut sich darüber, dass er den Bürgern helfen kann.

Er fragte meine Mutter danach, ob sie Deutsch sprechen kann.

5. Verbativna dopuna:

Sein Vater fragt sich, was er sich dabei gedacht hat.

Ich frage mich, wozu wir eigentlich hier sind (Engel, 2009: 145).

6. Situativna dopuna:

Wo deine Mutter wohnt, möchte ich auch wohnen.

Damals befanden sie sich, wo der Großvater ein Haus gebaut hatte.

7. Ekspanzivna dopuna:

Er rannte, bis er das Haus erreichte.

Ich habe gewartet, bis mein Vater gekommen ist.

8. Modifikativna dopuna:

Ich verhalte mich, wie ich es von meiner Mutter gelernt habe.

Sie verfahren, wie es vorgeschrieben war (Engel, 2009: 147).

9. Predikativna dopuna:

Er ist der Ansicht, dass meine Mutter zu klein ist.

Zavisna rečenica se ne koristi za realizovanje dopune u dativu, kao i vrlo retko za direktivnu dopunu: „Ich gehe, wohin mich der Weg führt.“ (Engel, 2009: 146).

Osim toga, treba naglasiti da prilikom realizovanja predložne dopune uz pomoć zavisne rečenice nemamo nikakav specifični predlog, osim ako se pojavi korelat.

REČENIČNA DOPUNA U FORMI INFINITIVSKE KONSTRUKCIJE

Uz pomoć infinitivske konstrukcije možemo realizovati sledeće rečenične dopune:

1. Subjekt:

Dich wieder zu sehen, war für meine Mutter eine Freude.

Mir gefällt wirklich, dieses Buch nochmal zu lesen.

2. Dopuna u akuzativu:

Ich wünsche dieses Auto nie mehr zu fahren.

Man glaubte seine Mutter gefunden zu haben.

3. Dopuna u genitivu:

Man beschuldigte ihn, das Gold aus dem Haus gestohlen zu haben.

Ich entsinne mich, deine Mutter gestern beim Frühstück gesehen zu haben.

4. Predložna dopuna:

Er bat, einen Blick in Ermins Haus werfen zu dürfen.

Er freut sich, dich hier zu sehen.

5. Verbativna dopuna:

Jetzt gilt es, alle Kraft zusammen zu nehmen (Engel/Srdić/Alanović, 2012: 54).

Nun hieß es alle Kinder nach Hause zu schicken.

Broj rečeničnih dopuna koje mogu biti realizovane u formi infinitivske konstrukcije je znatno manji od onih koje mogu biti realizovane uz pomoć zavisne rečenice. Osim toga, takođe i za infinitivsku konstrukciju važi da se prilikom realizovanja predložne dopune ne pojavljuje predlog koji je specifičan za određeni glagol, osim naravno ako se pojavi korelat. Zanimljivo je takođe to što verbativna dopuna jedino može da bude realizovana u obliku rečenice, tj. u ovom slučaju u obliku zavise rečenice ili infinitivske konstrukcije.

REČENIČNE DOPUNE U FORMI ZAVISNE REČENICE I INFINITIVSKE KONSTRUKCIJE NA KONKRETNIM PRIMERIMA

U sledećoj tabeli su prikazane rečenične dopune koje su realizovane u obliku zavisne rečenice (Gras, 1959: 4-31).

Tabela 1. Rečenične dopune u formi zavisne rečenice

Zavisna rečenica	Klasa dopune
„Ob er ein Künstler ist, bleibe dahingestellt.“ (Gras, 1959: 11)	Subjekt
„Ich wartete, bis Bruno das Zimmer verlassen hatte, und öffnete dann erst das Paket mit den fünfhundert Blatt Schreibpapier.“ (Gras, 1959: 12)	Ekspanzivna dopuna

„Am Vormittag hätte man sehen können, <i>wie es die Großmutter verstand.</i> “ (Gras, 1959: 13)	Dopuna u akuzativu
„Auch habe ich mir sagen lassen, <i>daß es sich gut und bescheiden ausnimmt</i> , wenn man anfangs beteuert...“ (Gras, 1959: 13)	Dopuna u akuzativu
„ <i>Was gestern noch dritter Rock war</i> , war ihr heute der Haut nahe.“ (Gras, 1959: 14)	Subjekat
„Wenn ich soeben den Rock meiner Großmutter besonders erwähnte, hoffentlich deutlich genug sagte: Sie saß in ihren Röcken – ja, das Kapitel »Der weite Rock« überschreibe, weiß ich, <i>was ich diesem Kleidungsstück schuldig bin.</i> “ (Gras, 1959: 14)	Dopuna u akuzativu
„ <i>Was gestern oben saß</i> , saß heute gleich darunter...“ (Gras, 1959: 14)	Subjekat
„Denn so etwas sah man nicht alle Tage, <i>daß da drei Ausgewachsene, wenn auch verschieden gewachsene, um Telegrafentangen hüpfen.</i> “ (Gras, 1959: 16)	Dopuna u akuzativu
„...und hatte mit ihrem dritten Rock noch gar nicht begriffen, <i>was ihrer Haut neu und erstaunlich sein wollte.</i> “ (Gras, 1959: 17)	Dopuna u akuzativu
„ <i>Ob der von der Ziegelei sei</i> , wollte sie wissen, denn sie kenne nur die von der Ziegelei.“ (Gras, 1959: 17)	Dopuna u akuzativu
„ <i>Ob aber jener Läufer ein Koljaiczek gewesen</i> , wußte meine Großmutter nicht, entschuldigte ihre Unwissenheit mit dem Feuer vor ihren Stiefelsohlen...“ (Gras, 1959: 17)	Dopuna u akuzativu
„Als meine Großmutter das gesagt hatte, seufzte sie ein bißchen, doch laut genug, daß die Uniformen wissen wollten, <i>was es zu seufzen gäbe.</i> “ (Gras, 1959: 18)	Dopuna u akuzativu
„Die in den Uniformen der Feldgendarmarie konnten dem abwesenden Blick meiner Großmutter keinen Zuspruch entnehmen, wußten nicht, <i>ob sie hinter den Telegrafentangen Bissau suchen sollten, ...</i> “ (Gras, 1959: 18)	Dopuna u akuzativu
„Drei gab sie dem Koljaiczek, eine gab sie sich selbst und fragte noch, bevor sie zubiß, <i>ob er von der Ziegelei sei</i> , obgleich sie wissen mußte, <i>daß der Koljaiczek sonstwoher aber nicht von den Ziegeln kam.</i> “ (Gras, 1959: 19)	Dopuna u akuzativu
„Er gab dem Pferd zu verstehen, <i>daß es jetzt geradeaus und scharf in die Nacht hineingehe.</i> “ (Gras, 1959: 21)	Dopuna u akuzativu
„So muß auch gesagt werden, <i>daß er es bei den Leibhusaren des Kronprinzen unter Mackensen zum Gefreiten Wranka brachte.</i> “ (Gras, 1959: 23)	Dopuna u akuzativu
„Es begann damit, <i>daß Koljaiczek, wie in jedem Spätsommer so auch im August des Jahres dreizehn, das große Floß von Kijew über den Pripjat, durch den Kanal, über den Bug bis</i>	Prepozitivna dopuna

<i>Modlin und von dort die Weichsel herunterflößen sollte.</i> “ (Gras, 1959: 24)	
„Bevor ich die Flößer nach Wochen ernsthaftester Arbeit von Kijew die Flüsse, den Kanal und endlich die Weichsel bergab kommen lasse, überlege ich mir, <i>ob Dückerhoff sicher war</i> , im Wranka den Brandstifter Koljaiczek erkannt zu haben.“ (Gras, 1959: 26)	Dopuna u akuzativu
„Auch eine Urkunde gab es, die bekundete, <i>daß der Feuerwehrmann Wranka während des Großbrandes im Eisenbahnhauptwerk Troyl, anno nullneun, nicht nur gelöscht, sondern auch zwei Schlosserlehrlinge gerettet hatte.</i> “ (Gras, 1959: 27)	Dopuna u akuzativu
„Wahrlich ich sage Euch: Wer da den Mann mit dem Feuerwehrhelm, der die Vorfahrt hat, den die Versicherungen lieben, der immer ein wenig Asche in der Tasche trägt, sei es zum Zeichen, sei’s von Berufs wegen, wer ihn, den herrlichen Phönix, einen roten Hahn heißen will, er verdient, <i>daß man ihm einen Mühlstein um den Hals...</i> “ (Gras, 1959: 28)	Dopuna u akuzativu
„Ich glaube fest daran, <i>daß er unter dem Floß seinen Tod schaffte.</i> “ (Gras, 1959: 30)	Prepozitivna dopuna

U sledećoj tabeli su prikazane rečenične dopune koje su realizovane u obliku infinitivske konstrukcije (Gras, 1959: 4-31).

Tabela 2. Rečenične dopune u formi infinitivske konstrukcije

Infinitivska konstrukcija	Klasa dopune
„Der Gute scheint <i>meine Erzählungen zu schätzen.</i> “ (Gras, 1959: 11)	Verbativna dopuna
„Euch macht es Spaß, <i>mich zu lieben.</i> “ (Gras, 1959: 11)	Subjekat
„Ihnen ist es gelungen, <i>mir ihre gerade laufenden oder geplanten Rettungsversuche zu unterbreiten.</i> “ (Gras, 1959: 12)	Subjekat
„Ihnen ist es gelungen, <i>mich vom hohen Standard ihrer Nächstenliebe zu überzeugen.</i> “ (Gras, 1959: 12)	Subjekat
„Ich bat den Bruno, <i>auch im Geschäft so zu sagen.</i> “ (Gras, 1959: 12)	Prepozitivna dopuna
„Ein längeres Gespräch über Verkäuferinnen in Schreibwarenhandlungen fürchtend, bereute ich, <i>das Papier unschuldig genannt zu haben.</i> “ (Gras, 1959: 12)	Dopuna u akuzativu
„Es sei heutzutage unmöglich, <i>einen Roman zu schreiben.</i> “ (Gras, 1959: 13)	Subjekat
„Und manchmal schien er <i>unten zu kleben.</i> “ (Gras, 1959: 16)	Verbativna dopuna
„Meine Großmutter konnte es wagen, <i>eine fast erkaltete Kartoffel zu spießen.</i> “ (Gras, 1959: 16)	Dopuna u akuzativu
„Und keuchend, mit zitterndem Schnauz, erlaubte er sich <i>näher zu kriechen.</i> “ (Gras, 1959: 16)	Dopuna u akuzativu
„Am Feuer fanden sie wieder die mehligten, heißduftenden Bulven und entschlossen sich friedfertig, auch etwas	Prepozitivna dopuna

abgekämpft, <i>die rohen Bulven in jene Körbe wieder zu sammeln.</i> “ (Gras, 1959: 18)	
„Hier muß ich den Protest meiner Mama einschieben, denn sie hat immer bestritten, <i>auf dem Kartoffelacker gezeugt worden zu sein.</i> “ (Gras, 1959: 21)	Dopuna u akuzativu
„Es kam dem Mädchen Agnes also darauf an, <i>versteckt zu bleiben.</i> “ (Gras, 1959: 23)	Prepozitivna dopuna
„Koljaiczek schüttelte zäh, wie gegen einen Widerstand den Kopf, und es gelang ihm dabei, <i>traurige und müde Augen zu bekommen.</i> “ (Gras, 1959: 25)	Subjekat
„Wie schön wäre es, <i>jetzt berichten zu können.</i> “ (Gras, 1959: 26)	Subjekat
„Er hoffte, <i>einen zu allem Frevel entschlossenen Koljaiczek nicht zum Reisegeossen zu haben.</i> “ (Gras, 1959: 27)	Dopuna u akuzativu
„Schlicht bat er, <i>den Fall Koljaiczek-Wranka zu prüfen.</i> “ (Gras, 1959: 27)	Prepozitivna dopuna
„Eine ihm zeitweilig anhaftende Trägheit, die an Schwermut grenzte, mag ihn daran gehindert haben, <i>bei Letzkau etwa oder Käsemark einen Ausbruchversuch zu wagen.</i> “ (Gras, 1959: 28)	Prepozitivna dopuna
„Dort, auf dem Schweden, ließ ihn die Fabel dann langsam und wunderbarerweise <i>wieder zu Kräften kommen.</i> “ (Gras, 1959: 30)	Verbativna dopuna

Kako bi ovo naučno istraživanje bilo potpuno, pristupili smo analizi određenog korpusa. Kao korpus su uzeta prva dva poglavlja romana Limeni doboš Gintera Grasa, te su izdvojene rečenične dopune u formi zavisne rečenice i infinitivske fraze. Ukupan broj rečeničnih dopuna u formi zavisne rečenice je 21. Među njima su dominantne dopune u akuzativu, kojih ima ukupno 15, dok je broj ostalih dopuna u odnosu na ovu znatno manji: subjekata ima 3, prepozitivnih dopuna ima 2, a samo je jedna ekspanzivna dopuna. Samim tim se može zaključiti da je u ovom delu romana dopuna u akuzativu u formi zavisne rečenice najčešća.

Dopuna u formi infinitivske konstrukcije ima ukupno 19. Subjekata ima najviše, i to 6. Prepozitivnih dopuna ima ukupno 5, isti je broj dopuna u akuzativu, a verbativnih dopuna ima 3. Razlika u klasi dopuna nije toliko velika kao u slučaju zavisnih rečenica, ali je ukupan broj dopuna koje se realizuju u formi infinitivske konstrukcije manji u odnosu na broj dopuna u formi zavisne rečenice. Osim toga, kod infinitivskih konstrukcija dominantan je subjekat, za razliku od zavisnih rečenica, kod kojih dominira dopuna u akuzativu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Predmet sintakse ili teorije rečenica su rečenice. Rečenica je najveća jedinica koja se može sklopiti pomoću pravila sintakse i svaka se sastoji iz međusobno povezanih rečeničnih delova. Možemo je posmatrati iz različitih perspektiva i u skladu sa tim, ovaj rad se opredelio za rečenični član, tj. rečenični segment, koji

nazivamo dopunom. Rečenične dopune su tema mnogih gramatičara, koji su kroz svoje radove dali značajna objašnjenja, teorije, definicije, ali i nedoumice. Dopuna je, dakle, fraza koja je smeštena u valentnom okviru jedne reči, kao na primer glagola. Ovaj rad se konkretno bavi rečeničnim dopunama, realizovanim u formi zavisne rečenice i infinitivske konstrukcije. Dopune mogu biti realizovane u formi imenice, zamenice, predložne fraze, priloga, prideva i tako dalje. Njihov broj varira, te se kreće između šest i jedanaest. Važno je istaći da se ne mogu sve dopune realizovati u formi zavisne rečenice (dopuna u dativu, direktivna dopuna) i infinitivske konstrukcije (dopuna u dativu, direktivna dopuna, situativna dopuna, ekspanzivna dopuna, modifikativna dopuna, predikativna dopuna).

Rezultat istraživanja podudara se sa početnom hipotezom u kojoj je broj rečeničnih dopuna koje mogu biti realizovane u formi zavisne rečenice veći od onih koje mogu da se realizuju uz pomoć infinitivske konstrukcije, što se moglo videti kroz navedene primere. U radu se može uočiti da postoje i rečenične dopune, kao što je to verbatimna dopuna, koje mogu da se realizuju samo u formi rečenice i to, u ovom slučaju, u formi zavisne rečenice i infinitivske konstrukcije. U prethodnim redovima pokazalo se da u definisanju rečeničnog sastava nekoliko aspekata može igrati veoma važnu ulogu. Dva su kriterijuma u prvom planu kada su u pitanju rečenični članovi: vrsta reči i padež, kao i funkcija, tj. razlikovanje aktanata, priloga i predikativa. Sintaksa, kao gramatička disciplina, je mnogo široka, te je ovo samo jedan delić onoga što nam ona zapravo nudi.

BIBLIOGRAFIJA

1. Bretscher, Dominic (2006): *Das Recht über Valenz. Ein Forschungsüberblick zu Problemen der Substantivvalenz*. Zürich: Deutsches Seminar: Kasus. Preuzeto sa sajta: https://www.ds.uzh.ch/_files/uploads/studarb/14.pdf.
2. Dreyer; Schmitt (2009): *Lehr- und Übungsbuch der deutschen Grammatik. Die Gelbe aktuell*. Ismaning: Hueber Verlag.
3. Engel, Ulrich (2009): *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
4. Engel/Srdić/Alanović (2012): *Deutsch-serbische kontrastive Grammatik - Teil I – Der Satz*. München – Berlin – Washington D.C.: Verlag Otto Sagner.
5. Grass, Günter (1959): *Die Blechtrommel*. Neuwied, Luchterhand. Preuzeto sa sajta:
6. <https://www.pdfdrive.com/die-blechtrommel-e200380496.html>.
7. Pafel, J. (2011): *Einführung in die Syntax*. Deutschland: Springer Verlag.
8. Sapp, Christopher D. (2019): *Einführung in die deutsche Linguistik. Kap. 5. Textbooks and Open Educational Resources, 1*. University of Mississippi: eGrove.
9. Schmid, Dieter (2017): *Zur Struktur des deutschen Satzes. Systematische Betrachtung der einzelnen Satzpositionen unter didaktischen Gesichtspunkten. Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachen. Nr. 1*. Preuzeto sa sajta:
10. <https://ojs.tu-journals.ulb.tu-darmstadt.de/index.php/zif/article/view/845>.
11. Van Weeren, Jan (1977): *Interferenz und Valenz: zum Problem der falschen Freunde für niederländische Germanistikstudenten*. Rijks - Universiteit te Leiden.
12. Zilić, Erminka (2002): *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*. Zenica: Dom štampe.

Internet izvori:

13. https://www.deutsch-als-fremdsprache.de/syntax/Ang_o_Erg1.html

RESUME

This research paper deals with sentence complement in the form of dependent sentences and infinitive phrases. The subject of syntax or sentence theory are sentences. A sentence is the largest unit that can be composed using syntax rules and each consist of interconnected sentence parts. We can observe it from different perspectives and in accordance with that, this paper opted for a sentence member, i.e. sentence segment, which we call complement. Sentence complements are the subject of many grammarians, who have given significant explanations, theories, definitions, but also doubts through their work. The complement is, therefore, a phrase that is placed in the valence frame of a word, such as a verb. This paper specifically deals with sentence complements, achieved in the form of dependent sentences and infinitive constructions. Complements can be attained in the form of nouns, pronouns, prepositional phrases, adverbs, adjectives, and so on. Their number varies, ranging between six and eleven. It is important to point out that not all complements can be attained in the form of dependent sentences (dative addition, directive addition) and infinitive constructions (dative addition, directive addition, situational addition, expansive addition, meditative addition, predicative addition).

The result of the research coincides with the initial hypothesis in which the number of sentence complements that can be accomplished in the form of a dependent sentence is greater than those that can be accomplished with the help of infinitive construction, which could be seen through the examples. It can be noticed in the paper that there are also sentences complements, such as verb complements, which could only be achieved both in the form of a sentence and dependent clause and infinitive construction. In the previous lines, it has been shown that several aspects can play a very important role in defining sentence construction. There are two criteria in the forefront when it comes to sentence parts: word type and case, as well as function, i.e. distinguishing between action, adverbs, and predicates. Syntax, as a grammatical discipline, is very broad, so this is just one part of what it actually offers us.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 78-89, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Filologija

Datum prijema rada: 15.07.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK: 821.111(73).09 -31 Силко Л. М.

doi: 10.5937/univmis2120078H

Originalni naučni rad

FUNKCIJA PRIPOVEDANJA U ROMANU "CEREMONIJA" LESLIE MARMON SILKO

Sunaj Hadžija

Univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija

sunaj.hadzija@uninp.edu.rs

Marija Kirvokapić Knežević

Filološki fakultet Univerziteta Crne Gore – Nikšić

marija13@gmail.com

Apstrakt

Rad ispituje funkciju pripovedanja u romanu Ceremonija. Leslie Marmon Silko uključuje tradicionalne priče o Laguni Pueblo, prepričavanje priča, koje su se generacijama prenosile usmenim predanjima, priče koje istražuju prirodu magije, koje se upuštaju u poreklo zla, a koje takođe mogu ukazati put ka iskupljenju. Silko koristi priče u formi pesama, usmeno pripovedanje, intertekstualnost, čak piše bez poglavlja. Nije dala poglavlja svom romanu jer nije želela da se prilagodi standardnom formatu romana, ona pokušava izbeći anglocentrične konvencije. Kao mnogi postmoderni tekstovi, i roman Ceremonija može se smatrati kao odgovor na strahote Drugog svetskog rata. Ali za razliku od drugih književnih dela postmodernizma, Silko tvrdi da ovu tragediju moramo predstaviti kroz usmeno pripovedanje kako bismo se izlečili.

Cljučne reči: pripovedanje u starosedelačkoj kulturi, Ceremonija, koncept pripovedanja

THE FUNCTION OF STORYTELLING IN THE NOVEL "CEREMONY" BY LESLIE MARMON SILKO

Abstract

The paper examines the function of storytelling in the novel Ceremony. Leslie Marmon Silko includes traditional stories about the Laguna Pueblo, retelling stories, which have been passed down through the generations throughout oral traditions, stories that explore the nature of magic, that go into the origin of evil, and which can also show the way to redemption. Silko uses stories in the form of poems, oral narration, intertextuality, she even writes without chapters. She did not give chapters to her novel because she did not want to adapt to the standard format of the novel, she tries to avoid Anglo centric conventions. As many postmodern texts, the novel Ceremony can be seen as a response to the horrors of World War II. But unlike other literary works of postmodernism, Silko argues that we must present this tragedy throughout oral narration in order to heal ourselves.

Keywords: Storytelling in Indigenous Culture, Ceremony, Concept of Storytelling.

UVOD

Usmeno pripovedanje je tradicija svojstvena svim kulturama. U većini slučajeva autor je nepoznat i priča trpi brojne modifikacije tokom procesa kazivanja, i pored toga ove priče su današnja svedočanstva o jeziku, istoriji, kulturi i ljudi iz prošlosti. Pripovedanje priča je sposobnost koja je rezervisana za čovečanstvo u smislu da samo ljudi mogu koristiti reči za prenošenje složenih pojmova od jedne osobe do druge ili jedne generacije do druge. Tokom pripovedanja slušalac zamišlja priču, on uživa u iluziji jer svedoči o događajima opisanim u priči. Uloga slušaoca je da aktivno stvara živopisne slike, radnje, likove i priču u svom umu, na osnovu izvođenja pripovedača i na osnovu sopstvenih prošlih iskustava, verovanja i razumevanja. Priča nastaje u umu slušaoca, on je dakle kokreator priče i doživljava. Pripovedanja se može kombinovati sa drugim umetničkim oblicima, sa dramom, muzikom, plesom, komedijom, i drugim oblicima izražavanja.

Srž mudrosti starosedelačkih naroda Severne Amerike predstavlja koncepcija ekosistemične egzistencije unutar koje svako biće i svaka pojava imaju funkciju i, prema tome, važnost. Reči i ostali znaci komunikacije imaju jednaku empirijsku utemeljenost unutar ove mreže. One postoje u svetom zraku u kojem se povezuju priče koje daju okvir ljudskoj egzistenciji. Svaka jedinka iz svog mesta obitovanja pristupa kreaciji i povezuje reči u niti svojih priča, a njihove jedinstvene priče protežu se kreacijom i ukrštavaju sa drugim pričama sačinjavajući beskrajnu delikatnu mrežu prema kojoj se moraju odnositi sa pažnjom: jer svaki znak, reč, gest, utiče na modifikovanje mreže. Pored toga, ova mreža nema početak i kraj, jer svaki pripovedač istovremeno ima prioritarnu funkciju odnošenja prema postojećim nitima, pa i pristupa pripovedanju svestan da je njegov početak arbitraran (Krivokapić Knežević, 2012: 61). Međutim, kako sve što postoji ima jedinstvenu moć, tako i reči imaju moć da učine da stvari postanu. Prema tome, posao pripovedača je izuzetno delikatan i odgovoran, jer jednom ispletena priča ne može biti isključena iz celokupne kreacije koju je upravo promenila, odnosno stvorila. Zbog toga svako pripovedanje jeste čin stvaranja značenja, dakle svetosti i otkrića, ali i nosi rizik izostavljanja, zaboravljanja određenih reči i njihove povezanosti u priče, koje, prema tome, prestaju da postoje (Krivokapić Knežević, 2012: 62).

Leslie Marmon Silko odgojena je u zajednici Laguna Pueblo u Novom Meksiku, starosedelačkom plemenu, gde pripovedanje priča ima važnu kulturološku ulogu. Za Silko proces pisanja njenog romana Ceremonija nije bio samo način da ostane pri zdravoj pameti, kako sama tvrdi, već i da se identifikuje svojim starosedelačkim poreklom.

U ovom romanu ona ukazuje na suprotnosti između urođeničkih priča o uzajamnosti s prirodom i euro – američkih priča o dominiranju. Ovo sučeljavanje je sukob dve paradigme koje održavaju stanje duha protogoniste Taya koji mora rekonstruisati priče kako bi uspostavio sporazum dveju kultura za sebe. Stoga je glavni fokus romana pripovedanje. Ovim su u središtu rasprave aspekti koji su vezani za kulturološke razlike između starosedelačke i euroameričke kulture, sukob kultura i uticaj dveju kultura na pojedinca.

Za arbitraran početak romana Ceremonija, Lesli Marmon Silko odabrala je centar mreže koju plete Žena Pauka. Iako krhke, lepljive niti paukove mreže mrse se

i teško stresavaju sa onog koji se prema njoj odnosi i koji, tim činom, postaje njen sastavni deo. Tako i zahtevna kompleksnost ovog romana tera čitaoca da prihvati novo epistemološko ustanovljenje teksta i hrabrost ličnog saodnošenja koje je jedini izvor značenja i jedina mogućnost da budemo. Iz centra ove mreže, osnovna opasnost savremenog života sagledava se u sebičnoj želji da se dosegne nevidljivost, izbegne odgovornost prema svetu, te neaktivnošću otvori prostor zlu koja se ostvaruje kroz brisanje priča, odnosno destrukcije kreacije. Članovi plemena osećaju dolazak ove opasnosti i ulažu svu mudrost i strpljenje da izleče Taya koji želi da izbledi dok ne postane ravan poput sopstvenog dlana, ravan poput crteža u pesku koji niti je govorio niti se pomerao, čekajući da ga uskovitlani vetar ponese zemljom i oduva njegove konture (Silko, 1986: 106).

Zahvaljujući specifičnim istorijskim okolnostima koje su sačuvala narod od preseljenja, matrilinearna kultura starog Laguna puebla na severozapadu Novog Meksika zadržala je autoritet i stabilan identitet čvrsto povezan sa podnožjem vulkanske planine Tse – pi'na (Mount Taylor), koja je dom Laguna božanstva Ts'its'inako, "Naše Majke, Žene Pauka". Žena Pauk, istovremeno je Žena Misao, i nije samo majka, već otac celokupnosti odnosa (Cf. Paula Gunn Allen, 1986). Ona je čuvarica svih reči, imena i znanja, pa je i kreatorka svega jer iz njenog abdomena razvijaju se priče i plete postojanje svih materijalnih i duhovnih stvari. Kako Laguna veruje, kada Ts'its'inako razmišlja, sve o čemu ona misli materijalizuje se. "Ja vam govorim priču koju ona misli" (Silko, 1986: 1). kaže Silko koja već na početku jasno atributira svoju priču, i svoje književne konvencije, autoritet ontološke geneze u čijoj je živoj matrici i ona odrasla.

Leslie Marmon Silko u svom romanu Ceremonija okreće se utvrđivanju i trajanju mreža identiteta koristeći niti ceremonije isceljenja, pripovijedanja i zemlje. Kao što primećuje kritičar Paul Beekman Taylor, ovi se elementi ujedinjuju kako bi pružili i razumevanje identiteta, nečiju "suštinsku ideju o sebi" i isceljenje duha za protagoniste u tim narativima (Beekman i Taylor, 1994: 221). Prema Silku, „ljudski identitet... i pripovedanje priča neraskidivo su povezani sa zemljom, majkom Zemljom“ i pričama koje Silko priča (Žuta žena i lepota duha). Isto tako, Momaday primećuje da, kao starosedelački pisac, održava blisku vezu sa zemljom kako bi sačuvalao svoj starosedelački identitet i održao svoje nasleđe usmenom tradicijom i ceremonijama. Kao što objašnjava u razgovoru s piscem i kritičarom Lawrenceom J. Eversom, „Jedna od stvari koja razlikuje američku usmenu tradiciju je razumevanje krajolika“ (Evers, 1997: 36). Iako postoje razlike u plemenskom poreklu za Silko i Momadaja, slični uticaji pojavljuju se u njihovim spisima. Silkovo nasleđe Laguna Pueblo bogato je povezano sa zemljom, baš kao što Momadayova kultura Kiowa održava usku vezu sa zemljom. Ovaj rad analizira načine na koje se isprepletajuće niti ceremonije isceljenja, pripovijedanja i zemlje vrte skladnim mrežama razumevanja i identiteta u delima Silka i Momadaja. Ova analiza usredotočena je na funkciju pripovedanja u starosedelačkoj kulturi i romanu Ceremonija. Ova analiza će takođe utkati ponovljene niti ceremonija, pripovijedanja i zemljišta u skladu sa Silkovim nasleđem Laguna Pueblo. Ceremonija je ritualna praksa i rekonstrukcija kulturnih priča koje obuhvataju usmenu tradiciju. S tim je povezan sloj pripovedanja u kojem se sadržaj priča, putujući kroz generacije, prenosi prepričavanjem. Konačni element je zemlja, fizički objekt koji obuhvata duhovno mesto u izvornom verovanju i koji je

od ključne važnosti za razumevanje izvornog identiteta. Za Silko ponavljanje ova tri elementa neophodan sastavni deo je i kazivanje priče i održavanja tradicije. U svojoj kritičkoj analizi Silkovih romana, Taylor tvrdi da ponavljanje ceremonije isceljenja i pripovedanje deluju kao lekoviti elementi u obnavljanju identiteta (Beekman i Taylor, 1994: 221). Za razliku od tradicionalnih zapadnjačkih pristupa, ova će analiza, kao što to čine Silko i Momaday u svom pripovedanju, započeti na vanjskim rubovima i pomaknuti se prema središtu. Na taj se način ceremonija isceljenja, vanjski prsten mreže, prepliće sa unutrašnjim nitima pripovedanja i ujedinjuje u središtu – zemlji. Kroz večno tkanje mreže identiteta, sećanja i nasleđa spajaju se sa trenutnim trenutkom, dok se niti nastavljaju vrteti, nastavlja se i ceremonija ozdravljenja, pripovedanja i povezanosti sa zemljom za protagonistu romana Ceremonija.

PRIPOVEDANJE U STAROSEDELAČKOJ KULTURI

Starosedelačka književnost, koja se naziva i američka starosedelačka književnost, je tradicionalna usmena i pisana književnost autohtonih naroda Amerike. Tu spadaju drevni hijeroglifski i piktografski spisi iz Srednje Amerike, kao i opsežan skup narodnih priča, mitova i usmenih istorija koje su vekovima prenosili pripovedači, a koja žive na jeziku dela mnogih savremenih starosedelačkih pisaca.

Narodne bajke bile su deo društvenog i kulturnog života kako američkih starosedelaca tako i Inuita, bez obzira na to jesu li bili zemljoradnici ili nomadski lovci. Dok su se okupljali oko vatre noću, američki domoroci su uživali u pričama zahvaljujući talentu dobrog pripovedača. Učinak je proizašao ne samo iz novosti same priče, već i iz maštovite veštine pripovedača, koji je često dodavao pesme i povremeno prilagođavao priču kako bi odgovarala određenoj kulturi. Jedna adaptacija koju je pripovedač često koristio bilo je ponavljanje incidenata.

Opis incidenta ponovio bi se određeni broj puta. Broj ponavljanja obično je odgovarao broju povezanom sa religijom u kulturi; dok se u hrrišćanskim tradicijama, na primer, sveto najčešće broji u trojke (Trojstvo), u starosedelačkim tradicijama sveto se najčešće povezuje s grupama od četiri ili sedam. Junak bi ubio sedam čudovišta ili bi imao četvoro braće koja su pošla u istu avanturu sa junakom. Ova vrsta ponavljanja bila je vrlo efikasna u usmenom pripovedanju, jer je čvrsto usađivala incidente u umove slušalaca. Uz to, u ritmu stečenom ponavljanjem postojala je estetska vrednost i još veći dramski efekat, jer je slušatelj znao da će heroju u pomoć priskočiti neki natprirodni lik, kad pripovedač ispriča pravi broj incidenata. Iz tog razloga usmenu je književnost teško i dosadno čitati. Usmena literatura takođe gubi učinak u transkripciji, jer čitatalac, za razliku od slušaoca, nije upoznat sa svetonazorom, etikom, sociokulturnim okruženjem i osobinama ličnosti ljudi u čijoj je kulturi priča ispričana i postavljena.

Budući da je učinak priče toliko ovisio o pripovedaču, bilo je mnogo verzija svake dobre priče. Kao na primer u priči Tomasa Kinga o zemlji koja pluta u svemiru na leđima kornjače. Svaki put kad bi neko ispričao ovu priču, priča bi se promenila. Ponekad se promena dešavala jednostavno u glasu pripovedača, ponekad u detaljima priče, ponekad u redosledu događaja, ponekad u dijalogu ili odgovoru publike. Ali u

svim pripovedanjima i kod svakog pripovedača svet ne napušta leđa kornjače, a kornjača nikada ne otpлива (Thomas King, 2010: 7).

Iako su rađene studije o različitim verzijama priče koja se priča u plemenu, još uvek ima mnogo toga za otkriti, na primer, u pričanju iste priče od strane istog pripovedača pod različitim okolnostima.

Pojmovi mit i narodna priča u usmenoj književnosti američkih starosedelaca koriste se naizmenično, jer je u stavovima starosedelačkih stanovnika razlika između njih dvoje pitanje vremena, a ne sadržaja. Ako su se povezani incidenti dogodili u vreme kada svet još nije poprimio današnji oblik, priča se može smatrati mitom; međutim, čak i ako se isti likovi pojavljuju u „modernoj“ sadašnjosti, to se smatra narodnom pričom. Dok evropske bajke tradicionalno započinju nejasnom aluzijom „nekada“, mit u starosedelačkoj kulturi često započinje s „pre nego što su ljudi došli“ kao na primer u priči "Žena koja je pala sa neba" (Thomas King, 2010: 15). Za Inuite je nebitno da li se incident dogodio juče ili pre 50 godina - to je prošlost.

Mitologiju američkih starosedelaca možemo podeliti u tri glavne kulturne regije: severnoameričke kulture (od Inuita do starosedelaca duž meksičke granice), urbane kulture srednje i južne Amerike te karipske i južnoameričke kulture lova i sakupljanja. Iako svaka regija pokazuje širok spektar razvoja, među kulturama postoje teme koje se ponavljaju, a unutar svake kulture važnost same mitologije varira. Na primer, u Severnoj Americi svaka priča obično može biti samostalna, iako mnoge priče dele skup likova; za razliku od toga, priče razvijene u urbanim kulturama Srednje Amerike i Južne Amerike nalikuju komplikovanim mitologijama drevne Grčke i prilično su zbunjujuće hibridnim čudovištima i divovima.

U Severnoj Americi mnoge mitologije (poput "sanjarenja" australijskih Aboridžina) bave se periodom u dalekoj prošlosti u kojem je svet bio drugačiji i ljude nije bilo moguće razlikovati od životinja. Ove mitologije su povezane s konceptom da sve životinje imaju duše ili duhove koji im daju natprirodnu moć. Budući da su se ljudi kasnije razlikovali od životinja, životinje se pojavljuju u vizijama i u pričama pomažu heroju da se izvuče iz nevolje. Kada postoji mnogo priča koje uključuju jedan lik - poput Gavrana, Kojota - transkripcije su danas povezane i nazivaju se ciklusima. Telo američkog starosedelačkog folklora ne uključuje zagonetke kakve se nalaze u kulturi afričkog naroda, niti poslovice, iako postoje pripovetke s moralom. Važnost mitologije u kulturi ogleda se u statusu pripovedača, vremenu dodeljenom ovoj aktivnosti i relevantnosti mitologije za ceremonijalizam.

Plesači prave maske pod strogom ceremonijalnom kontrolom i kad ih nose, upijaju duhovnu snagu. Mitologija se prvenstveno sastoji od životinjskih priča i priča o ličnim i društvenim odnosima; glumci i likovi uključeni u ove priče takođe su pokazatelj verovanja i običaja ljudi. Na primer, ceremonije Navaho, poput pojeva, u potpunosti se temelje na likovima i incidentima u mitologiji, kao u romanu "Ceremonija" Leslie Marmon Silko, gde glavni junak Tayo na svom ritualnom putovanju sreće mitološki lik Ts'its'tsi'nako sa kojom boravi neko vreme pre povratka u zavičaj. Tayovo iskustvo ima socijalni i kulturni značaj jedino u kontekstu njegove mitske uloge, pa se istorija takođe pokazuje kao proizvod mitske svesti van koje nema značenja.

Priča, mit, predstavljena u romanu Ceremonija, razume se kao deo stvarnosti na isti način na koji je roman, koji daje red događajima, stvaran i tera nas da

postanemo deo njega. Mit, priča, odnosno roman kompletan je ontološki sistem, pa kada neki anonimni član plemena preuzme pripovedanje i odredi ulogu i značenje priče (koju ćemo pročitati) kao jedino sredstvo borbe protiv bolesti, zla, smrti, on to misli bukvalno (Krivokapić Knežević, 2012: 64).

Čitatelju se već na samom početku daje do znanja da je priča koja je pred njim deo većeg mitskog ciklusa poteklog od Žene Misli: "Ts'its'tsi'nako, Žena Misao, sedi u sobi, i o čemu god razmišlja, nastaje... ona sedi u svojoj sobi sada, misleći priču, ja vam pripovedam priču, koju ona misli kako Owens upućuje (Owens, 2001: 70). Silko vešto dislocira generička očekivanja, smeštajući svoj roman u kontekstu usmene tradicije i prizivajući izvor i moć jezika u toj tradiciji – ovakvim postupkom uokvirenja naracije Silko postaje prenosnik priče koja je starija od nje, koja je stara koliko i svest naroda. Jasna je poruka iako poput tradicionalnog pripovedača, Silko prepravlja priču, preoblikuje je, i ukalupljuje u nove situacije i novo vreme, ona je ne izmišlja. Ova priča, kao i sve priče unutar nje, deo su prvobitne matrice koja beskonačno kruži i obnavlja se. Prema tome, u skladu sa zakonitostima usmenog pripovedanja, Silko preuzima ulogu "kazivača" postojeće poznate materije (Dearborn, 1986) "pevača" ili "pripovedača", a ne izvorne stvarateljke. Za razliku od koncepta individualnog autorstva, starosedelačka kultura, koja poznaje jedino etos zajednice, priče smatra zajedničkom svojinom, tumači Jacobs (Jacobs, 2001: 12). Owens pak ističe kako je u usmenoj tradiciji izostanak autorstva neke priče potvrda njene bezvremenosti i autentičnosti: "priče nisu originalne i uvek im je dužnost osigurati besmrtnost" (Owens, 2001: 70). Slično i roman Ceremonija ističe kako izvorna priča, kao i ceo svet, potiče od žene Misli ili Žene Pauka. Lingvistične moći upućuju dakle i na potencijal priče da oblikuje stvarnost. Taj koncept olabavljuje konceptualnu dinamiku odnosa označitelj – označeno jer jezik postaje organom stvaranja koji predhodi fenomenima koji opisuje (Runtić i Knežević, 2013: 58).

N. Scott Momadaya tumači: "zapravo ne postoji razlika između kazivanja i onoga što se kazuje; u srcu je starosedelačke usmene tradicije duboka vera u učinkovitost jezika. Reči su istinski moćne. One su čarobne. Pomoću reči može se stvoriti fizička promena u svemiru" (Momaday, 1998: 16).

Prema Jamesu Ruppertu, jedan je od glavnih ciljeva romaneskne transpozicije usmene predaje u romanu Ceremonija je "posredovanje", koje on tumači kao dvosmeran postupak – "kognitivnu reorijentaciju" i zapadnog i starosedelačkog čitatelja (Ruppert, 1995:21). No nekompatibilnost starosedelačkog dominantnog diskursa, vrlo jasno je istaknuta u celom romanu, ne ide u prilog ovoj tezi. Reakcija učenika iz plemena Navaho na školski eksperiment upućuje na isključivost starosedelačkih svetih povesti i zapadnog svetonazora. Gotovo sve što Tayo uči u školi protivreči onom čemu ga je učio ujak Josiah. Dok su njegovu nastavnicu muve samo dosadni prenosioci bolesti, u tradicionalnim pričama o Zelenoj Muvi naroda Laguna i Navaho ta životinja spašava svet od suše i jedan je od glavnih pomagača pri ponovnoj uspostavi ravnoteže.

UMETNOST PRIPOVEDANJA U ROMANU CEREMONIJA

Uz roman *Kuća od zore* N. Scotta Momadaya, roman *Ceremonija* (Ceremony, 1978.) spisateljice Leslie Marmon Silko (laguna pueblo – meksičko – anglo američkog porekla) jedan je od prvih i najznačajnijih izdanaka savremenog starosedelačkog pisma.

Dok među starosedelačkim tekstovima objavljenim pre 1968. pronalazimo samo devet romana, njihov se broj udvostručio zahvaljujući naglom interesu publike i izdavača za novi i starosedelački izraz koji su inaguirali Momaday i Silko (Runtić i Knežević, 2013: 40).

Roman *Ceremonija* započinje kao priča o egzistencijalnoj mučnini i izgubljenosti glavnog junaka Taya. Da bi se izlečio Tayo mora da se oslobodi košmara i sećanja na rat. Protagonista romana *Ceremonija* Tayo, koji se vraća kući u rezervat Laguna Pueblo iz Drugog svetskog rata, oseća se otuđenim od sebe i svoje kulture, umoran je od bitaka, japanskih džungli i Drugog svetskog rata, teško je bolestan i pati od posttraumskog stresnog poremećaja. Igubljen i izolovan Tayo nije u stanju da razlikuje stvarnost od košmara. Austgen ističe kako za Taya nema mesta. "Ako ni ulazak u svet belaca, niti povratak starosedelačkoj tradiciji i narod Pueblo koji on predstavlja ne mogu izlečiti Taya, ko to može (Augsten, 2014)? Tayo mora pronaći način da se izleči od posttraumskog stresnog poremećaja.

Centralni element ceremonije je ponavljanje. Jer samo ponavljanjem reči, pesama, fraza i molitvi pojačava isceliteljsku snagu ceremonije. Silko naglašava ponavljanja kroz iterativne pojave koje su deo Tayove ceremonije isceljenja. Ona demonstrira ponovljenim slikama kiše i džungle Tayovu zbunjenost između stvarnosti i sadašnjosti. Ponavljanjem zvukova i slika, Silko naglašava Tayova osećanja gubitka identiteta. Ponavljanja Lesli Marmon Silko predstavljaju ceremoniju koja će polako zaceliti Tayov duh.

Kombinovanjem proze i poezije, *Ceremonija* isprepliće individualnu priču o Tayu i kolektivnu priču o njegovom narodu. Kako se Tayovo putovanje odvija, paralelno je s pesmama koje pričaju stare priče. Trauma od pomisli da je vidio lice svog strica Josiah-e među gomilom japanskih vojnika u koje mu je naređeno da puca, a zatim promatrajući kako njegov rođak Rocky umire, ostavlja Tayu traume. Nakon što je proveo vreme u veteranskoj bolnici vraća se kući, sa bakom, tetkom i njenim suprugom Robertom.

Ovo je porodična zajednica koja ga je odgojila nakon što ga je majka, koja ga je začela s nepoznatim belcem, zauvek napustila kada je imao četiri godine. U kući svoje porodice Tayo se suočava ne samo s razočaranjem zbog gubitka Rockyja, već i sa svojim stalnim tugovanjem zbog smrti svog ujaka Josiah-e. Takođe se bori sa svojom krivicom zbog molitve protiv kiše koju je izgovorio u šumama Filipina, i misli da je odgovoran za šestogodišnju sušu u rezervatu (Silko, 1986: 27).

Dok se polako oporavlja, Tayo shvata da nije sam. Njegovi prijatelji iz detinjstva Harley, Leroy, Emo i Pinkie, koji su se takođe borili u ratu, bore se sa sličnim posttraumatskim stresom, za razliku od Taya, njegovi prijatelji se leče alkoholom. Njegovi stari prijatelji provode pijane sate prisećajući se kako je rat bio velik i koliko su poštovanja imali dok su bili u uniformi. Te priče samo teraju Taya

da razmišlja o strašnoj diskriminaciji s kojom se starosedeooci suočavaju od strane belaca.

Baš kad Tayo počinje da se odriče nade i poželi da se vrati u bolnicu, njegova baka poziva medicinaru Ku'oosha. Ku'oosh izvodi za Tayo ceremoniju za ratnike koji su ubili u bitci, ali i Ku'oosh i Tayo strahuju da drevne ceremonije nisu primenjive na ovu novu situaciju (Silko, 1986: 45). Tayu pomaže Ku'oosh-ova ceremonija, ali ga ne može izlečiti. Podstiče ga da razmotri svoje detinjstvo, posebno leto pre odlaska u vojsku. Iako se tetka trudila da se dva dečaka odvoje, Tayo i Rocky postali su bliski prijatelji, a leto nakon što su završili srednju školu, zajedno su se prijavili u vojsku. Tog leta, Josiah se zaljubio u Night Swan, Meksikanku koja je živela ispred rezervata. Na njen nagovor uložio je u stado meksičke stoke, za koju mu je Tayo pomogao da se brine. Kao što se često događa, tog leta bila je suša. Čuvši stare priče o tome kako se završava suša, Tayo odlazi na izvor i izmišlja kišnu ceremoniju sutradan pada kiša (Silko, 1986: 87). Osim što pomaže usevima i stoci, kiša sprečava Josiaha da poseti Night Swan, i pita Taya da joj odnese poruku.

Shvativši da njegova ceremonija nije dovoljna za Tayoa, Ku'oosh ga šalje u obližnji grad Gallup da vidi drugog lekara Betonie, koji zna više o problemima nastalim kontaktom između starosedelačkih i belih kultura. Iako je skeptičan prema Betonijevim neobičnim načinima i posebno visokoj povezanosti s belim svetom, Tayo mu govori o svemu što ga muči. Betonie sluša i objašnjava da moraju izmisliti i dovršiti novu ceremoniju. Tayo prihvata.

Tada Betonie počinje da pripoveda Tayu priče o svom dedu Descheenyju i početku stvaranja nove ceremonije. Betonie šalje Taya kući, podsećajući ga da ceremonija još uvek nije završena. Kad na putu kući sretne Harleyja i Leroya, Tayo se na trenutak prilagođava njihovom načinu života, ali ubrzo kreće dalje, da traži Josiahinu stoku, Tayo prati znake o kojima mu je Betonie govorio. Tayo prati zvezde do kuće u kojoj živi Ts'eh. Nakon što je proveo noć sa ženom, Ts'eh, Tayo se uputio u planine. Ts'eh funkcioniše i kao svetovni i kao mitološki lik. To odaje i njeno lice koje ima oblik maske plesača antilope, ali njeno ime koje je skraćeno za Ts'its'tsi'nako i planinu Tse – pi'na – drevno mesto njenog rođenja. Osim toga, Ts'eh predstavlja duhovna bića: Ko'chininako ili Žutu Ženu (Yellow Woman) i Ts'its'tsi'nako – Ženu Pauka, Ženu Vodu (Water Woman) te Ženu Duha Planine (Mountain Spirit Woman) (Edith Swan, 1992: 32). I Linkoln primećuje Ts'ehinu povezanost s duhovnim bićima, jer je ona uvek okružena vodom, svetim planinama i zvezdama. Slično verovanju naroda Laguna da preci dolaze na ovaj svet u obliku kišnih oblaka (Lincoln, 1993: 235), i Ts'eh donosi kišu nakon sedam sušnih godina i nadu u pročišćenje od zla. I Ts'ehino prebivalište, planina Tse – pi'na, i sveta plava boja koja dominira u njenom vrtu odaju obeležja ka'tsine. Da je na delu premeštanje potrage iz savremene u transcendentnu sferu, potvrđuje i atemporalnost Tayovog susreta s Ts'eh kojim on zaranja u dubine svetog vremena, "prastarog vremena", kako ga naziva njegova baka (Silko, 1986: 94). Opisu tog susreta predhodi ceremonijalna priča o kockaru Kaup'a'ti koji je zatočio olujne oblake, kćeri Čoveka Sunca, koji ih mora izbaviti kako bi zemlju spasio od suše. Iako to nije niko pre njega učinio, Čovek Sunce uspeva da oslobodi oblake, pogodivši uz pomoć Ts'its'tsi'nako sadržaj kockarovih torbi. Tayov pohod na planinu paralelan je toj mitološkoj priči koje se on priseća upravo u trenutku kad pronalazi Ts'ehin dom. Poput Ts'its'tsi'nako, koja u priči

otkriva odgovore na Kaup'tine zagonetke, i Ts'eh Tayu pokazuje konfiguraciju zvezda, za koju Edith Swan drži da su upravo Plejade i Orion (Edith Swan, 1992: 61) - sazvežđa zarobljena u kockarovim torbama. Taj zvezdani obrazac, na koji ga je uputio Betonie, odvešće Taya do šarene stoke. Ts'eh je dakle Tayov duhovni pomagač ključan za nastavak ceremonije i proces njegovog ozdravljenja. I Ts'ehin prijatelj je spoj ljudskog bića i ka'tsine. On je lovac i Mo'k'aitch (Čovek Puma), ka'tsina povezana s lovom. Za razliku od Ts'eh koja se preobražava u vodu, oblake i zvezde, lovac se pretvara u životinjski lik. Kao Mo'k'aitch on prilazi Tayu dok leži na zemlji i pomaže mu da uspešno završi potragu za stokom (Runtić i Knežević, 2013: 53). Susret s tim bićem osnažuje Taya i on ustaje i nastavlja potragu. I Tayove reči – "Pumo, svakim dahom postaješ ono što jesi, tvoja se stvarnost menja zajedno sa zemljom i nebom", "Pumo, lovče pomagaču" (Silko, 1986:196). Anuliraju njegov unutrašnji rasep sa početka romana i potvrđuju dominaciju svetozazora Laguna (Runtić i Kirvokapić, 2013: 53). Taj ritual takođe predstavlja "deo ciklusa obnove" jer nakon njega Tayo u sebi oseća kako se "blatan vodeni kovitlac spuštao na dno, a tračci jasnoće su se polako izranjali" (Silko, 1986: 188). Kao rezultat, Tayo pronalazi Josihinu stoku ograđenu na pašnjaku belaca. Kad se lovac i Tayo vrate u Ts'ehinu kuću, Tayo saznaje da je Ts'eh uhvatila njegovu stoku, koju držala dok se Tayo i Robert ne vrate s kamionom za stoku. Vraćajući se kući s Josihinom stokom, Tayo se oseća izlечenim. Međutim, suša i dalje traje, a Tayo shvata da ceremonija nije završena. Odlazi na porodični ranč sa stokom, gde pronalazi Ts'eha. Leto provode zajedno, ali kako se bliži kraj, Robert dolazi i upozorava Taya da Emo širi glasine o njemu. Ubrzo nakon toga, Ts'eh kaže Tayu da Emo i policija dolaze za njim. Pre nego što ode, kaže Tayu kako da izbegne zarobljavanje. Sledeći upute Ts'eh, Tayo lako izbegava policiju. Još uvek beži od Ema, ali sreće Harleyja i Leroya. Tayo shvata da su se Harley i Leroy udružili sa Emom. Ponovo bežeći, Tayo se našao u napuštenom rudniku urana.

Dok gleda rupu koja je ostala u zemlji, Tayo shvata da je ovo zadnja stanica njegove ceremonije. Sve što treba je da prenoći tamo i ceremonija će biti završena. Ubrzo stižu Emo i Pinkie. Iz skrovišta, Tayo mora gledati kako muče Harleyja do smrti i suzdržati se da ne ubije Ema kako bi spasio Harleyja. Tayo uspeva da preživi noć. Vraća se kući. Nakon što je čuo sve o Tayovoj ceremoniji, Ku'oosh izjavljuje da je Ts'eh zapravo bila A'moo'oooh, koja je dala blagoslov Tayu i njegovoj ceremoniji (Silko, 1986: 188); prestaje suša i zaustavlja se uništavanje belaca. Tayo provodi noć u Ku'ooshovoj kući da završi ceremoniju, a zatim se vraća svojoj kući. Ku'ooshovo pripovedanje se ponavlja Tayu i naglašava repetitivnu prirodu pripovedaka.

FUNKCIJA PRIPOVEDANJA U ROMANU CEREMONIJA

Lesli Marmon Silko od samog početka pokazuje da je Ceremonija ideja koja je ukorenjena u usmenoj tradiciji kulture Laguna Pueblo. Roman otvaraju tri kratke pesme, a dve sadrže reč ceremonija, dok treća pesma govori da je ceremonija vrsta leka: "jedini lek za koji znam je dobra ceremonija" (Silko, 1986: 115), druga pesma, ceremonije, povezuje se pričama.

Nije jasno gde priče završavaju i gde započinju ceremonije, jer su mnoge priče u ovom romanu ceremonije na svoj način. Kao što su priče o belim ženama koje Emo govori svojim prijateljima. Vidimo da ove priče ne sadrže ceremonijalnu temu. Priče koje se smatraju ceremonijom su samo one priče koje govore stari Ku'oosh i Betonie. Neke od ceremonija čak sadrže priče u pričama, kako ih Silko sama naziva, "pripovest unutar pripovesti unutar pripovesti.

Na primer, stara Betonieva priča o izumu belaca koja predstavlja takmičenje u pripovedanju među grupom veštica (Silko, 1986: 115). Dobar deo njegove priče je zapravo prepričavanje priče koju je ispričala jedna od veštica. Dakle, teško je napraviti razliku između ceremonije i priče. U Tayovom slučaju dovršiti njegovu ceremoniju znači i dovršiti njegovu priču. Isto tako, cela njegova priča je deo njegove ceremonije, ne samo delovi u kojima izvodi rituale ili komunicira sa prirodom; ružni delovi priče – rasizam, alkoholizam i rat, iako se ne čine ceremonijalnim. Betonie objašnjava da se ceremonije i priče moraju razvijati kako bi išle u korak sa trenutnim događajima (Silko, 1986: 109). Kada shvatimo da su priče u ovom romanu zapravo ceremonije, postaje jasno da je ovaj roman ceremonija, otuda i naslov. Dakle, Ceremonija nije roman o ceremoniji; sam roman je ceremonija.

Završna pesma je počast izlasku sunca koja je i ponavljanje pesme izlasku sunca, koju Tayo prvi put peva jutro nakon što upozna Ts'eha. Ova pesma se u romanu pojavljuje u ključnim trenucima tokom druge polovine romana, i služi kao znak da je Tayo na putu ka zdravlju. Dok Tayo uči kako biti zdrav, on takođe uči kako biti u skladu sa prirodom i duhovnim svetom. Počast izlasku sunca je znak neusklađenosti, jer izlazak sunca predstavlja toliko aspekata prirode odjednom. Kao što je Tayo ranije spomenuo "trenutak zore bio je događaj koji je u jednom trenutku okupio sve stvari – poslednje zvezde, vrhove planina, oblake i vetrove – slaveći ovaj dolazak" (Silko, 1986: 152). To je trenutak tranzicije, za koji Betonie kaže da je vrlo važan, jer su tranzicije ono što spaja život i priče. Pesma o izlasku sunca temelji se na tradiciji Laguna Puebla. Ali Tayo samo nejasno razume ovu tradiciju. Tayo peva jer se oseća dobro. Odavanje počasti prirodi, tranziciji i životu, znak je Tayovog ozdravljenja. Roman ceremonija se završava nadom.

Neusklađenost zapadnog i starosedelačkog svetonazora u romanu Ceremonija, istaknuta je i hronotopom. Upravo je hronotop, tumači Bahtin, glavni pokazatelj odnosa književnog dela i stvarnosti (Bahtin, 1989: 372). Proživljanjem Tayove i ritualne fabule Silko je u potpunosti razgradila vremenski prostor tradicionalnog romana potrage. Za razliku od junaka savremenog doba, Tayova potraga nema elemanata linearne progresije već, kako primećuje Owens, teži stvaranju cikličkog osećaja vremena i koherentnom bezvremenom identitetu (Owens, 2001: 70). Slično sažimanje prostora i vremena nastaje i kada Tayo proklinje kišu, što zaustavlja kišu u mitskom vremenu, kao i u savremenom vremenu na prostoru rezervata Laguna (Silko, 1986: 27). To hronotopsko krstarenje ponovo signalizuje proliferaciju mitološkog značenja u romanu Leslie Silko jer je događajno vreme potpuno relativno, i kako komentariše Susan Scarberry – Garcia, postaje paralelno sa mitskom stvarnošću (Scarberry i Garcia, 1990: 40).

Budući da je započela i završila roman starim pričama, Silko izražava uverenje da tradicionalne plemenske priče moraju biti relevantne za savremene problema. Zbog toga se one prepliću teksturom romana i na kraju se sjedinjuju sa glavnom pričom.

Date su u formi poezije, pa se pretpostavlja da treba da se čuju, a ne pročitaju, kako bi se čitalac približio ulozi koju slušalac u usmenoj tradiciji ima u konstituisanju značenja priče. Pored toga, roman *Ceremonija* ima kružnu strukturu u kojoj se više pripovednih krugova razvija i prepliće, baš kao što je slučaj sa strukturom isceliteljske ceremonije (Krivokapić Knežević, 2012: 63). Korišćenjem ovih struktura u tumačenju izražavanja jezika Lesli Marmon Silko u stanju smo da prepoznamo ne samo ljudsku situaciju, već i da bolje razumemo kulturu američkih starosjedelaca i njenog tragičnog pada. Njene priče i njeni likovi održavaju borbu za prihvatanje suštinskih principa, misli i ideologije, koji omogućavaju zajednici Pueblo i Navaho da prežive negativne aspekte izazvane promenama koje dolaze iz prostora izvan njiove zajednice.

Njena percepcija važnosti kulturne tradicije, pripovedanja i njihov uticaj na starosjedelačke zajednice i pojedince u njoj, prikazani su u njenim delima uključujući i svest o tome koliko plemensko ceremonijalno znanje može biti važno sredstvo za lečenje pojedinca i njegove zajednice od negativnih uticaja istorijskog ugnjetavanja od belaca i od sopstvenog starosjedelačkog sveta.

ZAKLJUČAK

Roman "*Ceremonija*" Lesli Marmon Silko skreće pažnju čitaocima na evropsko i evropsko – američko predstavljanje starosjedelaca iz Novog Meksika, preispitivanjem lokalnih priča. U ovom romanu protagonista Tayo predstavlja i Lagunu i starosjedelačku kulturu, zbog toga mora da nauči da napravi balans između starosjedelačke kulture i zapadnjačke kulture da bi preživeo u Novom Meksiku. Njegov prvi identitet je pod uticajem modernog sveta. On mora da pročita starosjedelačke priče i pretoči ih u moderne, što je izveštačeno budući da su on i njegov narod zaboravili priče koje ih podsećaju na njihov identitet u svetu.

Autoritativne zapadnjačke tvrdnje ispunjavaju ovaj artikulisani prostor sa tvrdnjama o znanju, što ne povezuje pojedinca sa zajednicom. Značajno je znati da trenutne konstrukcije stvarnosti starosjedelaca iz Meksika imaju tragove zapadnih razgovora, jer je Zapad uticao na starosjedeoce Meksika još od invazije španaca u Novi Meksiko u šesnaestom veku.

Tayova je odgovornost da uspostavi ravnotežu između konkurentskih priča kako bi opstala njegova priča i priča njegovih ljudi. Tayov prikaz odvojenosti od sebe i svoje zajednice je mikrokosmos nestabilnosti sveta, a Novi Meksiko igra važnu ulogu u priči.

Ceremonija, kao i mnoge kratke priče i poeme Lesli Marmon Silko govori istu priču o neophodnosti održavanja ceremonija, i ponavljanje isceliteljskih rituala kako bi se održala ravnoteža između tradicionalnih i novih ceremonija. Ovakve ceremonije dovode do zaceljenja pojedinaca u okviru njihovih kulturnih veza.

BIBLIOGRAFIJA

1. Augsten, S. (2014) *Leslie Marmon Silko's Ceremony and the Effect of White Contact on Pueblo Myth and Ritual*, Hanover College.
2. Dearborn, Mary V. (1986) *Pocahonta's Daughters: Gender and Ethnicity in American Culture*. New York, Oxford UP.

3. Evers, Lawrence J. (1997) "A Conversation with N. Scott Momaday." *Conversations with N. Scott Momaday*. Jackson: University of Mississippi P, 36-44.
4. Gunn A., Paula. (1986) *The Sacred Hoop: Recovering the Feminine in American Indian Traditions*, Beacon, Boston.
5. Jacobs, Connie, A. (2001) *The Novels of Louise Erdrich: Stories of Her People*, New York: Peter Lang.
6. King, T. (2010) *The Truth about Stories*, House of Anansi Press inc., Toronto.
7. Knežević, M. (2012) *Ka kraju indijanske istorije (Ogledi iz savremene proze starosedelaca)*, Filozofski fakultet, Nikšić.
8. Lincoln, K. (1993) *Indi'n Humor: Bicultural Play in Native America*, Oxford/New York: Oxford UP.
9. Momaday, N. Scott, (1998) *The Man Made of Words*, New York: St. Martin's P.
10. Owens, L. (2001) "As if an Indian Were Really an Indian: Native American Voices and Postcolonial Theory." *Native American Literary Representations: First Encounters, Distorted Images, and Literary Appropriations*. Ed. Gretchen Bataille. Lincoln, London: University of Nebraska.
11. Runtić, S., Knežević, M. (2013) *Suvremena književnost američkih starosjedilaca*, Filozofski fakultet, Osijek.
12. Silko, L. (1986) *Ceremony*, Penguin, New York.
13. Ruppert, J. (1995) "Mediation in Contemporary Native American Writing." *Native American Perspective on Literature and History*. Ed. Alan. Velie, Norman, London: University of Oklahoma.
14. Swan, E. (1993) "Laguna Prototypes of Manhood in Ceremony," *MELUS*. 17 (1991-92): 32- 61.
15. Mihail, B. (1989), *O romanu*, Beograd: Nolit.
16. Scarberry – Garcia, S. (1990) *Landmarks of Healing: A study of House Made of Dawn*, Albuquerque: University of New Mexico.
17. Taylor, Beekman, P. (1994) "Repetition as Cure in Native American Story: Silko's Ceremony and Momaday's Ancient Child." *Repetition*. Ed. Andreas Fischer, Tübingen, Germany: Guntar Narr Verlag Tübingen, 221-242.

RESUME

The aim of this paper is to examine the function of storytelling in Indigenous culture and the novel *Ceremony*. This paper also analyzes repeated threads of ceremony, narration, and land keeping in accordance with Silko's heritage of Laguna Pueblo. The ceremony is ritual practice and reconstruction of cultural stories that include oral tradition. Leslie Marmon Silko includes traditional stories about the Laguna Pueblo, retelling stories, which have been passed down through the generations and throughout oral traditions, stories that explore the nature of magic, that go into the origin of evil, and which can also show the way to redemption. In the novel *Ceremony* she points out the contradictions between native stories of reciprocity with nature and the Euro – American stories of domination. This confrontation is a clash of paradigms that maintain the state of mind of the protagonist Tayo, who must reconstruct the stories in order to establish an agreement between two cultures. Therefore, the main focus of this paper is the function of storytelling.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 90-104, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 18.04.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK: 316.362.32:316.61-053.6(497.11)

doi: 10.5937/univmis2120090S

316.728-053.6(497.11)

Originalan naučni rad

UTICAJ PORODIČNE KOHEZIJE NA ZADOVOLJSTVO ŽIVOTOM

Semrija Smailović

Univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija
semrija.smailovic@uninp.edu.rs

Mina Mavrić

Univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija
mina.mavric@uninp.edu.rs

Apstrakt

Istraživanje je provedeno sa ciljem da ukaže da li su nezavisne varijable – pol ispitanika, uzrast, školski uspeh, materijalni status i zaposlenost roditelja determinišuće u smislu uticaja porodične kohezije na zadovoljstvo životom mladih. Istraživanje je sprovedeno u Novom Pazaru na uzorku od 200 adolescenata u tri srednje škole. U uzorku su zastupljeni žena (43%), muškaraca (57%), starosti od 15 do 18 god, različitog materijalnog statusa porodice, školskog uspeha i strukture na osnovu zaposlenosti roditelja.

U skladu sa problemom i ciljevima istraživanja primenjeni su sledeći merni instrumenti: “Skala zadovoljstva životom koja se sastoji od 20 stavki. Sedamnaest ajtema se odnosi na procenu globalnog zadovoljstva, dok tri ajtema služe za procenu situacijskog zadovoljstva“ (Zvezdan Penezić, 1996). Skala je nastala uključivanjem skale zadovoljstva životom (Satisfaction With Life, Larsen i sar., 1985) sastavljena je od 5 ajtema skale opšteg zadovoljstava (Benzinović, 1988) sastavljena od 7 ajtema, 5 ajtema iz skale pozitivnih stavova prema životu (Positive Attitudes Toward Life, Grob, 1995), i 3 ajtema iz skale uživanja u životu za procenu situacijskog zadovoljstva (Joyin Life Scale, Grob, 1995): „Skala FACES IV (namenjena za procenu dimenzija porodične kohezije i porodične fleksibilnosti „(Olson, Gorall i Tiesel, 2006). FACES IV sadrži 62 ajtema, 42 ajtema iz FACES IV, 10 o porodičnoj komunikaciji i 10 o zadovoljstvu porodicom. FACES IV meri dimenzije porodična kohezija i porodična fleksibilnost: Upitnik o ličnim podacima konstruisan za potrebe istraživanja i sadrži pitanja vezana za opšte podatke o ispitanicima (pol, školski uspeh, starost, zaposlenost roditelja, materijalni standard porodice).

Za obradu podataka i utvrđivanje stepena izraženosti osnovnih varijabli istraživanja upotrebljene su: tehnike deskriptivne statistike-aritmetička sredina i standardna devijacija, te statistika zaključivanja kroz korelativne tehnike za utvrđivanje stepena i smera povezanosti nezavisne i zavisne varijable (Pirsonov koeficijent korelacije) kao i t-test i analizu varijanse, za utvrđivanje značajnosti razlika između aritmetičkih sredina.

Keywords: porodična kohezija, zadovoljstvo životom, mladi.

THE INFLUENCE OF FAMILY COHESION ON LIFE SATISFACTION

Abstract

The research was conducted with the aim of indicating whether the independent variables - gender of respondents, age, school attendance, material status and employment of parents are decisive, in terms of the impact of family cohesion on youth life satisfaction. The research was conducted in Novi Pazar on a sample of 200 adolescents in three high schools. The sample includes female respondents (43%), male respondents (57%) aged 15 to 18, the different material status of the family, school success and structure based on parental employment.

In accordance with the problem and the goals of the research, the following measuring instruments were applied: Life satisfaction scale which consists of 20 items. Seventeen items refer to the assessment of global satisfaction, while three items are used to assess situational satisfaction - (Zvezdan Penezić, 1996). „The scale was created by including the scale of life satisfaction (Satisfaction With Life, Larsen et al., 1985) and consists of 5 items of the scale of general satisfaction (Benzinović, 1988) consisting of 7 items, 5 items from the scale of positive attitudes towards life (Positive Attitudes Toward Life)“, Grave, 1995), and 3 items from the Life Enjoyment Scale for assessing situational satisfaction (Joyin Life Scale, Grave, 1995): „FACES IV Scale designed to assess the dimensions of family cohesion and family flexibility“, (Olson, Gorall, & Tiesel, 2006). FACES IV contains 62 items, 42 items from FACES IV, 10 on family communication and 10 on family satisfaction. FACES IV measures the dimensions of family cohesion and family flexibility: A personal data questionnaire designed for research purposes will contain questions related to general data on respondents (gender, school performance, age, parental employment, family material standard).

For data processing and determining the degree of expression of basic research variables used are: descriptive statistics techniques - arithmetic mean and standard deviation, and inference statistics through correlative techniques to determine the degree and direction of correlation of independent and dependent variables (Pearson correlation coefficient) as well as t-test and analysis of variance, to determine the significance of differences between arithmetic means.

Ključne riječi: family cohesion, life satisfaction, the youth.

UVOD

Porodica se definiše na različite načine ali suštinska i prihvatljiva definicija je da je porodica društvena grupa, koju karakteriše zajedništvo ili određena vrsta interakcija koja se ogleda kroz međusobnu podršku kao vodeći činilac u normalanom razvoj ljudskog bića (Kowal, et al., 2007). Porodica može da bude izvor najveće dobrobiti za pojedinca, ali i obrnuto, izvor stresa, konflikta, problema itd. (Goldner-Vukov, 1988). Prema Kuburić, porodica se definiše kao „najstarija ali i promjenljiva primarna društvena grupa koja se temelji na bio-reproduktivnim, bio-seksualnim, bio-socijalnim, socio-zaštitnim i socio-ekonomskim vezama muža i žene i njihove rođene ili adoptirane dece, koji su međusobno povezani brakom, srodstvom i udruženi radi lakšeg zadovoljenja raznovrsnih potreba ličnosti, društva i porodice“ (Kuburić, 1996).

Funkcionalna porodica je porodica koja stvara uslove za razvoj zdravih i zrelih članova u granicama njihovih intelektualnih i kreativnih potencijala (Goldner Vukov,

1988). U literaturi, funkcionalnost porodičnog sistema se definiše preko sledećih dimenzija: porodične fleksibilnosti, koje predstavljaju balans između stabilnosti i promena, balans između bliskosti i individuacije i porodične komunikacije. “Emocionalna veza odslikava porodičnu koheziju“ (Olson, 1996), ogleda se kroz „stepen posvećenosti, pomoći i podrške koju članovi porodice pružaju jedni drugima“ (Moos, 1981). U suštini, kohezija se fokusira na održavanju ravnoteže između nezavisnosti (odvojenosti) članova porodice i zajedništva unutar nje..Model Olsona, razlikuje i četiri nivoa kohezivnosti, koji idu od: veoma niske (razdvojenost), niske (nezavisnost, odvojenost), prosečne (povezanost) do visoke kohezije (združenost) (Olson, 1996).

Veoma niskom kohezijom (razdvojenošću, oslobođenošću) označava se onaj porodični sistem koji karakteriše ograničeno/malo zalaganje za porodicu, pri čemu članovi porodice funkcionišu „svak za sebe“; odnosno, jako je prisutna individualnost i nezavisnost članova – praćena ekstremnom emocionalnom odvojenošću unutar porodice.

Niska kohezija (odvojenost) podrazumeva donekle prisutnu emocionalnu odvojenost, ali ne u tako ekstremnom stepenu kao kod razdvojenih porodičnih sistema. Članovi porodice, funkcionišu nekada odvojeno, nekada zajedno – ali sa konstantnim pružanjem podrške i zajedničkim odlučivanjem.

Povezanost (prosečna kohezija) opisuje se kao emocionalna bliskost i lojalnost među članovima porodice. Akcenat je na zajedništvu, jer vreme koje se provodi zajedno- važnije je od vremena provedenog izvan porodice.

Združenost (veoma visoka kohezija) znači veliku zavisnost i umreženost među članovima porodice – ali, i premalo nezavisnosti unutar nje. U ovom odnosu postoji ekstremna količina emocionalne bliskosti, koju prati velika zavisnost članova porodice međusobno. Nedostatak lične nezavisnosti i privatnosti, usmeravanje svoje energije unutar porodice - takođe su odlike ovog odnosa.

Način porodičnog funkcionisanja mogu oblikovati kako unutrašnji (psihička i socijalno-demografska obeležja), tako i spoljašnji faktori koji deluju komplementarno. Istraživanja uticaja makrosistema na porodične relacije, sprovedenog u Srbiji ukazuju važnost adaptabilnosti i kohezivnosti porodica za vreme društvenih značajnih promena (pri čemu je akcenat na društvenim krizama), koje su dovele do promena od funkcionalnog ka izrazito disfunkcionalnom nivou (Ljubičić, 2009). Društveno uslovljena porodica pretrpela je promene u sastavu i strukturi same porodice. Patrijarhalnu porodicu mogli bismo označiti kao porodicu niskog nivoa adaptabilnosti, kojoj su određene društvene promene na globalnom planu zadale brojne probleme i predodredili je na propadanje. Neophodno je modifikovanjem patrijarhalnog odnosa u savremeni tip porodične organizacije, za koji se može reći da poseduje veću adaptabilnost. Na drugoj strani, zaposlenost žene je uslovlila i promenu u distribuciji porodičnog autoriteta, koji više nije strogo centralizovan kako je to bilo u tradicionalnim patrijarhalnim porodicama. Savremena porodica predstavlja emotivnu zajednicu, što ukazuje na značaj interpersonalne komunikacije koja ne znači samo razmenu informacija, već da članovi porodice treba da dele zajedno i osećanja koja su vezana za njih same. Funkcionisanje porodičnog sistema zavisi od sposobnosti tog sistema da komunicira na adekvatan način, da prenese informacije, da razmeni informacije, da članovi porodice usklade ponašanje,

neguju poverenje, rešavaju probleme i konflikte, da izraze radost i tugu. Porodična komunikacija se može razumeti kao proces primanja, davanja, interpretiranja i prenošenja značenja poruka koje članovi porodice šalju (Matejević, 2010). U istraživanju Gajić i sar. (Draganić-Gajić, Stamenković-Rudić, 2005), proučavanja funkcionalnosti bračnih dijada (odnosa) i porodica u Srbiji, ukazuju na visoku izraženost kohezivnosti (otvorena komunikacija i emocionalna bliskost); dok na drugoj strani, porodična adaptabilnost dobija haotična (disfunkcionalna) svojstva. Ovakvo stanje bračnih i porodičnih odnosa zahteva iznalaženje načina za zaštitom porodice od društvenih promena.

Različite definicije zadovoljstva životom ukazuju da se zadovoljstvo životom kod odraslih osoba i kod adolescenata može definisati i kao unidimenzionalni (npr. globalno zadovoljstvo životom) i kao multidimenzionalni konstrukt, koji može obuhvatati zadovoljstvo različitim domenima (Huebner, 2004; Diener, 1984, 2006, 2012; Huebner, 1994, 2001, 2004; Penezić, 2006). Odnosi se na evaluacijski proces u kojem osoba ocenjuje kvalitet svoga života prema vlastitom jedinstvenom setu kriterija (Pavot i Diener, 1993). Zadovoljstva životom je subjektivna procena koja omogućava osobi da se koristi bilo kojom informacijom koju smatra relevantnom za evaluaciju vlastitog života (Smailović, 2018). Prema ovim i brojnim drugim autorima kao najvažniji aspekti zadovoljstva životom kod adolescenata izdvajaju se domeni zadovoljstva: porodicom, prijateljima, školom, sobom i životnim okruženjem, karakteristike ličnosti, postojanje pozitivnih i negativnih emocija ili raspoloženja, sposobnosti osobe, zatim sposobnost za doživljaj zadovoljstva itd.). Zadovoljstvo životom kod adolescenata možemo posmatrati kao važan psihološki resurs, koji olakšava postizanje adaptivnog razvoja, rešavanje važnih životnih ciljeva, suočavanje sa problemima, usamljenost (Ozben, 2013), samopouzdanje i prihvatanje od strane vršnjaka (Shin et al., 2011), popularnost i omiljenost (Boehm & Lyubomirsky, 2008), ljubavni i drugi socijalni odnosi (Diener & Seligman, 2002).

Na osnovu brojnih teorija i istraživanja, pokazalo se da životno zadovoljstvo ne može biti posmatrano kao stabilna crta ličnosti, nije stabilno tokom vremena, a posebno ne tokom perijoda adolescencije jer adolescenti često prave revizije svoga života u traganju za posebnim vrednostima koje su svojstvene ovoj populaciji.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja usmeren je na ispitivanje povezanost porodične kohezije i zadovoljstva životom mladih. Takođe, cilj istraživanja bio je ispitati razliku u stepenu izraženosti zadovoljstva životom i porodične kohezivnosti s obzirom na pol, uspeh u predhodnom razredu, zaposlenost roditelja, materijalni standard porodice, škole koju pohađju.

U istraživanju bile su uključene varijable: Porodična kohezivnost kod srednjoškolaca. Prema Olsonu porodična kohezivnost se definiše kao "Emotivno vezivanje koje članovi porodice osećaju jedni prema drugima" (Olson, 1996). Model obuhvata četiri nivoa kohezije porodičnog funkcionisanja: nepovezana (disengaged) porodica – vrlo nizak nivo kohezivnosti; izdvojena (separated) porodica – nizak do

umeren nivo kohezivnosti; povezana (connected) porodica – umeren ka visok nivo kohezivnosti; izmešana (enmeshed) porodica – vrlo visok nivo kohezivnosti. Druga, zavisna varijabla istraživanja je zadovoljstvo životom koje „predstavlja celovitu percepciju i evaluaciju vlastitog života i najčešće se opisuje kao kognitivna komponenta subjektivne dobrobiti, dok sa druge strane osećaj sreće predstavlja emocionalnu komponentu i opisuje se kao često osećanje pozitivnih emocija“ (Diener, prema Kaliterna, 2006). Kontrolne varijable istraživanja su: pol ispitanika; uspeh ispitanika u prethodnom razredu; godine starosti; zaposlenost roditelja; materijalni status porodice; škola koju pohađaju.

Uzorak istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u Novom Pazaru na uzorku od 200 ispitanika, muških 114 (57%), ženskih 86 (43%) ispitanika, starosti od 15 do 18 godina, različitim školskim uspehom, različitom strukturom s obzirom na materijalni status, zaposlenost roditelja.

Instrumenti istraživanja

Ispitanici su odgovarali na priložene upitnike: Upitnik o socidemografskim karakteristikama koji daje uvid u podatke o polu, uzrastu, materijalnom statusu porodice, zaposlenosti roditelja, škole koju pohađaju; „Skala zadovoljstva životom koja se sastoji od 20 ajtema. Na procenu globalnog zadovoljstva odnosi se 17 ajtema dok 3 ajtema odnose na procenu situacijskog zadovoljstva“ (Zvezdan Penezić, 1996). „Skala je nastala uključivanjem skale zadovoljstva životom (Satisfaction With Life, Larsen i sar., 1985) sastavljena je od 5 ajtema skale opšteg zadovoljstava“ (Benzinović, 1988). Skala sadrži 7 ajtema, 5 ajtema iz skale pozitivnih stavova prema životu (Positive Attitudes Toward Life, Grob, 1995), i 3 ajtema iz skale uživanja u životu za procenu situacijskog zadovoljstva (Joyin Life Scale, Grob, 1995); „Skala FACES IV (Olson, Gorall i Tiesel, 2006) namenjena je ispitivanju dimenzija porodične kohezije i porodične fleksibilnosti pomoću šest skala (Olson i Gorall, 2003) namenjenih proceni tipa samo-izveštavanja Circumplex model bračnog i porodičnog sistema, FACES IV balansirane (zdrave) i nebalansirane (problematične) aspekte porodičnog funkcionisanja. FACES IV sadrži 62 ajtema, 42 ajtema iz FACES IV, 10 o porodičnoj komunikaciji i 10 o zadovoljstvu porodicom. FACES IV meri dimenzije porodična kohezija i porodična fleksibilnost pomoću šest skala. Sve skale pokazuju dobru pouzdanost jer je na svim skalama Krombah alfa iznad granične vrednosti 0,70.

Statistička obrada podataka

Za obradu podataka i utvrđivanje stepena izraženosti osnovnih varijabli istraživanja. upotrebljene su: „tehnike deskriptivne statistike-aritmetička sredina i standardna devijacija“, te statistika zaključivanja kroz korelativne tehnike za utvrđivanje stepena i smera povezanosti nezavisne i zavisne varijable (Pirsonov koeficijent korelacije) kao i t-test i analizu varijanse, za utvrđivanje značajnosti razlika između aritmetičkih sredina.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA**Izraženost varijabli istraživanja****Tabela br.1.** Zadovoljstvo životom

	N	Min	Max	AS	SD
Zadovoljstvo životom	200	33,00	99,00	74,655 0	12,27638

N-broj ispitanika, *Min*-minimum, *Max*-maksimum, *AS*-aritmetička sredina, *SD*-standardna devijacija

Zadovoljstvo životom je relativno visoko izraženo ($AS=74,65$).

Tabela br.2. Kohezivnost

	N	Min	Max	AS	SD
Balansirana kohezija	200	8,00	35,00	26,5100	4,71924
Balansirana fleksibilnost	200	11,00	35,00	26,1500	4,56857
Zapletenost	200	7,00	35,00	21,0800	4,83430
Dezangažovanost	200	8,00	35,00	19,4300	4,82405
Haotičnost	200	9,00	35,00	18,9750	5,12501
Rigidnost	200	9,00	35,00	22,6650	4,78511

N-broj ispitanika, *Min*-minimum, *Max*-maksimum, *AS*-aritmetička sredina, *SD*-standardna devijacija

Kohezivnost ($AS=26,51$), fleksibilnost ($AS=26,15$), zapletenost ($AS=21,08$) su relativno visoko izražene. Dezangažovanost ($AS=19,43$), haotičnost ($AS=18,97$) i rigidnost ($AS=22,66$) su srednje izražene.

Hipoteze istraživanja: *Postoji pozitivna povezanost zadovoljstva životom srednjoškolaca i balansirane porodične kohezivnosti, a negativna povezanost sa zapletenošću i dezangažovanošću.*

Tabela br.3. Povezanost zadovoljstva životom i porodične kohezivnosti

		Zadovoljstvo životom
Balansirana kohezija	R	,162*
	P	,022
	N	200
Balansirana fleksibilnost	R	,172*
	P	,015

	N	200
Zapletenost	R	,060
	P	,399
	N	200
Dezangažovanost	R	,021
	P	,766
	N	200
Haotičnost	R	-,019
	P	,787
	N	200
Rigidnost	R	,053
	P	,170
	N	200

r – Pirsonov koeficijent korelacije, *p* – statistička značajnost, *N* – broj ispitanika

**Statistička značajnost na nivou 0,01 *Statistička značajnost na nivou 0,05

Prikazani rezultati ukazuju na pozitivni, statistički značajnu povezanost zadovoljstva životom i balansirane kohezije i balansirane fleksibilnosti. Dakle, što je zadovoljstvo životom veće, veća je i kohezivnost fleksibilnost.

Postoji statistički značajna razlika u stepenu izraženosti osnovnih varijabli istraživanja (zadovoljstvo životom i porodična kohezivnost) s obzirom na kontrolne varijable (pol, uspeh u prethodnom razredu, zaposlenost roditelja, materijalni standard porodice, vrsta škole) na uzorku istraživanja.

Tabela br.4. Razlike u pogledu opšteg zadovoljstva životom srednjoškolaca s obzirom na pol

	Pol	N	AS	SD	t	p
Zadovoljstvo životom	Muški	114	3,7902	,68403	-,743	,458
	Ženski	86	3,8614	,65177		

N-broj ispitanika, *AS*-aritmetička sredina, *SD*-standardna devijacija, *t* – *t* test, *p* – statistička značajnost.

Ne postoji statistički značajna razlika među polovima s obzirom na zadovoljstvo životom.

Tabela br.5. Zadovoljstvu životom s obzirom na školski uspeh ispitanika u prethodnom razredu.

	Df	F	p
Između grupa	4	,754	,557
Unutar grupa	195		
Total	199		

df – stepeni slobode, *F* – *f* test, *p* – statistička značajnost

Ne postoji statistički značajna razlika među srednjoškolcima različitog školskog uspeha s obzirom na zadovoljstvo životom.

Tabela br.6. Zadovoljstvu životom s obzirom na zaposlenost roditelja

	Df	F	P
Between Groups	4	,489	,744
Within Groups	195		
Total	199		

df – stepeni slobode, F – f test, p – statistička značajnost

Ne postoji statistički značajna razlika među srednjoškolcima u zadovoljstvu životom s obzirom na zaposlenost roditelja.

Tabela br. 7. Zadovoljstvu životom s obzirom na materijalni standard porodice

	Df	F	P
Između grupa	3	3,370	,020
Unutar grupa	196		
Total	199		

df – stepeni slobode, F – f test, p – statistička značajnost

Postoji statistički značajna razlika među ispitanicima različitog materijalnog statusa s obzirom na zadovoljstvo životom. Za ispitivanje između kojih grupa je razlika pronađena korišćen je Post Hoc Test.

Tabela br. 8. Post Hoc Test.

(I) Materijalni standard porodice	(J) Materijalni standard porodice	Srednja razlika (I-J)	p
Visok	vrlo visok	,08382	,694
	Srednji	,25712*	,022
	Niži	,72084*	,007

Post Hoc Test pokazuje da statistički značajna razlika postoji između visokog i srednjeg materijalnog statusa i visokog i nižeg materijalnog statusa. Naime, učenici koji imaju visok materijalni status zadovoljniji su od učenika sa srednjim i nižim materijalnim statusom.

Tabela br.9. Razlike u pogledu porodične kohezivnosti sa obzirom na pol

	Pol	N	AS	SD	T	P
Balansirana	Muški	114	26,4825	4,22012	-,095	,925

kohezija	Ženski	86	26,5465	5,33503		
Balansirana fleksibilnost	Muški	114	26,5000	4,63585	1,249	,213
	Ženski	86	25,6860	4,46229		
Zapletenost	Muški	114	21,5965	4,91290	1,749	,082
	Ženski	86	20,3953	4,66849		
Dezangažovanost	Muški	114	20,1404	4,90417	2,427	,016
	Ženski	86	18,4884	4,57550		
Haotičnost	Muški	114	19,2807	5,17569	,971	,333
	Ženski	86	18,5698	5,05858		
Rigidnost	Muški	114	22,8860	4,62919	,751	,454
	Ženski	86	22,3721	4,99658		

N-broj ispitanika, *AS*-aritmetička sredina, *SD*-standardna devijacija, *t* – *t* test, *p* – statistička značajnost

Ne postoji statistički značajna razlika među polovima s obzirom na: Balansirana kohezija, Balansirana fleksibilnost, Zapletenost, Haotičnost i Rigidnost. Jedina statistički značajna razlika među polovima postoji na subskali dezangažovanost. Izražene skorove na ovoj skali imaju muškarci u odnosu na devojke.

Tabela br. 10. Razlike u porodičnoj kohezivnosti a obzirom na zaposlenost roditelja

		Df	F	P
Balansirana kohezija	Između grupa	4	,831	,507
	Unutar grupa	195		
	Total	199		
Zapletenost	Između grupa	4	5,482	,200
	Unutar grupa	195		
	Total	199		
Dezangažovanost	Između grupa	4	2,571	,339
	Unutar grupa	195		
	Total	199		

df – stepeni slobode, *F* – *f* test, *p* – statistička značajnost

Ne postoje statistički značajne razlike u porodičnoj kohezivnosti, zapletenosti i dezangažovanosti sa obzirom na zaposlenost roditelja.

Tabela br. 11. Razlike u porodičnoj kohezivnosti sa obzirom na materijalni standard porodice

		Df	F	P
Balansirana kohezija	Između grupa	3	,473	,701
	Unutar grupa	196		
	Total	199		
Zapletenost	Između grupa	3	1,764	,155
	Unutar grupa	196		
	Total	199		
Dezangažovanost	Između grupa	3	1,150	,330
	Unutar grupa	196		
	Total	199		

df – stepeni slobode, F – f test, p – statistička značajnost

Ne postoji statistički značajne razlike u porodičnoj kohezivnosti, zapletenosti i dezangažovanosti sa obzirom na materijalni standard porodice.

Tabela br. 12. Razlike u porodičnoj kohezivnosti i zadovoljstvu s obzirom na vrstu škole

		Df	F	P
Balansirana kohezija	Između grupa	3	,473	,701
	Unutar grupa	196		
	Total	199		
Balansirana fleksibilnost	Između grupa	3	,328	,805
	Unutar grupa	196		
	Total	199		
Zapletenost	Između grupa	3	1,764	,155
	Unutar grupa	196		
	Total	199		
Dezangažovanost	Između grupa	3	1,150	,330
	Unutar grupa	196		
	Total	199		
Haotičnost	Između grupa	3	,411	,745
	Unutar grupa	196		
	Total	199		
Rigidnost	Između grupa	3	,166	,919
	Unutar grupa	196		
	Total	199		
Zadovoljstvo životom	Između grupa	3	3,370	,220
	Unutar grupa	196		
	Total	199		

df – stepeni slobode, F – f test, p – statistička značajnost

Ne postoje statistički značajne razlika u povezanosti porodične kohezije i zadovoljstva životom s obzirom na vrstu škole koju pohađaju .

ANALIZA REZULTATA

Bliskost i odanost u porodici pruža adolescentu dobru bazu za snalaženje u životu i spoznaju njegovog smisla. U optimalno kohezivnim porodicama se neguje emocionalna povezanost, osećanje pripadnosti, osećanje intimnosti što rezultira stvaranjem osećanja sigurnosti, individualnosti a time obezbeđuju uslove za veći stepen zadovoljstva životom.

Rezultati pozitivne korelacije zadovoljstva životom i balansirane kohezije i balansirane fleksibilnosti, ukazuju na uticaj zadovoljstvo životom na kohezivnost i fleksibilnost. Pol ispitanika ne doprinosi statističkoj značajnosti na skali : Balansirana kohezija, Balansirana fleksibilnost, Zapletenost, Haotičnost i Rigidnost. Jedina statistički značajna razlika među polovima postoji na subskali dezangažovanost ispitanike muškog pola u odnosu na ispitanice .

Ispitujući povezanosti zadovoljstva životom sa sociodemografskim varijablama rezultati ukazuju da ne postoji statistički značajna razlika među polovima, postignutim školskim uspehom, zaposlenošću roditelja i zadovoljstva životom mladih. Postoji statistički značajna razlika između visokog i srednjeg materijalnog statusa i visokog i nižeg materijalnog statusa ispitanika i zadovoljstva životom. Naime, kod mladih koji žive u porodicama visokog materijalnog statusa zadovoljstvo životom je izraženije u odnosu na mlade sa srednjim i nižim materijalnim statusom porodice.

Autori u istraživanjima navode pol ispitanika kao odrednicu uticaja na zadovoljstvo životom. Rezultati pokazuju da žene imaju niži nivo zadovoljstva životom i samopoštovanja pod uticajem tradicionalno – patrijarhalnog odgoja koji se odražava na ulogu, položaj u društvu , mogućnost izbora i odlučivanja žena u odnosu na muškarce (Diener; Argyle, prema Penezić, 2006). Na osnovu karakteristika određenih polom, u svim zajednicama ljudskog društva, muškarcima i ženama su pripadale različite polne uloge. Razlike su ih predodredile za formiranje različitih osobina ličnosti. Ovo istraživanje sprovedeno je na teritoriji koja se ubraja u područja sa tradicionalno – patrijarhalnim karakteristikam koje se prenose sa generacije na generaciju. Na posmatranom uzorku ne postoji statistički značajna razlika zadovoljstva životom i polom ispitanika . Rezultate možemo objasniti činjenicom da su uzorak činili srednjoskolci , mladi koji teže jednakosti polova, sa izraženom težnjom napuštanja tradicionalnog i patrijarhalnog odnosa te zato nismo dobili statistički značajne razlike. Slične rezultate navodi Mihalosa (1985) i ukazuje da se „zadovoljstva životom nalaze pod uticajem nekih sociokulturalnih, pre nego kognitivno-emozivnih struktura, a koje uslovljavaju javljanje razlika između muškaraca i žena“ (Michalos, prema Penezić, 2006). „Osobine ličnosti i izveštavanje o zadovoljstvu životom povezuju se sa negativnim afektom i doživljavanjem emocija, negativna afektivnost povezana je sa telesnim senzacijama i simptomima nezavisno od demografskih karakteristika” (Kolk i sar., prema Lečić-Toševski, 2001. Pennebaker, prema Dankić, 2005). U naučnim radovima, koji se bave porodičnim sistemima, zdrave porodice su okarakterisane kao one, koje su ujedno i funkcionalne, a najčešće su opisane kao kohezivne, fleksibilne i samoreflektivne (Walsh, 2003; prema: Erdeš-Kavečan, 2011). Bobel (Bobele, 1989; prema: Marinković, 2009) ističe, da je porodična kohezija ili bliskost članova porodice najčešće navođena

karakteristika jakih porodica i da spomenute dimenzije predstavljaju porodičnu snagu kako za zdrave, tako i za porodice kliničkih uzoraka.

Na osnovu brojnih istraživanja možemo zaključiti da je osećaj zadovoljstva životom izuzetno subjektivan što otežava jedinstveno definisanje zadovoljstva životom. Smatramo najobuhvatnijom definiciju koja glasi : „Zadovoljstvo životom, odnosi se na globalnu evaluaciju života i smatra se kognitivnom komponentom subjektivne dobrobiti, koju još čini emocionalna komponenta raspoloženja ili emocije“ (Penezić, 2006).

Rezultati istraživanja u Srbiji (Matejević, 2008) ukazuju na činjenicu, da samo jednu trećinu ispitanog uzorka čine uravnoteženi, funkcionalni porodični sistemi (32,53%). Najviše je bilo poluuravnoteženih, polufunkcionalnih porodičnih sistema, više od polovine, (53,01%) i najmanje neuravnoteženih, disfunkcionalnih porodičnih sistema (14,45%). Razlozi za to, prema Matejević, leže u činjenici, da su roditelji spremniji da na razne načine prolongiraju zavisnost dece, umesto podržavanja, osamostaljivanja i preuzimanja odgovornosti što se može objasniti i povezati sa obrascima koji postoje u našoj kulturi, a koji se odnose na usporeni proces osamostaljivanja dece (Matejević, 2008). Istraživanje Đukić (Đukić, 2000; prema: Erdeš-Kavečan, 2011) takođe govori, da porodice na našim prostorima u većini slučajeva pripadaju balansiranim tipovima porodičnog sistema (dva centralna nivoa obe dimenzije) i da samo 11% spada u ekstremne tipove. U istraživanju Zuković (Zuković, 2008; prema: Erdeš-Kavečan, 2011), ispitujući porodičnu funkcionalnost porodica sa adolescentima, navodi da većina porodica pripada izdvojenom porodičnom tipu kada je procena dimenzije kohezivnosti u pitanju, dok prosečne vrednosti za dimenziju adaptibilnost smeštaju većinu porodice u fleksibilan tip funkcionisanja.

Parker i Ašer (Parker, Asher, 1987; prema: Erdeš – Kavečan, 2011) ukazuju na važnost socijalnih kontakata i odnosa sa vršnjacima kao ključnim faktorima za postizanjem zadovoljstva životom. Odnosi sa vršnjacima su bazirani na jednakosti, reciprocitetu pa su adolescenti intimniji sa svojim vršnjacima nego sa roditeljima, jer ih vršnjaci bolje razumeju. Upravo ovaj odnos bliskosti, osećaj prihvaćenosti, poimanje druga kao jedinstvene ličnosti dovodi do pozitivne koncepcije slike o sebi (Selman, 1980; Youniss et al.,1985; prema: Kapor-Stanulović, 2007). Utvrđeno je, da mladi koji imaju pozitivniju sliku o sebi, omiljeniji su u društvu, socijalno su aktivniji, imaju viši nivo samopoštovanja i kod njih se ne registruje osećanje inferiornosti, niti prisutvo anksioznosti (Brownfain, 1952; prema: Hurlock, 1971).

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Porodica sa adolescentom susreće se sa posebnim izazovima koji se odražavaju na odnose i funkcionisanje porodice sa težnjom da se prilagode novonastalim situacijama. Roditelji pokušavaju biti fleksibilni radi stvaranja zadovoljstva mladih a da pritom zadrže svoj autoritet, mesto u porodičnoj hijerarhiji. Razlozi za postojanje povezanosti između zadovoljstva životom sa jedne strane i balansirane kohezije i balansirane fleksibilnosti mogu se naći u samim karakteristikama porodica sa adolescentima koje imaju za cilj stvaranje pogodne porodične klime za razvoj adolescenta. Adolescenti u ovakvim porodicama imaju najizraženiji doživljaj smisla

postojanja. U ovim porodicama teži se zadržavaju kontrole, objektivnosti, podrške koja vodi visokom stepenu fleksibilnosti u odnosu na potrebe članova. Osnovni cilj je stvaranje uslova koji omogućuje ostvarivanje razvojnih potreba kroz emocionalne odnose, ljubav, prihvatanje, zaštitu, odnosno daju dovoljno snage i slobode za ostvarenje ciljeva i uspeha, što povećava zadovoljstvu životom.

Na osnovu postavljenih hipoteza rezultata istraživanja pokazuju da postoji statistički značajna pozitivna korelacija zadovoljstva životom, balansirane kohezije i balansirane fleksibilnosti. Pretpostavka je potvrđena u odnosu na haotično-dezangažovani tip, koji se odlikuje niskim skorovima na balansiranim subskalama, niskim skorovima na subskalama zapletenosti i rigidnosti, i visokim skorovima na subskalama haotičnosti i dezangažovanosti. Dakle, pokazalo se da će najmanji doživljaj zadovoljstva životom imati adolescenti koji žive u porodicama u kojima je prisutna emocionalna hladnoća, međusobna nezainteresovanost, odsustvo zajednički aktivnosti i pomoći jednih drugima, nejasne uloga i pravila.

Na ovom uzorku ne postoji statistički značajna razlika među polovima s obzirom na: Balansirana kohezija, Balansirana fleksibilnost, Zapletenost, Haotičnost i Rigidnost. Jedina statistički značajna razlika među polovima postoji na subskali dezangažovanost. Izraženije skorove na ovoj skali imaju muškarci u odnosu na devojke. Vršnjaci imaju jako veliki uticaj na formiranje sistema vrednosti pojedinaca u ovom slučaju srednjoškolaca te je donekle razumljivo što nema statističke značajnosti zadovoljstva životom i školskog uspeha. Statistički značajna razlika nije pronađena po pitanju zadovoljstva životom i zaposlenosti roditelja. Obrazloženje dobijenih rezultata možemo tražiti u svetlu nekada zastupljenog patrijahalnog modela vaspitanja. Majke su retko bile zaposlene, očevi su predstavljali autoritet celoj porodici, jedini bili zaduženi za zadovoljavanje potreba porodice. Na ovom uzorku je jako mali procenat zaposlenih majki (5,5%). Ne treba zaboraviti i činjenicu da žene u prošlosti nisu imale jednaka prava na školovanje i zaposlenje, kao što su imali muškarci, a uticaj toga vremena oseća se i danas na istraživanom području. U prilog ovoj činjenici navodimo mišljenje Mihić i Kapor da je uloga oca dominantno tradicionalnija i da očevi imaju tradicionalnija uverenja o roditeljskim ulogama uopšte (Mihić i Kapor Stanulović, 2007). Odnosi u porodicama u Srbiji primat brige i staranja generacijama daju majkama uz istovremeno naglašavanja materijalnog zbrinjavanja i autoriteta kao dominantnih karakteristika roditeljstva oca, spram bliskosti kao dominantne karakteristike roditeljstva majki. U literaturi se navodi da očevim aktivnostima vezanim za porodicu dominiraju fizičke aktivnosti i poslovi van kuće, kojima se zadovoljavaju materijalne potrebe porodice što onemogućava praćenje svakodnevnih obaveza dece.

Kada su adolescentske porodice u pitanju, veliki broj istraživanja govori o tome, da je većina porodica ipak fleksibilna i da uspeva da se prilagodi novonastalim situacijama. Rezultati ovog istraživanja se ne razlikuju u od brojnih istraživanja u okruženju. Dobra komunikacija unutar porodice obezbeđuje članovima sigurnost, individualnost i veći stepen zadovoljstva životom.

LITERATURA

1. Asher, S. R., Hymel, S. i Renshaw, P. D. (1984.), Loneliness in Children. *Child Development*, 55 (4): 1456-1464. doi:10.2307/1130015
2. Diener E., Lucas RE. Oishi S. (2005): Subjective Well-Being: The Science of Happiness and Life satisfaction. U: C. R. Snyder, SJ. Lopez (ur.), *Handbook of positive psychology*. New York: Oxford University Press.
3. Diener, E. (1984.): Subjectivewell-being, *Psychological Bulletin*, 95: 542-575.
4. Diener, E. (2000): Subjective Well-Being, the science od Happiness and Proposal for a National Index. *American Psychological Association*, Vol. 55, No.1, 34-43.
5. Diener, E. (2003): Subjective Well-Being is Desirable, But Non the Summum Bonum. *University of Minnesota Interdisciplinary Workshop on Well-Being*, Minneapolis.
6. Diener, E., Emmons, R., Larsen, J., & Griffin, S. (1985). The Satisfaction With Life Scale. *J. Personality Assessment*, 49(1), 71-75.
7. Erdeš – Kavečan, Đ. (2011): Porodični odnosi i činioci uspešnog školskog funkcionisanja učenika
8. Erdeš-Kavečan, Đ. (2009): Psihofizičko zdravlje deteta i karakteristike porodičnih odnosa u jednoroditeljskim i dvoroditeljskim porodicama. *Magistarski rad*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
9. Goldner- Vukov, M. (1988): *Porodica u krizi*. Beograd, Zagreb: Medicinska knjiga.
10. Hojat, M. (1982): Loneliness as a function of parent – child and peer relations. *The Journal of Psychology*, 112, 129-133.
11. Kaliterna Lipovčan, Lj. i Brajša Žganec, A. (2006): Kvaliteta življenja, životno zadovoljstvo i sreća osoba koje profesionalno pomažu drugima. *Društvena istraživanja*, 15, 4–5, 84–85, 713–728.
12. Kapor-Stanulović, N. (2007). *Na putu ka odraslosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i
13. Kuburić, Z. (1996). *Porodica i psihičko zdravlje dece*. Beograd, Novi Sad: Čigoja.
14. Ljubičić, M. (2009). Porodična (dis)funkcionalnost i mentalno zdravlje – prikaz atmosfere, amocionalnih odnosa i komunikacijskih obrazaca u porodicama shizofrenih bolesnika. *Sociologija*. Vol. XLVII., No. 1., pp. 67-92.
15. Marinković, L. (2007): Struktura porodice, procena negativnog odnosa sa ocem i rizična ponašanja adolescenata. M. Zotović (ur.), *Porodice u Vojvodini: karakteristike i funkcionalnost*, Novi Sad: Filozofski fakultet. str. 117-130.
16. Marinković, L. (2009): Porodični stres i porodične snage jednoroditeljskih porodica. *Doktorska disertacija*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
17. Matejević, M. (2008): Funkcionalnost porodica sa adolescentom. U: (Todorović, Vidanović, Anđelković), *Mladi i porodica*, Filozofski fakultet, Niš.
18. Mihić, I. & Petrović, J. (2006). Brak i porodica kao vrednosti kod studenata novosadskog univerziteta. *Pedagoška stvarnost*. 53. 3-4. Str. 288-299
19. Mihić, I., Kapor Stanulović, N. (2007): Uverenja o ulogama roditelja u porodicama na teritoriji Vojvodine. *Pedagoška stvarnost*, 1-2, 111-127.
20. Olson, D. H. & Goral, D. M. (2006). *FACES IV i Circumplex model*.
21. Olson, D. H. (1995). *Family Satisfaction Scale*. Mineapolis: Life Inovations.
22. Olson, D. H. (1996): *Clinical Assesmentand Treatmend Interventions Using the Family Circumplex Model u: Florence W. Kaslow, Handbook of Relational diagnosis and dysfunctional family patterns*, New York: John Wiley & Sons. Inc
23. Olson, D. H., & DeFrain, J. (2000): *Marriages and families: Intimacy, diversity, and strengths (5th ed.)*. New York: McGraw-Hill.

24. Olson, D. H., M. Garrall, Circumplex model of morital &family system, MN: University of Minnesota and Life Innovation, Minneapolis, 2003.
25. Pavot, W., & Diener, E., (1993): Review of the Satisfaction With Life Scale.
26. Pavot, W., Diener, E. (2008): The Satisfaction with Life Scale and the emerging construct of life satisfaction. *The Journal of Positive Psychology*, Vol. 3, Issue 2, 137-152.
27. Penezić, Z. (1996): *Zadovoljstvo životom - provjera konstrukta*. Diplomski rad, Zadar, Filozofski fakultet.
28. Penezić, Z. (2004): *Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi – provjera teorije višestrukih diskrepancija*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.
29. Penezić, Z. (2006): *Zadovoljstvo životom u adolescentnom i odraslom dobu*. *Društvena istraživanja*, 15, 4–5, 84–85, 643–669.
30. Penezić, Z., Lacković-Grgin, K., Sorić, I. (1999): *Uzroci usamljenosti*. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio FPSP*, 38 (15), 59-78.
31. Walsh, F. (2003): *Family resilience: strengths forged through adversity*. In F. Walsh (ed.) *Normal Family Processes: Growing Diversity and Complexity*. London: Guilford.
32. Zuković, S. (2008). *Empirijsko proučavanje porodice – mogućnosti i ograničenja*. *Pogledi i mišljenja*, (1-2), 14-22.
33. Zuković, S. (2008): *Refleksije verske nastave na funkcionalnost savremene porodice*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.

RESUME

The family with an adolescent faces special challenges that are reflected in the relationships and functioning of the family with the tendency to adapt to new situations. Parents try to be flexible in order to create the satisfaction of young people, while maintaining their authority, their place in the family hierarchy. The reasons for the connection between life satisfaction on the one hand and balanced cohesion and balanced flexibility can be found in the very characteristics of families with adolescents that aim to create a favorable family climate for adolescent development.

Based on the hypotheses, the research results show that there is a statistically significant positive correlation between life satisfaction, balanced cohesion and balanced flexibility. The assumption was confirmed in relation to the chaotic-disengaged type, which is characterized by low scores on balanced subscales, low scores on the subscales of entanglement and rigidity, and high scores on the subscales of chaos and disengagement. Thus, it turned out that adolescents living in families with emotional coldness, mutual disinterest, lack of joint activities and helping each other, unclear roles and rules will have the least experience of life satisfaction.

When it comes to adolescent families, a large number of studies show that most families are still flexible and manage to adapt to new situations. The results of this research do not differ from many studies in the environment. Good communication within the family will provide members with security, individuality and a greater degree of life satisfaction.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 105-116, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 10.07.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK 327::911.3(497.7)

doi: 10.5937/univmis2120105K

Originalni naučni rad

NORTH MACEDONIAN DEMOCRATIZATION PROCESS: IMPACT OF VMRO-DPMNE'S ALTERATION FROM EUROPEANIZATION TO ETHNO-NATIONALISTIC NARRATIVE

Emin Karišik

Univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija

emin.karisik@uninp.edu.rs

Abstract

This paper's primary focus moves around influence of VMRO DPMNE's (The Internal North Macedonian Revolutionary Organization-Democratic Party for North Macedonian National Unity; hereinafter: VMRO-DMNE) alteration of political strategy on the process of Europeanization and does that influence on Europeanization also mean that there is influence on democratization as well, or there is no potential causal relation. The aim is to define what Europeanization means by demystification of the Union's role in democratization of North Macedonia through the European Union's (hereinafter: EU) member state building alongside with definition of the term democratization. Thereupon observation of North Macedonian transition in this paper will move around two waves of Europeanization set through timeframes. First wave took place from 1991 to 2006 and second from 2007 until now (still ongoing). Theoretical background deliberated by prominent authors proved causative connection between the processes of democratization and Europeanization in North Macedonia alongside with results from analysis of the two waves of Europeanization that proved that VMRO-DPMNE's alteration of political strategy from Europeanization narrative to ethno-nationalistic one has contributed to negative democratization trajectory of North Macedonia since 2007.

Keywords: Europeanization, Democratization, VMRO-DPMNE, ethno-nationalist narrative, alteration of political strategy

PROCES DEMOKRATIZACIJE SJEVERNE MAKEDONIJE: UTICAJ PRELASKA VMRO-DPMNE-a SA PROCESA EVROPEIZACIJE NA ETNONACIONALISTIČKI NARATIV

Apstrakt

Primarni fokus ovog rada se kreće oko uticaja VMRO DPMNE-a (Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija-Demokratska partija za makedonsko nacionalno edinstvo; u daljem tekstu: VMRO-DMNE) na izmjene političke strategije o procesu evropeizacije i da li taj uticaj na evropeizaciju znači da postoji uticaj i na demokratizaciju, ili ne postoji potencijalna uzročna veza. Cilj je definisati šta znači evropeizacija pod demistifikacijom uloge Unije u demokratizaciji Sjeverne Makedonije kroz izgradnju države članice Evropske unije (u daljnjem tekstu: EU) uz definiciju pojma demokratizacija. Nakon toga, posmatranje sjevernomakedonske tranzicije u ovom radu će se kretati oko dva talasa evropeizacije postavljena kroz vremenske okvire. Prvi talas se desio od 1991. do 2006. godine, a drugi od

2007. do sada (još uvek u toku). Teorijska pozadina koju su razmatrali istaknuti autori dokazala je uzročnu vezu između procesa demokratizacije i evropeizacije u Sjevernoj Makedoniji, kao i rezultate analize dvaju talasa evropeizacije koji su dokazali da je VMRO-DPMNE-ova promjena političke strategije sa evropeizacijskog narativa u etnonacionalistički doprinijela negativnoj putanji demokratizacije Sjeverne Makedonije od 2007.

Ključne reči: evropeizacija, demokratizacija, VMRO-DPMNE, etnonacionalistički narativ, izmjena političke strategije.

INTRODUCTION

The spread of democracy was speeded up after Cold War ended. In the case of Socialist Federative Republic of Yugoslavia spread of democracy affected the last remaining non-democratic parts of Europe and as such it became prevailing governmental system in Europe. It is not questionable whether democracy became the prevailing governmental system in Europe or at least the one everyone is striving for, but did the process of Europeanization had significant impact on it. Since its independence North Macedonia set its path of strengthening its stateness through process of Europeanization which predominated after the independence, however this path was challenged when VMRO-DPMNE became ruling party and effects of that change are main focus of this paper.

The relevance of this kind of case study lies in the results that came after comparing the time when Europeanization narrative was predominant and vice versa. However, relevance is not just the result of the research but also the fact that Western Balkan countries are facing with difficulties on their path towards the EU. The difficulties do exist to a certain extent because of the ethnic or nationalistic tendencies, which are not in line with the values EU is promoting. Additionally it is interesting to see dynamics in different Western Balkans countries and to try to identify patterns and to be able to address them properly.

Therefore, the best way to test the dependence of the North Macedonian democratization process on Europeanization is to analyze and compare it to the period when the Europeanization was not in focus, in this case during the rule of VMRO DPMNE; and to see whether alteration from Europeanization to ethno-nationalistic narrative downgraded democratization trajectory in North Macedonia through comparing various democratic indexes and parameters while using both normative and non-normative analytical tools. Literature used are books of Robert Dahl and Geoffrey Pridham for the theoretical background (Chapter1), while in chapters that follow various scholar articles, reports by FreedomHouse, BTI, European Commission etc. as well as some prominent websites are used as sources.

First chapter's focus is to deliberate theoretical backgrounds of Europeanization and democratization and to prove their interrelation. Thereafter retrospective analyses of North Macedonian political scene from its independence appear. That period was in some way the first wave of Europeanization that was carrying a lot of difficult political decisions and reforms that were supposed to establish pillars of democracy in independent North Macedonia. Taking into account short amount of time that has passed from the independence itself, the oscillatory

movements on the North Macedonian political scene were not unexpected at all, nor were they unhealthy for the processes of Europeanization and democratization (quite the opposite). This paper will look into first wave of Europeanization as its Chapter 2 and by doing so it will make an overture to the process of Europeanization of North Macedonia in the 21st century (2nd wave of democratization), which will be tackled in the third chapter.

What will be researched and analyzed in Chapter 3 are events that began to occur more (e.g. elections' irregularities, policy of antiquization, wiretapping scandal), after the successful consolidation of political power by the, back then ruling political party, VMRO-DPMNE and its new leader Nikola Gruevski. VMRO-DPMNE's shift from Europeanization to ethno-nationalistic narrative in the second wave of democratization resulted in stagnation of North Macedonia's path towards the EU, and also caused downgrade of democratization processes in the country. The possibility of having external factor involved in the process of alteration of narratives will also be analyzed.

THEORETICAL BACKGROUND: EUROPEANIZATION, DEMOCRATIZATION

According to Pridham, the process of state-building, democratization and EU enlargement are in causal connection with each other in almost all Post-Communist States of Europe where one category permeates the other (Pridham, 2002). Europeanization is therefore defined as:

[Europeanization] generates powerful, broad-based and long-term support for the establishment of democratic institutions because it is irreversible, and sets in train a cumulative process of economic and political integration that offers incentives and reassurances to a very wide array of social forces ... it sets in motion a very complex and profound set of mutual adjustment processes, both within the incipient democracy and in its interactions with the rest of the Community, nearly all of which tend to favor democratic consolidation ... in the long run such 'democracy by convergence' may well prove the most decisive international dimension of democratization, but the EU has yet to prove that case fully. (Whitehead, 2005, p.19)

Europeanization as a conceptual framework implies, thus, fulfillment of membership criteria which along with many other aspects include meeting democratic standards. Certain amount of democratization is needed to be reached in order to get closer to the EU. Whereas democratization as process is defined by Robert Dahl in his book "On Democracy" as transition to democracy through 5 categories:

1. Governments and parliaments are elected through secret ballot in free, general, equal, competitive, and regular elections.
2. The elected governments and parliaments possess decision-making powers, which are limited only by the rule of law and separation of powers but not by actors or structures without democratic legitimacy.
3. There is freedom of opinion, freedom of assembly and association, freedom of movement, and freedom of information.

4. Citizens have access to pluralistic mass media, which are independent from the state.

5. Rule of law and separation of powers are well established. (Dahl, 2015)

In inclination with above mentioned the phase of democratization in North Macedonia was perceived as both national state-building and Europeanization process due to the features which it contains that are also features followed in process of accession to the European Union. In addition, according to Diane Ethier, the so called “European conditionality” plays very important role in causative relation between the two. (Ethier, 2003) Namely, the obvious reward for reforms orchestrated by the EU would be membership which on long turn provides, according to political strategy of potential member countries, prosperity, stability and peace; and this will be the case as long as country stays on the path of EU enlargement. This instrumentalization of strong foreign political tool (conditionality) of the EU is enabled by signing the Stabilization and Association Agreement (Council of the European Union 2001).

The very existence of Copenhagen criteria (European Commission, 1993), as a legal framework needed to be met in order to become a new member state, is to some extent guideline for democratization. When it comes to leverage needed in case of North Macedonia, its public opinion was always predominately pro-European (which is also proved by the most recent referendum (International Republican Institute, 2018)) therefore being the most important validation and justification of the EU. While Europeanization and democratizations are then clearly linked, according to Tanja Borzel, there is however public animosity whenever EU demands for compliance with the Copenhagen Criteria which are mostly perceived as clash with nationalist beliefs, e.g. regarding the role of minorities and the extradition of war criminals to the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. (Borzel, 2011) The legacies of the past resonate less with the EU’s reform agenda and undermine its legitimacy. (Borzel, 2011) Thereupon the clash in case of North Macedonia under the rule of VMRO-DPMNE in 2nd wave of Europeanization was obvious and initial spark was the name of the country, due to the dispute with EU member state Greece.

FIRST WAVE OF EUROPEANIZATION (1991-2006)

After the 1990s, the North Macedonia entered the transition process, which involves the transformation of ownership relations, the market economy, the transition from one to multi-party system, pluralism of interests, etc. at the same time, it meant entering an early and painstaking phase of democratization, aiming at democracy as its political system. Since its independence North Macedonian strategic goal was European Union membership. Taking into consideration that the role of the EU was gradually raising from the 1990s and it’s more present and powerful position on the global political scene, the EU has patented the way of growth of influence through its strong neighborhood coherence and as such this patent is applicable and therefore compatible with North Macedonian accession vision. The first formal initiations were:

in 1996 when the “Poland and Hungary Assistance for the Restructuring of the Economy” (Risteska, 2019) program was signed, followed by a cooperation agreement and opening of the Office of the EU Resident Envoy in Skopje in 1998. (Risteska, 2019) Stabilization and Association Process started with positive assessment of a feasibility study which opened door for North Macedonia to finally sign in 2001 Stabilization and Association Agreement. (Risteska, 2019)

In first wave of Europeanization VMRO-DPMNE was ruling political party just once when they won 1998 parliamentary elections (Republican State Electoral Commission, 1998) For the first time they formed coalition with the main Albanian party and year after they won presidential election as well. Prior to this VMRO-DPMNE followed right-wing politics with national-conservative incentive. However, in their mandate they followed very centrist politics, with less national-conservative incentive and with allowance of European assistance and harmonization with their conditionality. (Andreassen, 2011) Internal turmoil and inter-ethnic conflict in 2001 have enabled this behavior of the party which was dependent on the international mediation and assistance due to the fragile stateness of the country they ruled. (Andreassen, 2011) Hence 1st wave of Europeanization process continued with openly pro-NATO and pro-European president Boris Trajkovski (1956 – 2004)

Researching indexes of democracy from 1999 to 2006 done by FreedomHouse, North Macedonia shows stable democratic trends with a mild fall in 2001 and 2002. Namely, the overall index of democracy was 3.0 (Freedom House, 1999) in 1999 (Freedom House, 2001), then in 2001 there is a blistering decline of 0.5 (Freedom House, 2002) and in 2002 it was a delicate fall in the democratic index showing 4.0 (Freedom House, 2002). It is interesting to note that 2001 was actually year of internal turmoil and ethnic conflicts in North Macedonia that ended the same year with the mediation and assistance of the European Union but its outcomes were projected in following year and that's why democratic performance was showing the worst score in 2002. The European assistance and presence as mediator in the 2001 conflict resulted in signing Ohrid agreement. This agreement on short-term did provide peace and legal framework for structural reforms in order to boost democratization and process of integration towards the membership and in same time effected positively on the democratization trajectory. The scores that came after 2002 approve this claim, because in periods from 2003-2006 scores were 3.0 each year (Freedom House, 2002).

Europeanization resulted in two-sided transitional position of North Macedonia. That two-sided transitional position contained on one side issues like economy, rule of law, functioning of the state administration and civil freedoms whereas on another national identity, statehood and sovereignty predominate. It seems like constant struggle between the two sides where while analyzing it resembles that North Macedonian stateness is still fragile to cope with some internal problems. Clear example is 2001 inter-ethnic conflict between Albanians and North Macedonian, when UCK even carried out failed coup d'état and without European assistance it was obvious that the conflict wouldn't be resolved by peace treaty. The gap created by North Macedonian fragile stateness is the gap filled by European assistance.

Nonetheless such events turn the focus of a democratic narrative on the one which is linked to ethno-nationalism and then the process of democratic transition is

neglected by default. And while North Macedonia shows steady progress regarding reforms and adaptation towards EU standards, there are signs that not all is well. The European Commission in 2005 and 2006 writes that North Macedonia “faces major challenges in implementing and, especially, effectively enforcing the legislation” (Commission of European Communities, 2005), that “political changes still have a deep impact” on public administration (Commission of European Communities, 2005) and that “the judicial system shows the same serious shortcomings as in previous years affecting both its independence and its efficiency”. (Commission of European Communities, 2005) Rule of law is not deemed to be fully consolidated, and a sufficient degree of compliance with membership criteria for opening membership negotiations – despite candidate status – is not yet reached (Commission of European Communities, 2005).

The Europeanization process was still very present in political agenda, media, debates etc. in 1st wave of Europeanization because of the leverage that European Union enjoyed in almost all spheres of political life in North Macedonia. According to Vachudova, leverage can be divided in two components: active and passive, where the passive leverage is the attraction of membership and active leverage refers to all the efforts and instruments available to the EU in imposing reforms. (Milada, Vachudova, 2005) Active leverage has little or no impact if the passive leverage is not present. The leverage that existed in the 1st wave was slowly, but gradually being challenged in 2nd wave of democratization on a both active and passive basis.

SECOND WAVE OF “EUROPEANIZATION” (2007-2019)

In the 2006 elections VMRO-DOMNE campaigned for their rebirth after the defeat 4 years prior. This time they were successful with more than 32% of votes. (IzbornaArhiva.mk, 2006) While this election met most of the international standards at the end, in the same time in the first half of the election campaign serious violations occurred overshadowing the democratic processes. (ODIHR, 2006) The coalition formed was between VMRO-DPMNE and Albanian DPA party. The Europeanization process continued with new economic renewal agenda on the basis of which they won elections. According to BTI index North Macedonia reached all time high score in “democracy status” pointing 8.0/10.0 in 2008. However, due to the slow implementation of Ohrid agreement’s deal, main Albanian party DUI refused to participate in national assembly’s sessions and in addition unsuccessful bid in April to join the North Atlantic Treaty Organization (ODIHR, 2008) resulted government to dissolve itself and to announce new early parliamentary elections.

The new policy preached by VMRO-DPMNE in these elections have different characteristics, characteristics of ethno-nationalistic and right-wing populist incentives. Frozen process of joining the EU and NATO because of the “name dispute” with Greece was just initial spark for the alteration of political strategy. Namely, the alteration from Europeanization to ethno-nationalistic narrative with focus on economic renewal. This situation has constantly been used for personal political purposes which has enabled Nikola Gruevski and VMRO-DPMNE to take absolute victory in the 2008 elections with almost 49% of votes. (IzbornaArhiva.mk,

2008) Also these elections went in a barely “democratic” manner with serious regulations and violations of international standards. Clear example was that 88% of people was eligible to vote (ODIHR, 2008, p.2) which is basically impossible according to demography of a country. Once again, the clash explained by Tanja Borzel earlier was now the main turning point for North Macedonian politics which will, in coming phases of the 2nd wave of democratization, shake democratic pillars in their current form and influence processes of democratization and Europeanization.

Nonetheless, 2009 EU Commission's assessment was satisfactory when it comes to democratic freedoms in the country (Commission of European Communities, 2009). However, according to interviews done by Thorsten Gromes there were instances of intimidation undermined these freedoms. (Gromes, 2009, p.18) Furthermore, the Vice-President of the Social Democratic Union of North Macedonia, Gordan Georgiev in interview for Gromes' report “Between Impositions and Promises: Democracy in North Macedonia”, complained: “In small towns, people are afraid to talk to me, when they know I am from the opposition”. The political adviser Eben Friedman, also in interview, added that many people believed that they were under state surveillance. (Gromes, 2009, p.18) Therefore it is incomplete just to take indexes and reports in order to measure level of democracy, because there is limitation due to the fact that some of the consequences made in politics might arrive 1 or 2 years later in real life and only then they can affect those indexes. That is approved both by indexes in the aftermath of 2001 escalation as well as 2008 elections' violations that were noticeable in BTI indexes only after two years. Particularly, index of political participation fell from 8.8 in 2008 to 8.5 in 2010, whereas sub index of free and fair elections had serious downgrade from 9 to 8 (BTI, 2018) therefore effecting the overall index and approving previously mentioned “late effect”.

In period that followed 2008 political tensions were rising gradually on almost all levels. New ethno-nationalistic narrative pursued by VMRO-DPMNE escalated with the new policy of antiquization which is considered as serious provocation by Greece and the EU and has resulted in worsening bilateral relation with the both. (Dzuvalekovska, Ilievska, 2012, p.225) As a response to Greece and the European Union through this policy VMRO-DPMNE have completely changed the look of the capital city with dozens of neo-classical and baroque, ultra-expensive governmental buildings, fountains, monuments etc. This policy also meant changing the name of the main highway and airport and giving them the names inspired from the ancient North Macedonian history. Also, history books were “redesigned” and one completely new approach to North Macedonian history appeared. (Andreassen, 2011) This kind of policies has angered the professional public and the civil sector and it has been thought that there is huge distrust in the ruling majority. However, this was once again denied because on early 2011 parliamentary elections VMRO-DPMNE won again the majority of votes, almost 40%. (IzbornaArhiva.mk, 2011) Ethno-nationalistic policies such as VMRO-DPMNE's proposal of a bill that extend free health care and other services to members of the security forces who fought in the 2001 conflict, most of whom were ethnic North Macedonian, but not the Albanian paramilitary veterans (Freedom House, 2013) resulted in further polarization of North Macedonian society with new interethnic conflicts between North Macedonians and Albanians in 2012.

According to EU Commission's report on North Macedonian progress on Europeanization, North Macedonia officially stagnated, and in some chapters, they even made a few steps backwards. (European Commission, 2013) The most critical was the rule of law with special concern about corruption. It was obvious that new politics preached by VMRO-DPMNE's government represented a process of regression on the paths of Europeanization and democratization and in all possible spheres brought stagnation, except on one and that was economy. Accordingly, economic successes were one of the main legitimacies of VMRO-DPMNE governance. However, the North Macedonian alteration toward more neutral military position and emphasizing relations with Russia resonated among ethnic North Macedonians and has brought even more public support to VMRO-DPMNE. 2014 presidential elections are clear example of that, because the absolute majority voted for Gjorge Ivanov 51% (IzbornaArhiva.mk, 2014).

While busy with consolidating power, ruling party was in 2015 under serious allegations of corruption and money laundering scandals. (Crisis Group Europe. n.d.) Namely huge wiretapping scandal occurred with real proofs of corruption, money laundering, conflict of interests and media control; all of which being orchestrated by chief leaders of VMRO-DPMNE. The scandals followed seriously damaged legitimacy of their governance and resulted in huge critics from the European Union. All of previously mentioned is more than clear while comparing indexes since 2010. Namely in 2010, according to FreedomHouse, overall democratic score was 3.79 while at the end of 2016 it was 4.29. (Damjanovski, 2016) These scores and scandals brought North Macedonian society in one of the most serious political crises since its independence. This crisis was followed by a 'colorful revolution' and resignation of many ministers. The consequences of the alteration of political strategy, according to above mentioned, were serious and they were both internally and externally spurred.

The following 2016 early parliamentary elections brought an end to this ethno-nationalistic destructive narrative of North Macedonian politics, because SDSM formed coalition with the main Albanian party DUI (ДЕМОКРАТ, 2016) and their political agenda is the one based on Europeanization and NATO path with "good-neighborliness" characteristics. The years that will come will be politically marked as years of "recovery and reconstruction", and Prespa Agreement in 2018/9 as well as Albanian being second official language in the North Macedonia.

CONCLUSION

In order to go through a successful state-building process after the fall of Yugoslavia North Macedonia shifted its politics toward the European Union while

trying to democratize itself. The interrelation between Europeanization and democratization is explained by deliberations of prominent authors at the beginning of this essay. The mutual inclusiveness between the two, namely is North Macedonian democratization stable and possible without perusing Europeanization narrative was analyzed by chapters that followed. In both Chapter 2 and Chapter 3 timeframes were set in order to compare democratization trajectory when Europeanization narrative predominated (Chapter 2) with the one when ethno-nationalistic narrative was the main political course (Chapter 3).

According to my research question – whether alteration from Europeanization to ethno-nationalistic narrative downgraded democratization trajectory in North Macedonia? – various democratic indexes were analyzed and they showed that in 1st wave of Europeanization democratic trajectory was stable and positive. This wave was predominately characterized by North Macedonian progress on the path of Europeanization which consequently influenced positively on the process of democratization and even helped to solve major internal conflicts by European mediation. However, the escalations that followed resulted in alteration of North Macedonian political narrative from predominant European to ethno-nationalistic one. After the Greek blockade of North Macedonian NATO membership various political moves (among which the most critical one was new policy of antiquization) were done by VMRO-DPMNE that worsened bilateral relations between the countries, deepened inter-ethnic conflicts within the country and brought stagnation in all spheres regarding process of joining the EU.

Therefore, the ethno-nationalistic narrative promoted by VMRO-DPMNE resulted in serious downgrade of North Macedonian democratization trajectory. In addition, the absence of Europeanization in North Macedonia resulted not just in lack of democratization, but in deepening the polarization of North Macedonian society which might have triggered domino effect on the neighboring countries. However, there are plenty of examples throughout history where there is no Europeanization involved but the country is undergoing successful democratization process, in North Macedonia that is proved not to be the case and one of many possible reasons for the fragility of the state.

LITERATURA

1. Börzel, Tanja. A.: When Europeanization Hits Limited Statehood. The Western Balkans as a Test Case for the Transformative Power of Europe, KFG Working Paper Series, No. 30, September 2011, Kolleg-Forschergruppe (KFG) "The Transformative Power of Europe", Freie Universität Berlin.
2. Bertelsmann Stiftung Transformation Index. "Country Reports." BTI 2016: Macedonia Country Report. December 14, 2016. <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/mkd/ity/2008/itr/ecse/> (Accessed January 30, 2019)
3. Commission of European Communities: ANALYTICAL REPORT for the Opinion on the application from the former Yugoslav Republic of Macedonia for EU membership, Brussels 09.11.2005, COM (2005) 562 final https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1425_final_analytical_report_mk_en.pdf (Accessed January 28, 2019)

4. Commission of European Communities: The former Yugoslav Republic of Macedonia 2006 Progress Report, Brussels 08.11.2006 COM (2006) 649 final https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2006/nov/fyrom_sec_1387_en.pdf (Accessed January 28, 2019)
5. Commission of European Communities: THE FORMER YUGOSLAV REPUBLIC OF MACEDONIA 2009 PROGRESS REPORT accompanying the COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL Brussels 14.10.2009, {COM(2009)533} https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2009/mk_rapport_2009_en.pdf (Accessed January 30, 2019)
6. Casule, Mircela Dzuvalakovska and Aleksandra Ilievska. The Name Issue Revisited: An Anthology of Academic Articles p225. Skopje: North Macedonian Information Centre, 2012.
7. Dahl, Robert A. and Ian Shapiro. On Democracy. New Haven: Yale University Press, 2015.
8. Dehli Andreassen, Morten. "If You Don't Vote VMRO You're Not North Macedonian" "If You Don't Vote VMRO You're Not North Macedonian". Master's thesis, University of Bergen, 2011. Bergen: Department of Social Anthropology, University of Bergen, 2011. p77-104.
9. Damjanovski, Ivan. NORTH MACEDONIA/Nations in Transit Ratings and Averaged Scores. Report. Political Science, Ss. Cyril and Methodius University. Skopje, 2016.
10. Danforth, Loring. "Macedonia." Encyclopædia Britannica. January 25, 2019. <https://www.britannica.com/place/Macedonia> (Accessed January 21, 2019)
11. Ethier, Diane. "Is Democracy Promotion Effective? Comparing Conditionality and Incentives." Democratization 10, no. 1 (2003): 99-120. doi:10.1080/13510340312331293947a. <https://scihub.tw/https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13510340312331293947a> (accessed 24 January, 2019)
12. European Commission, The accession criteria; Copenhagen criteria, Copenhagen: EC, 1993
13. European Commission: THE FORMER YUGOSLAV REPUBLIC OF MACEDONIA 2013 PROGRESS REPORT Accompanying the document COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL Enlargement Strategy and Main Challenges 2013-2014 Brussels 16.10.2013, {COM(2013) 700 final}
14. Office for Democratic Institutions and Human Rights: FORMER YUGOSLAV REPUBLIC OF MACEDONIA PARLIAMENTARY ELECTIONS, 5 July 2006. Warsaw: OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, 2006. <https://www.osce.org/odihr/elections/fyrom/20630?download=true>
15. Gromes, Thorsten. Between Impositions and Promises: Democracy in North Macedonia. p18 Frankfurt: PRIF, 2009.
16. "Macedonia." Freedom House. September 30, 2014. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/1999/macedonia>. (Accessed January 27, 2019)
17. "Macedonia." Freedom House. September 30, 2014. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2001/macedonia>. (Accessed January 27, 2019)
18. "Macedonia." Freedom House. April 18, 2013. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2002/macedonia>. (Accessed January 27, 2019)

19. "Macedonia." Freedom House. September 30, 2014. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2013/macedonia>. . (accessed January 30, 2019)
20. "North Macedonia: Defusing the Bombs." Crisis Group Europe. doi:10.1163/2210-7975_hrd-9812-2015042. Briefing N°75 <https://www.refworld.org/pdfid/559e79ad4.pdf> (Accessed January 31, 2019)
21. "North Macedonia Poll: High Levels of Support for EU, NATO Ahead of." International Republican Institute. August 29, 2018. <https://www.iri.org/resource/macedonia-poll-high-levels-support-eu-nato-ahead-referendum>. (Accessed January 26, 2019.)
22. Ohrid Agreement (Ohrid, 13th August, 2001) signed by the government of the Republic of North Macedonia and ethnic Albanian representatives. Entered into force 10th of September 2001
23. Office for Democratic Institutions and Human Rights THE FORMER YUGOSLAV REPUBLIC OF MACEDONIA EARLY PARLIAMENTARY ELECTIONS 1 June 2008 p2. Warsaw: OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, 2008 <https://www.oscepa.org/documents/all-documents/election-observation/election-observation-statements/former-yugoslav-republic-of-macedonia/statements-10/2054-2008-parliamentary-1/file> (Accessed January 29, 2019)
24. Pridham, Geoffrey "EU Enlargement and Consolidating Democracy in Post-Communist States - Formality and Reality." *JCMS: Journal of Common Market Studies* 40, no. 5 (2002): 953-73. doi:10.1111/1468-5965.00404. https://sci-hub.tw/https://www.researchgate.net/publication/4763991_EU_Enlargement_and_Consolidating_Democracy_in_Post-Communist_States_-_Formality_and_Reality (accessed January 22, 2019)
25. Prespa Agreement (Psarades, 17th of June, 2018) signed by the Prime ministers of Greece and North Macedonia. Entered into force 25th of January 2019.
26. Republic of Macedonia, Republican State Electoral Commission, Report on the conducted elections for the election of 112 deputies of the assembly of the republic of macedonia 1998 3797/1, Skopje November 19, 1998 Republic of Macedonia, Republican State Electoral Commission, Report on the conducted elections for the election of 112 deputies of the assembly of the Republic of Macedonia 1998 3797/1, Skopje November 19, 1998 <http://izbornaarhiva.mk/dokumentacija>)
27. Risteska, Marija, "The Role of the EU in Promoting Good Governance in North Macedonia: Towards Efficiency and Effectiveness or Deliberative Democracy?" *Nationalities Papers* 41, no. 3 (2013): 431-46. doi:10.1080/00905992.2013.769504. p4 <https://sci-hub.tw/https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/role-of-the-eu-in-promoting-good-governance-in-macedonia-towards-efficiency-and-effectiveness-or-deliberative-democracy/3DE7B62C0A43345674249B6660E7F3E6> (accessed 26 January, 2019)
28. Stabilisation and Association Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part, and the former Yugoslav Republic of Macedonia, of the other part. LEGISLATIVE ACTS AND OTHER INSTRUMENTS. (2001). https://eeas.europa.eu/sites/default/files/saa03_01_en.pdf.
29. Vachudova, Anna Milada. 2005, *Europe Undivided: Democracy, Leverage, & Integration After Communism* Oxford, Oxford University Press
30. Whitehead, Laurence. *The International Dimensions of Democratization: Europe and the Americas*. p19 Oxford: Oxford University Press, 2005.
31. "Изборна архива на изборите во Македонија од 1990 година до денес." *IzbornaArhiva.mk*. <http://izbornaarhiva.mk/#e-2006-parliamentary>. (Accessed January 29, 2019)

32. "Изборна архива на изборите во Македонија од 1990 година до денес." IzbornaArhiva.mk. <http://izbornaarhiva.mk/#e-2008-parliamentary>. (accessed January 30, 2019)
33. "Изборна архива на изборите во Македонија од 1990 година до денес." IzbornaArhiva.mk. <http://izbornaarhiva.mk/#e-2011-parliamentary>. (accessed January 30, 2019)
34. "ДЕМОКРАТ - Интегриран изборен информатички систем на Државна изборна комисија на Република Македонија." <https://rezultati2016.sec.mk/Parliamentary/Results?cs=mk-MK&r=r&rd=r1>. (Accessed January 31, 2019)

RESUME

Da bi prošla kroz uspješan državotvorni proces nakon raspada Jugoslavije, Sjeverna Makedonija je svoju politiku usmjerila ka Evropskoj uniji, pokušavajući da se demokratizuje. Međusobni odnos evropeizacije i demokratizacije objašnjavaju promišljanja istaknutih autora na početku ovog eseja. Međusobna uključenost ova dva procesa, odnosno da li je demokratizacija Sjeverne Makedonije stabilna i moguća bez proučavanja narativa evropeizacije, analizirana je u poglavljima koja slijede. I u Poglavlju 2 i u Poglavlju 3 postavljeni su vremenski okviri kako bi se uporedila putanja demokratizacije kada je preovlađivao narativ evropeizacije (Poglavlje 2) sa onim kada je etnonacionalistički narativ bio glavni politički kurs (Poglavlje 3).

Shodno našem istraživačkom pitanju - da li je promjena od evropeizacije do etnonacionalističkog narativa umanjila putanju demokratizacije u Sjevernoj Makedoniji? - analizirani su različiti demokratski indeksi koji su pokazali da je u prvom talasu evropeizacije demokratska putanja bila stabilna i pozitivna. Ovaj talas je uglavnom karakterisao napredak Severne Makedonije na putu evropeizacije, što je posledično pozitivno uticalo na proces demokratizacije, pa čak i pomoglo da se veliki unutrašnji sukobi reše evropskim posredovanjem. Međutim, eskalacije koje su uslijedile rezultirale su izmjenom sjevernomakedonskog političkog narativa iz dominantnog evropskog u etnonacionalistički. Nakon grčke blokade članstva Sjeverne Makedonije u NATO-u, VMRO-DPMNE je poduzela različite političke poteze (među kojima je najkritičniji bila nova politika antikvizacije) koji su pogoršali bilateralne odnose između zemalja, produbili međuetničke sukobe unutar zemlje i donijeli stagnaciju u svim sferama u vezi sa procesom pridruživanja EU.

Stoga je etnonacionalistički narativ koji je promovirao VMRO-DPMNE rezultirao ozbiljnom degradacijom putanje demokratizacije Sjeverne Makedonije. Osim toga, izostanak evropeizacije u Sjevernoj Makedoniji rezultirao je ne samo nedostatkom demokratizacije, već i produbljivanjem polarizacije sjevernomakedonskog društva što je moglo izazvati domino efekat na susjedne zemlje. Međutim, kroz historiju ima dosta primjera u kojima nije uključena evropeizacija, ali zemlja prolazi kroz uspješan proces demokratizacije. U Sjevernoj Makedoniji se pokazalo da to nije slučaj i jedan je od mnogih mogućih razloga za krhkost države.

THE PERSPECTIVE OF CONSTRUCTIVIST TEACHING IN KOSOVO SECONDARY SCHOOLS: THE INTERACTION BETWEEN SUBJECTIVE FACTORS

Remzi Bujari

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija
r.bujari@hotmail.com

Apstrakt

Debate on teaching and learning in school-based orientation is becoming more concentrated. It is important to note that each study in terms of educational policy in Kosovo, requires a highlighted study because recent years have seen a struggle between the "progressive" and the "traditional" approach to teaching. Constructivist theory has to do with the construction and approval of the learning process in practice, for example constructivist approach in terms of learning requires pedagogy in "progress" or "active learning", it requires students to be engaged in practical activities and a profound thinking in search of meaning. It is also important to acknowledge that attention devoted to constructiveness in school may have served the educational curriculum, as well as the learning process of students.

Constructivists put more emphasize to the knowledge that is in use rather than to the gathering of facts, concepts and solid and mechanical skills. Constructivist teaching enables students to build new ideas based on interaction with the ideas, concepts and previous knowledge they have gained from their life experience.

Keywords: factors, class, teaching, constructivist, learning, perspective.

PERSPEKTIVA KONSTRUKTIVISTIČKE NASTAVE U SREDNJIM ŠKOLAMA NA KOSOVU: INTERAKCIJA IZMEĐU SUBJEKTIVNIH FAKTORA

Abstract

Debata o nastavi i učenju u školskoj orijentaciji postaje sve koncentriranija. Važno je napomenuti da svaka studija u pogledu obrazovne politike na Kosovu zahtijeva naglašenu studiju jer je posljednjih godina vidljiva borba između „progresivnog“ i „tradicionalnog“ pristupa nastavi. Konstruktivistička teorija ima veze s konstrukcijom i odobravanjem procesa učenja u praksi, na primjer konstruktivistički pristup u smislu učenja zahtijeva pedagogiju u "napretku" ili "aktivnom učenju", zahtijeva od učenika da budu uključeni u praktične aktivnosti i duboko promišljanje u potrazi za smislom. Također je važno prihvatiti da je pažnja posvećena konstruktivnosti u školi možda poslužila obrazovnom planu i programu, kao i procesu učenja kod učenika.

Konstruktivisti stavljaju veći naglasak na znanje koje je u upotrebi, a ne na prikupljanje činjenica, koncepata i čvrstih i mehaničkih vještina. Konstruktivistička nastava omogućava učenicima da izgrade nove ideje na osnovu interakcije sa idejama, konceptima i prethodnim znanjem koje su stekli iz svog životnog iskustva.

Key words: faktori, čas, nastava, konstruktivizam, učenje, perspektiva.

INTRODUCTION

The greatest impact of constructivism in education practices begins in the 21st century, and teachers need to find a way to apply this approach, as it relates to the build of knowledge in the learning process, based on previous student experience and the guidelines on constructivist basis. This means: new and non-recurring things, with creative learners, inventors and discoverers. Teachers must apply constructivism, where teaching improvement is fast, quality increases in classrooms, schools and educational institutions.

During the learning process, students are active, learning is based on the interaction between subjective factors, and learning is related to life. So there are many reasons why constructivism should be implemented in school. Constructivism has its roots in the past, but the use of this term, as well as the practical application of this concept, began later. Constructivism is the theory of learning, where students interact with each other and with the teacher, while the teacher is committed to achieving the highest achievement, and thus helps students continually achieve their tasks. In the constructivist class, students are free to give their opinion, to seek the opinion of others, to have critical thinking on the teaching process, etc. The use of constructivism in the classroom shows students how to build knowledge, cooperate with others and come up with multiple perspectives for a problem.

REVIEW OF LITERATURE

1.1.Short history

The first ideas for constructivism lead to Socrates, Platon, and Aristotle. Socrates is especially the thinker who is known as the first constructivist (Hursen, C. & Ayca, S. 2012, Jia, 2010), who, with regard to internal human activities, had a practical or research approach. Although Socrates is considered the first constructivist, there are a number of authors-thinkers, which with their writings have made a valuable contribution and have influenced the development of constructivism as a concept and theory of teaching. Writers who influenced constructivism are: John Dewey, Maria Montessori, Władysław Strzemiński, Jean Piaget, Lev Vygotsky, Heinzvon Foerster, Jerome Bruner, Herbert Simon, Paul Watzlawick, Ernstvon Glasersfeld, Edgar Morin, Giambattista Vico, Immanuel Kant. (Shaheen, without publishing year)

Also, constructivism as a philosophical point of view is related to the view of Descartes's skepticism and rationalism, which defends the view that external reality can not be recognized or exists only depending on the cognitive experiences of the individual (Papineau, 2009).

1.2. Definition and Meaning of Constructivism

Constructivism, in essence, is a theory, based on observation and scientific study, in relation to how people learn. Through constructivism, people build their understanding and knowledge of the world through experiencing things and reflecting on these experiences (Bereiter, 1994, Bhattacharjee, 2015). The general feeling of constructivism is that this is a theory of learning where learners acquire new knowledge based on an interaction between what they know and the knowledge with which they come into contact (Resnick, 1989). Constructivism proposes that the concepts of knowledge derive from meaningful research, in which students are engaged in a build of knowledge process from their experience (Applefield et al., 2001).

Constructivism is a cognitive and meaningful learning theory that implies that individuals build or make new considerations based on the interaction between their existing knowledge and new phenomena with which they come into contact (Ghaemi, 2016).

Constructivism is a learning strategy that involves cooperation between teachers, students and others, tailored to the needs and goals of individual learners, and through this approach lifelong learning is developed (Bhattacharjee, 2015).

Constructivism is an epistemological view of acquiring knowledge by giving importance to the building of knowledge, instead of transmitting knowledge and recording information transmitted by others.

The role of the student is conceived to build his knowledge, and to make their transformation. But what does it mean to build knowledge? Within constructivism there are different notions of the nature of knowledge and the process of knowledge building (Applefield et al., 2001).

According to Christie, Constructivism is a theory of learning:

- Learning is an active process;
- Knowledge is built from experience;
- Learning is a personal interpretation of the world;
- Emphasizes problem solving and understanding;
- Uses authentic tasks, experiences, evaluations, ratings;
- Content presented holistically - not in particular small parts (2005).

Active learning is characterized by the high level of student involvement in the learning process, and its basis is on constructivism that considers learning as a reflection process from personal experience. This type of learning requires that teachers take the role of a trainer and assistant, make use of real life experiences and have the expectation that students reach levels of a certain quality (Tileston, 2007).

Active learning is a complementary experience for students and involves extensive planning by the teacher. Active learning requires students to analyze, synthesize, evaluate content and interact with other students and produce their content version in a paper, essay, project or discussion.

Constructivism in today's pedagogical literature is emphasized as a philosophy and pedagogy of learning. In the philosophical sense, the constructivist theory has in its foundation the concept that, by reflecting on their experiences, people are able to build the meaning and reality in which they live (Peci, 2004). At the core of

constructivist pedagogy is not the provision of students with a range of skills and supposed skills by a group of education experts, but it is the preparation of students to survive and adapt to life. Constructivist theory thus creates a completely new pedagogical and educational context, shifting from the supposed educational needs from the outside to the educational needs to be sufficient in life and defined in the process of life experiences. John Dewey, regarding the link between school life and community life, among other things, expressed the need to change the methods and material base of school work in order that the school responds best to the needs of today's society (Dewey, 2003). The constructivist perspective of learning and teaching represents a shift from looking at students in response to external incentives in order to see students as "active in building their knowledge"; they claim that "social interactions are important in building knowledge" (Bruning, Schraw, Norby, & Ronning, 2004).

Problems over the constructivism, and other theories of learning, it is not that they get wrong answers, but that they ask wrong questions! They require answering the question "how do students learn?" (Woolnough, 1998)

Constructivist views rely on ideas that students actively develop their knowledge and do not take them passively, as packed packages, by teachers or by external sources (Woolfolk: 2011: 311). Constructivists, in the learning process, put more emphasis on the knowledge that is in use rather than on the gathering of facts, concepts and solid abilities. Learning goals include developing skills in order to find and solve complex structural problems, critical thinking, research, self-determination and transparency towards multiple perspectives (Driscoll, 2005).

Most of the constructivist theories agree with two central ideas:

- Students are active in building their knowledge;
- In the process of building knowledge, social interactions are important (Bruning, Schraw, Norby & Ronning, 2004).

The perspectives of constructivism on the role of the individual, the importance of creating meaning and the active role of the student are the elements that make the theory attractive to educators. Teachers are usually aware of the role of preliminary learning in pupils' learning process, recognizing that students are not empty lists or empty containers waiting to be filled with knowledge (Jones, M. Gail & Laura Brader-Araje, 2002).

Constructivism is based on student activity, interaction between subjective factors, student experiences, stimulating critical thinking, and in all of these, also a very important role has the teacher. The teacher has a more instructive role, encouraging the students and helping them to perform certain duties and tasks.

2. METHODOLOGY AND METHODS

2.1. The aim of the research

This study aims, through quantitative approach, to examine the perspective of constructivist teaching in Kosovo secondary schools and the interaction between subjective factors.

2.2. Questions and Hypotheses of the Research

Research questions:

- Are there differences between students and teachers in the perception of constructivism in the classroom?
- Are there differences in the age of teachers in perceiving the implementation of constructivism in the classroom?
- Are there differences in the level of education and the age of teachers regarding the application of constructivism?

Alternative Research Hypothesis:

- There are differences between students and teachers in the perception of constructivism in the classroom;

Ancillary hypotheses:

- Younger teachers' pay more importance to the interaction of subjective factors in the learning process;
- The interaction between subjective factors in the classroom depends on the educational level of the teachers.

2.3. The representative group

The representative group consists of 327 participants, 260 pupils and 67 teachers, 188 of which are in primary and lower secondary schools and 139 in upper secondary schools, 197 are female and 130 are male.

2.4. Research instruments

To accomplish the research, two Likert scale research instruments were used. The student questionnaire has been standardized (stelar.edc.org/instruments/constructivist-learning-environment-survey-cles), but the same instrument has been modified and adapted for study needs, while the teacher's instrument is based on the student's instrument, but questions are adapted for teachers. The questionnaire consists of 3 parts: general information, instructions and supplementary questions. Within the questions, there are 6 degrees with a total of 34 questions.

2.4.1. Instrument Reliability (Reliability Statistics)

2.4.1.1. Reliability analysis results according to the Guttman model

According to the Guttman model, the lowest coefficient of reliability from the calculated six coefficients is 0.699 lambda, while the highest value is 0.915 lambda. Based on these results, it can be noticed that the meter is very reliable.

Table no. 2.1. Guttman's instrument reliability

Reliability Statistics		
Lambda	1	.837
	2	.876
	3	.862
	4	.699
	5	.859
	6	.915
N of Items		34

2.4.1.2. Reliability Analysis Results by Alpha Chronbach's Model

Alpha Chronbach's total coefficient of reliability of the meter is 0.862, which is high value and indicates that the instrument used is very reliable.

Table no. 2.2. The reliability of the Alpha Chronbach's model

Reliability Statistics		
Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
.862	.865	34

2.5. Statistical analysis

All data was analyzed through the Social Science Statistical Package (SPSS), version 21. To test the internal stability of the instrument, Alpha Cronbach's was used, assuming the value above 0.7 as a value that indicates whether the questionnaire has internal consistency or not, as well as the Guttman model, with 6 measurement scales. The data obtained from the questionnaire regarding constructivism have been of the Likert scale, respectively the level of implementation is presented from 1 (almost never) to 5 (almost always). Therefore, to analyze this data, it was initially done their recoding, so that from 5 levels that were at the beginning, 3 levels (levels) of implementation of constructivism were finally created.

- High level of implementation, included responses in which participants responded with "often" and "almost always", and
- Low level of implementation, included responses in which participants responded with "seldom" and "sometimes"
- The zero level of implementation, included the answers in which participants responded with "almost never".

Within descriptive statistics, were treated: the average, mode, median, standard deviation, one-way ANOVA test.

3. RESULTS

3.1. Frequency of results

Based on this we can say that: not a very large number of participants do not consider constructivist activities are being implemented in the classroom, whereas a large number think that constructivist activities are being implemented.

Participants evaluated that the degree, the commitment of learners to learn is at the highest level of implementation, since around 91.9% say that students are determined to learn, 7.5% have evaluated that the implementation rate is low, while 0.6% of participants evaluate that the implementation rate is almost zero. About 73.3% of participants have the perception that classroom interaction is applied at a high level, 23.9%, that the interaction of students in the classroom is low, while 2.8% estimate that the interaction of students is not practiced at all. Approximately 68.8% of participants consider that teachers support students in performing high-level tasks, 23.1%, evaluate that teacher's support is low, while 8.1% of participants consider that teachers' support to students is not done at all. Approximately 65.96% of participants consider classroom learning to be related with their life and their experience to a high level, 28.44 evaluate that classroom learning relates to life and student experiences at a low level, while 5.6% consider that classroom learning is hardly related to the life and experience of students. About 48.6% of participants consider that critical thinking of students is respected at a high level, 33.9%, that critical thinking is respected at a low level, while 17.5% believe that critical thinking is not respected at all. About 20.3% of the participants expressed that the cooperation of teachers and students in the preparation and planning of the learning process is at a high level, 37.5% of the participants estimate that the cooperation of the students and the teachers in the preparation and planning of the learning process is at a low level, while 42.2% of participants consider that there is almost no cooperation between students and teachers regarding the preparation and planning of the learning process.

Based on the results presented in the chart, it is noted that there are differences in frequency results across the scales. From the results of the scales, the overall frequency results are derived, and it is noticed that about 61.5% of participants estimate that constructivism is implemented at a high level, 25.7% of them estimate that the implementation of constructivism is done at a low level, while 12.8% of the participants, estimate that constructivism does not apply at all.

Table: 3.1. Frequency results

Nr.	Scale	Almost always	Often	Sometimes	Infrequently	Almost never
1	Personal significance	38.83 %	27.13 %	20.72 %	7.72 %	5.6 %
2	Critical thinking	37 %	11.6 %	19.7 %	14.2 %	17.5 %
3	Joint control	7.3 %	13 %	21.3 %	16.2 %	42.2 %
4	Conversation-Interaction of students	48 %	25.3 %	18.8 %	5.1 %	2.8 %
5	Determination	71.9 %	20 %	6.6 %	0.9 %	0.6 %
6	Teacher support	48.9 %	19.9 %	16.7 %	6.4 %	8.1 %
	Total	42 %	19.5 %	17.3 %	8.4 %	12.8 %

3.2. Correlation between variables

3.2.1. Interaction of subjective factors

Based on the results, it can be concluded that there is no significant correlation and statistical significance between independent variables: gender, age group, educational level and teacher work experience and variables related to the interaction of subjective factors.

Table: 3.2. Correlation between variables

Pearson Correlation		P13	P 15	P 19	P 20	P21	P 29	P 31	P 32
Gender	Pearson Correlation	.032	.042	-.004	.091	-.186	-.151	.012	-.080
	Sig. (2-tailed)	.772	.702	.967	.406	.087	.164	.915	.463
Age group	Pearson Correlation	.075	-.074	.027	.101	-.105	-.322**	-.094	-.290**
	Sig. (2-tailed)	.491	.501	.802	.357	.337	.003	.387	.007
Educational level	Pearson Correlation	.250*	.202	-.139	-.100	-.041	.057	-.236*	-.087
	Sig. (2-tailed)	.020	.063	.200	.360	.706	.603	.029	.427
Work experience	Pearson Correlation	.063	-.055	.023	.039	-.044	-.173	-.088	-.225*
	Sig. (2-tailed)	.562	.618	.833	.723	.688	.112	.422	.037

3.3. Descriptive statistics and hypotheses

3.3.1. Mean, standard deviation, mode and median

Based on the results, it is noticed that the highest average is the student's commitment to learning, 4.6, is the conversation-student interaction, 4.1, the third is the average rate of the teacher support, 3.9, then is personal significance, the average of 3.8 of critical thinking-opinion, 3.4 and common control has the lowest average. The general average is 3.65, while the standard deviation is 1.1, which is an indication of a relatively good grouping. Median, generally at all levels has a high score, where the highest score is on the scale: the student's determination to learn, 5 is the interaction of the students, 4.25 then is the teacher's support, 4.15 is personal significance, 4, then is critical thinking, 3.7 and joint control, 2, with a total score of 3.85, which is 0.2 higher than average (mean). The outcomes of the mode are higher, where the scales: the student interaction, the student's commitment to learn and the support of the teachers, have a score of 5, then the result of the scales comes, personal importance, 4.15, critical thinking, 3.7 joint control, 1, while the overall score is 4, which is a higher score than the average and the median.

Table: 3.3. Mean, Std. Deviation, median and mode

Nr.	Scales	Mean	Std. Deviation	Median	Mode
1	Personal significance	3.8	0.98	4	4.15
2	Critical thinking	3.4	1.25	3.7	3.7
3	Joint control	2.3	1.3	2	1
4	Conversation-Interaction of students	4.1	1	4.25	5
5	Determination	4.6	0.7	5	5
6	Teacher support	3.9	1.15	4.15	5
	Total	3.65	1.1	3.85	4

3.3.2. Results related to hypotheses

Main hypothesis: There are differences between students and teachers in perceiving the implementation of constructivism in the classroom

In Table: 3.4, the results of the variance analysis are presented, where the difference between students and teachers on the scales are analyzed: personal importance, critical thinking in the classroom, joint control, conversation-interaction between students, determination of students to learn, teacher support to students.

Based on the results, it is noted that, for the scale of personal significance, the value of $F=62.2$, while $p=0.000<0.05$. Therefore, we can say that there is a distinction between the groups regarding the perception of the relation of learning from the life and experiences of students. Regarding the scale of personal importance, the zero hypothesis is not supported, but an alternative hypothesis. Concerning this scale, it can be concluded that there are differences in the perception of students and teachers regarding the implementation of constructivism in the classroom.

Concerning the scale of critical thinking, based on the results, it is noted that the value of $F=7.634$, while the value of $p=0.182>0.05$. Based on these results, it can be concluded that there are no distinctions between the groups in the student's critical thinking and in this case the hypothesis zero is supported, while the alternative hypothesis is rejected.

The variance analysis results for the scale: joint control, indicate that the value of $F=62.2$, while the value of $p=0.000<0.05$. Based on these results, it can be concluded that there is a distinction between the groups regarding the perception of the joint control and in this case the zero hypothesis is rejected and alternative hypotheses is supported.

The variance analysis results for the scale: conversation-interaction between the students, show that the value of $F=0.540$, while value of $p=0.620>0.05$. Based on these results, it can be concluded that there is no discrepancy between the groups in terms of the scale: conversations-student interaction and in general zero hypothesis is supported. The variance analysis results for the scale: the student's determination to learn, show that the value of $F=22,567$, while the value of $p=0.023<0.05$. Therefore, based on these results, we can say that there are differences between groups and the hypothesis zero is rejected, and the alternative hypothesis is supported. The results of the variance analysis for the scale: the teacher's support to the students shows that the value of $F=56$, while $p=0.0005<0.05$. Since the value of $p=<0.05$, it can be concluded that there are differences between teachers and students regarding the scale of teacher support to students. Based on these results, it can be concluded that the zero hypothesis is rejected and alternative hypotheses are supported. Based on the analysis of variance, from 6 scales, in 4 of them, there are differences between students and teachers regarding the implementation of the constructivist approach, and according to this we can say that alternative hypotheses are supported and in meanwhile there are differences between the perception of students and teachers regarding the implementation of constructivism in the classroom.

Table: 3.4. Results of the ANOVA test for the questionnaire scales

ANOVA						
SCALE		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Personal Importance	Between Groups	92.165	1	92.165	62.2	.000
	Within Groups	707.4395	464	1.524		
	Total	799.6045	465			
Voice / critical thinking	Between Groups	14.637	1	14.637	7.634	0.182
	Within Groups	732.780	464	1.579		
	Total	747.417	465			
Joint control	Between Groups	92.165	1	92.165	62.2	.000
	Within Groups	707.4395	464	1.524		
	Total	799.6045	465			
Conversation-interaction between students	Between Groups	0.5345	1	0.5345	0.540	0.620
	Within Groups	495.493	464	1.0657		
	Total	495.27	465			
Student's determination to learn	Between Groups	8.6821	1	8.6821	22.567	0.023
	Within Groups	221.940	464	0.478		
	Total	230.622	465			
Teacher support	Between Groups	83.717	1	83.717	56	0.0005
	Within Groups	558.312	464	1.2035		
	Total	642.029	465			

Hypothesis: The younger teachers pay more attention to the interaction in the teaching process

The NOVA test analysis was made only for a number of variables that are considered more related to the interaction of subjective factors in the classroom. Based on the results, it is noted that in only three variables the value of $p < 0.05$. In the variable: Teachers friendly behavior with students, value of $p = 0.20 < 0.05$, variable: Readiness of teachers to help students, value of $p = 0.002 < 0.05$, variable: Student interaction-conversations for problem solving, $p = 0.44 < 0.05$. For these variables, the hypothesis zero is rejected/dismissed and alternative hypotheses are supported. In all other variables, the value of $p > 0.55$, therefore, there is no difference between younger and older teachers in the development of classroom interaction. Based on the results, it can be said that zero hypothesis is supported and alternative hypothesis is rejected/dismissed.

Table: 3.5. Results of the ANOVA test, the age of the teachers

ANOVA						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Cooperation between teacher and student planning	Between Groups	3.122	4	.780	.593	.669
	Within Groups	106.599	81	1.316		
	Total	109.721	85			
Cooperation of students with teachers for selection of activities	Between Groups	2.274	4	.569	.560	.693
	Within Groups	82.284	81	1.016		
	Total	84.558	85			
The teacher-teacher cooperation for the duration of the activities	Between Groups	7.535	4	1.884	1.913	.116
	Within Groups	79.779	81	.985		
	Total	87.314	85			
Teacher-teacher interaction for selecting the type of activity	Between Groups	1.920	4	.480	.330	.857
	Within Groups	117.662	81	1.453		
	Total	119.581	85			
Assistance to teachers on the type of activity the pupils will be doing	Between Groups	10.225	4	2.556	2.020	.099
	Within Groups	102.484	81	1.265		
	Total	112.709	85			
Possibility of students' conversation about the lessons	Between Groups	3.048	4	.762	1.268	.290
	Within Groups	48.685	81	.601		
	Total	51.733	85			
Student conversations for problem solving	Between Groups	6.705	4	1.676	2.568	.044
	Within Groups	52.876	81	.653		
	Total	59.581	85			
Explanation of ideas by students	Between Groups	2.848	4	.712	.886	.476
	Within Groups	65.106	81	.804		
	Total	67.953	85			
The demand for other students to explain their ideas	Between Groups	4.874	4	1.219	1.765	.144
	Within Groups	55.928	81	.690		
	Total	60.802	85			
The teacher's friendly behavior with the student	Between Groups	3.892	4	.973	3.111	.020
	Within Groups	25.329	81	.313		
	Total	29.221	85			
Teacher assistance with lessons	Between Groups	2.967	4	.742	2.464	.052
	Within Groups	24.382	81	.301		
	Total	27.349	85			
Teacher interest in students' problems	Between Groups	2.179	4	.545	1.122	.352
	Within Groups	39.310	81	.485		
	Total	41.488	85			
Readiness of teachers to help students	Between Groups	7.291	4	1.823	4.612	.002
	Within Groups	32.011	81	.395		
	Total	39.302	85			
The interest of the teacher to converse with the students	Between Groups	2.041	4	.510	1.184	.324
	Within Groups	34.890	81	.431		
	Total	36.930	85			

Hypothesis: Interaction between subjective factors in the classroom depends on the educational level of teachers

Table: 3.6. Results of the ANOVA test, the educational level of the teachers

ANOVA						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Cooperation between teachers and students in planning	Between Groups	10.802	4	2.700	2.211	.075
	Within Groups	98.919	81	1.221		
	Total	109.721	85			
Cooperation of students with teachers for selection of activities	Between Groups	10.067	4	2.517	2.639	.040
	Within Groups	77.247	81	.954		
	Total	87.314	85			
The teacher-teacher cooperation for the duration of the activities	Between Groups	14.610	4	3.652	2.818	.030
	Within Groups	104.972	81	1.296		
	Total	119.581	85			
Teacher-teacher interaction for selecting the type of activity	Between Groups	14.228	4	3.557	2.926	.026
	Within Groups	98.481	81	1.216		
	Total	112.709	85			
Students' possibility to communicate about the lessons	Between Groups	9.501	4	2.375	4.556	.002
	Within Groups	42.232	81	.521		
	Total	51.733	85			
Student conversations for problem solving	Between Groups	6.013	4	1.503	2.273	.068
	Within Groups	53.568	81	.661		
	Total	59.581	85			
Explanation of ideas by students	Between Groups	8.169	4	2.042	2.767	.033
	Within Groups	59.785	81	.738		
	Total	67.953	85			
The demand for other students to explain their ideas	Between Groups	5.261	4	1.315	1.918	.115
	Within Groups	55.541	81	.686		
	Total	60.802	85			
The teacher's friendly behavior with the students	Between Groups	3.217	4	.804	2.505	.048
	Within Groups	26.004	81	.321		
	Total	29.221	85			
Teacher assistance with lessons	Between Groups	2.090	4	.523	1.676	.164
	Within Groups	25.259	81	.312		
	Total	27.349	85			
Teacher interest in students' problems	Between Groups	7.064	4	1.766	4.155	.004
	Within Groups	34.424	81	.425		
	Total	41.488	85			
Readiness of teachers to help students	Between Groups	1.640	4	.410	.882	.479
	Within Groups	37.663	81	.465		
	Total	39.302	85			
The interest of the teacher to communicate with the students	Between Groups	3.561	4	.890	2.161	.081
	Within Groups	33.369	81	.412		
	Total	36.930	85			

Testing the differences of teachers based on their educational level for interaction in the teaching process, is done through variance analysis (ANOVA).

Based on the results presented in the table, it is noticed that in most variables there are differences between teachers based on their education. In variable with the value of $p > 0.05$: Assistance to teachers to plan what students will learn, $p = 0.075 > 0.05$, Student conversations for problem solving, value $p = 0.068 > 0.05$, Request for other students to explain their ideas, value $p = 0.115 > 0.05$, Teacher Assistance with lessons, $p = 0.164$, Readiness of teachers to help students, value $p = 0.479 > 0.05$, Teacher interest to communicate with students, $p = 0.081 > 0.05$. In these variables the zero hypothesis is supported. Variables where $P = 0.01 < 0.05$: Student cooperation with teachers for selection of activities, $p = 0.040 < 0.05$, Student-teacher cooperation for the duration of activities, $p = 0.01 < 0.05$: Supporting teachers to plan what the students will learn, $p = 0.030 < 0.05$, Student-teacher interaction for selecting the type of activity, $p = 0.026 < 0.05$, Explanation of student ideas, $p = 0.033 < 0.05$, Teacher friendly behavior with students, $p = 0.048 < 0.05$, Teachers interest for student problems, $p = 0.004 < 0.05$. out of 13 subscales have been tested by the variance test, in six of them, the value of $p > 0.05$, while in seven values of $p < 0.05$.

CONCLUSIONS

Based on the results, it can be noticed that, in some of the scales, the participants did not give a positive answer. At the personal significance scale, most participants agree that students are provided with knowledge based on their experiences, where it is important that lessons are related to life. Regarding the critical thinking-voice of the students, less than half of the participants have a positive opinion, the rest of the participants either have a neutral or negative opinion. Regarding the cooperation of teachers and students on the organization, development of activities, and consideration of teacher's over student's suggestions, it is noted that the results indicate a lack of cooperation between teachers and students for the organization of the learning process.

The research results show that most of the teachers in the secondary schools enable the interaction and exchange of students' ideas. Regarding students' commitment to learn, the results show a strong student's commitment to learn. Regarding the support of teachers in relation to the students, the results show that teachers provide good support to pupils in fulfillment of their duties.

Concerning the results of the descriptive statistics relating to the hypotheses, it can be concluded that there are differences between the perception of students and teachers regarding the implementation of constructivism in the classroom. There is no difference between a teacher's age and the development of interaction of the subjective factors in the classroom. Also, we cannot say that there are differences based on the level of teacher education regarding the interaction of subjective factors in the classroom.

LITERATURA

1. Agjencia e Statistikave e Kosovës. (2014). Seria 5: Statistikat sociale - Statistikat e Arsimit 2013-2014. Prishtinë: ASK.

2. Allan Pritchard, J. Ę. (2010). *Psychology for the Classroom: Constructivism and Social Learning*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
3. Andy Hargreaves, M. F. (2012). *Professional Capital: Transforming Teaching in Every School*. New York: Teachers College Press
4. Applefield, J. M., Huber, R., & Moallem, M. 2001. *Constructivism in Theory and Practice: Toward a Better Understanding*. *High School Journal*, 84, 35-53.
5. Bereiter, C. (1994). *Constructivism, socioculturalism, and Popper's World 3*. *Educational Researcher*, 23 (7), 21-23.
6. Bhattacharjee, J. 2015. *Constructivist Approach to Learning-An Effective Approach of Teaching Learning*. IRJIMS, ISSN: 2394-7969 (Online), ISSN: 2394-7950 (Print), Volume-I, Issue VI, July 2015, Page No. 65-74.
7. Bruning, R., Schraw, G., Norby, M., & Ronning, R. (2004). *Cognitive psychology and instruction*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
8. Cohen, L. Lawrence & Morrison K. 2000. *Research Methods in Education: 5th Edition*, London and New York: Routledge/Falmer.
9. Constructivist learning theory, academic.sun.ac.za/mathed/malati/Files/Constructivism.pdf
10. Driscoll, M.P.(2005). *Psychology of Learning for Instruction* (pp.384-407; Ch.11-Constructivism). Toronto, ON: Pearson
11. *Constructivist Learning Environment Survey (CLES) | STELAR - STEM ...*
12. stellar.edc.org/instruments/constructivist-learning-environment-survey-cles
13. Dewey, John. 2003. *Shkolla dhe Shoqëria (The school and Society)*. "Plejad", Tiranë.
14. Ghaemi, H. & Ali Reza Nasserian. 2016. *On the Relationship between Constructivist Classroom Environment and the Development of Translation Competence: A Study of Iranian Translation Studies Students*, *Iranian Journal of Language Issues*, Vol. 2, No. 1, 2016
15. Giesen, Janet. www.niu.edu/facdev/_pdf/constructivism.pdf
16. Glasersfeld, E. 1989. *Constructivism in Education*. In: T. Husen & T. N. Postlethwaite, (eds.) (1989) *The International Encyclopedia of Education, Supplement Vol.1*. Oxford/New York: Pergamon Press, 162–163.
17. Hursen, Cigdem & Ayca Soykara.2012. *Evaluation of teacher's beliefs towards constructivist learning practices*, *WCES, Procedia - Social and Behavioral Sciences* 46 (pp. 92-100)
19. JENKINS. E. W. *Constructivism in School Science Education: Powerful Model or the Most Dangerous Intellectual Tendency?*, *Science & Education* 9, 599–610
20. Jia, Q. 2010. *A Brief Study on the Implication of Constructivism Teaching Theory on Classroom*
21. *Teaching Reform in Basic Education*, *International Education Studies* Vol. 3, No. 2, (pp. 197-199).
22. Jones, M. Gail & Laura Brader-Araje. 2002. *The Impact of Constructivism on Education: Language, Discourse, and Meaning*, *AKJ, Volume 5, Issue 3*.
23. Kelley Jo Walters, J. T. (2009). *Constructivism: A critical piece of Effective Classroom*
24. Christie, A. (2005). *Constructivism and its implications for educators*. <http://alicechristie.com/edtech/learning/constructivism/index.htm>
25. Mason, Mark. 2007. *Critical Thinking and Learning*. [http://onlinelibrary.Wiley.com/journal/10.1111/\(ISSN\)1469-5812](http://onlinelibrary.Wiley.com/journal/10.1111/(ISSN)1469-5812)
26. Marie Laroshelle, N. B. (1998). *Constructivism and Education*. New York: Cambridge University Press.
27. Mësimdhënia dhe zbatimi i pikëpamjeve konstruktiviste,

28. <http://www.slideshare.net/vimeraj/msimdhnia-dhe-zbatimi-i-pikpamjeve-konstruktiviste-16583455>
29. McCombs, B.L & Whisler, J.S. (1997), *The learner – centered classroom and school: Strategies for increasing student motivation and achievement*, San Francisco, CA: Jossey –Bass.
30. Musai, Bardhyl. 1999. *Psikologji Edukimi-zhvillimi, të nxënët, mësimdhënia*. PEGI, Tiranë.
31. Peçi, Bashkim. 2004. *Konstruktivizmin dhe teoritë arsimore*, Tiranë.
32. Pepin, C. I. (1998). *Practical Knowledge and school knowledge: a constructivist representation of education*. Në M. Laroshelle, *Constructivism and Education* (fv. 173 - 192). New York: Cambridge University Press.
33. Resnick, L.B. (Ed.) (1989). Introduction. In *Knowing, learning and instruction: Essays in honor of Robert Glaser* (1-24). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
34. Shaheen, Saima, *Trends towards constructive theory of Education*.
35. <https://www.researchgate.net/...Constructivism/.../Major-Assignment-3-trends-and-issu...>
36. Taylor, C. P. & Barry J Fraser. 1991. *CLES: An instrument for assessing constructivist learning environments*, Science and Mathematics Education Centre Curtin University of Technology GPO Box U 1987, Perth WA, 6001, Australia.
37. Tileston, W. D. (2007). *Teaching strategies for active learning*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
38. Woolfolk, Anita. 2011. *Psikologji Edukimi, CDE*, Tiranë.

REZIME

Na osnovu rezultata može se primijetiti da na nekim skalama učesnici nisu dali pozitivan odgovor. Na skali ličnog značaja, većina učesnika se slaže da se učenicima pruža znanje na osnovu njihovih iskustava, pri čemu je važno da nastava bude vezana za život. Što se tiče kritičkog mišljenja-glasa učenika, manje od polovine učesnika ima pozitivno mišljenje, a ostali imaju neutralno ili negativno mišljenje. Što se tiče saradnje nastavnika i učenika na organizaciji, razvoju aktivnosti, kao i uvažavanju sugestija nastavnika, uočava se da rezultati ukazuju na nedostatak saradnje između nastavnika i učenika za organizaciju procesa učenja.

Rezultati istraživanja pokazuju da većina nastavnika u srednjim školama omogućava interakciju i razmjenu ideja učenika. Što se tiče predanosti učenika učenju, rezultati pokazuju snažnu predanost učenika učenju. Što se tiče podrške nastavnika u odnosu na učenike, rezultati pokazuju da nastavnici pružaju dobru podršku učenicima u ispunjavanju njihovih obaveza.

S obzirom na rezultate deskriptivne statistike u vezi sa hipotezama, može se zaključiti da postoje razlike između percepcije učenika i nastavnika o primjeni konstruktivizma u učionici. Ne postoji razlika između starosti nastavnika i razvoja interakcije subjektivnih faktora u učionici. Takođe, ne možemo reći da postoje razlike na osnovu nivoa obrazovanja nastavnika u pogledu interakcije subjektivnih faktora u učionici..

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 132-139, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Filologija

Datum prijema rada: 30.03.2021.

Datum prihvatanja rada: 30.12.2021.

UDK : 3.078.11:347.235-054.6(497.7)

doi: 10.5937/univmis2120132B

Originalni naučni rad

ACQUISITION OF REAL ESTATE BY FOREIGNERS IN THE COMPARATIVE LAW

Maida Bećirović-Alić

Univerzitet u Novom Pazaru,
Novi Pazar, Srbija
maida.becirovic-alic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Acquisition of real estate is an inexhaustible topic that is always current, and the issue that additionally actualizes it is the right of foreigners to acquire real estate in a certain country. The main purpose of this brief article is to explore the legal structure and the procedure of purchasing real estate in comparative law through the analysis of existing laws that regulate the manner of acquiring property rights on immovable property, inter vivos and mortis causa.

Ključne reči: real estate, foreigners, comparative law

AKVIZICIJA NEKRETNINA OD STRANIH DRŽAVLJANA U UPOREDNOM PRAVU

Abstract

Sticanje nepokretnosti je nepresušna tema koja je uvek aktuelna, a pitanje koje to dodatno aktuelizuje je pravo stranaca na sticanje nepokretnosti u određenoj zemlji. Osnovna svrha ovog kratkog rada je da se kroz analizu postojećih zakona koji regulišu način sticanja prava svojine na nepokretnostima, inter vivos i mortis causa, ispita pravna struktura i postupak kupovine nepokretnosti u uporednom pravu..

Key words: Waqf, Republic of North Macedonia, Islamic Community, nationalization.

INTRODUCTION

Private property law, as a central institute of law in general, developed as a set of rules that regulate relations regarding the appropriation of economic values (appropriation of goods). The general characteristics of property and its rights are holding, using and disposing of certain assets.

The authority to hold things is the possibility of exercising de facto authority over things (the state) in order to use the thing. Related to this is the authorization to use the thing, which enables the owner to thus benefit from the object in question (income). Disposition is an authorization concerning the substance of the thing and its legal status.

The right of private property is the most important civil right and it enables the holder to have the most complete disposal of a thing. Restrictions on the right of private property refer to the subjects, objects and content of this right. With regard to the subject, the restriction refers to the possibility that one person can become the holder of a certain property right with regard to his properties. In terms of the object of restriction, they refer to things that can become objects of private property (refers to immovable things). In terms of the content of rights, the restriction refers to abuse, ie. the holder may exercise his right in a manner that does not abuse it. There are also some restrictions regarding the disposal of things, which is indicated in the so-called the right of pre-emption (offer when selling the thing first to the co-owners, and then to third parties). Legal relations based on a set of legal facts on the basis of which a legal entity acquires the right of private property is called the way of acquiring the right of private property. There are several ways of acquiring this right: on the basis of a contract with the previous owner. They can further manifest as increment, finding things, appropriation, etc. The general legal rules related to the acquisition of property rights on immovable property by domestic citizens are not questionable, however, when it comes to foreign citizens, the legal systems of countries in comparative law provide certain guidelines in which cases and in what way the property right can be acquired.

LEGAL FRAMEWORK OF ACQUISITION OF REAL STATE BY FOREIGN CITIZENS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Land is a fundamental resource of the nation state. Without land, without territory, there can be no nation state (Jennings, Watts, 1992:121). As the modern state emerged, those who were not citizens were classified as "foreigners" or "aliens" who, by their very status as such, were deemed not to be appropriate recipients of full rights of land ownership and use (Hodgson, Cullinan, Campbell, 1999:1). The Law on Fundamentals of Property Relations regulates the rights of foreigners to acquire property rights on real estate and states that natural and foreign legal entities can acquire property rights on real estate by legal transactions *inter vivos* (contract of sale, gift contract, lifetime support contract, etc.) and legal affairs *mortis causa* (inheritance). This law clearly defines that foreigners who perform activities listed in Article 82a in paragraph 1 may acquire the right of ownership over real estate if they need to perform those activities on the condition of reciprocity, but the law also mentions natural persons who do not perform activities in the Republic of Serbia. The right of ownership of an apartment and a residential building is also conditioned by reciprocity. The same law in paragraph 2 prescribes that foreigners may not acquire the right of ownership on other types of land unless there is an apartment or residential building or land used for regular use of the apartment or residential building. The legal acts that regulate this issue in more detail are the Law on Stabilization and Association and the Association Agreement between the European Communities and their member states on the one hand and the Republic of Serbia on the other. The Law on Agricultural Land explicitly prescribes that a foreign natural or legal person cannot be the owner of agricultural land, which includes fields, gardens, pastures, vineyards,

orchards and all other lands used for agricultural production. The competent ministry is obliged to clarify reciprocity, if this issue is raised. This law does not regulate the type of reciprocity that is necessary for the acquisition of property rights over real estate, in addition, it is assumed that the legislation of a particular state allows foreign persons to acquire property rights over real estate and that there is no need for a contractual diplomatic) reciprocity. Citizens of the Republic of Serbia can acquire the right to property in foreign countries on the basis of real reciprocity. The existence of real reciprocity means that persons can acquire rights to immovable property in the territory of the state with which such a relationship has been established under conditions that are not more difficult than the conditions in the home state. The right of ownership of real estate by a foreign person can also be acquired on the basis of a bilateral or multilateral agreement, so these issues *inter vivos* regulate this issue in countries that have concluded this type of agreement. The most-favored-nation clause also exists as the basis for real estate property rights: the United Kingdom, the United States, the Kingdom of the Netherlands and Japan. By exchanging notes and concluding agreements on reciprocity, the Republic of Serbia regulates the issue of reciprocity with many countries on the basis of legal regulations.

Article 82b of the Law on International Law prescribes a provision which stipulates that foreign persons, like domestic citizens, may acquire the right of ownership over immovable property by inheritance, subject to reciprocity. Bilateral legal aid treaties provide diplomatic reciprocity that includes a national treatment clause. The national treatment clause means that citizens of one Contracting Party may inherit immovable property in the territory of the other Contracting Party under the same conditions as nationals. The existence of real reciprocity is important for this issue. The practice of international law is that each state recognizes the right of inheritance to foreign persons, which means that the existence of reciprocity is presumed and not determined in relation to each individual state, until it is said otherwise. Foreign citizens can inherit real estate in the Republic of Serbia on the basis of the existence of factual reciprocity, which is assumed but leaves the possibility to prove the opposite and deny the right to a certain person. (<https://www.mpravde.gov.rs/sr/tekst/3579/pravo-stranaca-da-sticunepokretnosti.php>)

ACQUISITION OF REAL STATE BY FOREIGN CITIZENS IN COMPARATIVE LAW

Each state has the right to limit foreign ownership of land in its territory, as well as to prevent the entry of foreign persons or to condition their entry, this area is regulated by law, because each state has sovereignty over its territory as a major natural resource and International customary law do not restricts states in this regard. International documents do not deal specifically with issues related to the ownership of real estate by foreigners, but the provisions of the Treaty of Rome, which were amended three times, in 1987 (Single Act), 1992 (Treaty on European Union), and 1997 (Treaty of Amsterdam), prohibit discrimination on grounds of nationality, guarantee the free movement of goods, services and capital, and free residence within

the EU, in addition to the provisions of the Treaty of Rome, These provisions do not apply to foreigners who are not EU citizens. (Hodgson, Cullinan, Campbell, 1999: 4).

The legal framework of a large number of countries (Germany, France, United Kingdom, Belgium, Luxembourg, Portugal, the Netherlands) does not recognize restrictions for foreign persons in acquiring property rights over real estate, on the contrary, acquiring property rights over real estate is a general right guaranteed to domestic and foreign persons to the same extent. In addition to the already mentioned countries, many others have the same or similar legal solution to this problem (Argentina, Chile, Colombia, Paraguay, Uruguay, Venezuela). However, there are states in which this right is limited in part or in full, depending on the type and use of land, the area where the land is located, or some other characteristics listed in the laws of those states. (Hodgson, Cullinan, Campbell, 1999: 2)

The Balkan states regulate this area in different ways, given the fact that some countries have already become members of the EU while others are still on that path. Laws in Bosnia and Herzegovina do not restrict the right to acquire real estate by foreign individuals and legal entities. The novelty in relation to the provisions of Articles 87-92 ZOVO is that the new provisions do not condition potential foreign owners to be potential investors or to have permanent residence in BiH, so that foreign and domestic persons are equal in acquiring this right, which is great a shift for the legislation of this country given its tendencies for EU accession. The only condition that is assumed is, of course, reciprocity, which does not need to be proven. In these and similar cases, persons who have lost the citizenship of BiH, persons born or descendants of citizens of Bosnia and Herzegovina have a special status. This provision regulates the status of persons who are closely connected with the homeland, ie the status of persons who were displaced around the world after the war which was the result of aggression. This provision provides for the possibility of restricting the rights of foreigners to acquire real estate in the Federation of Bosnia and Herzegovina and thus derogating from the general rule set out in Article 15 of the Law on Real Rights of the FBiH. Restrictions refer to the possibility to prohibit foreigners from acquiring any real estate in a certain area of FBiH, such a possibility, although not explicitly provided for, in the positive legal regulations of FBiH is currently in the Law on Agricultural Land of FBiH (Articles 7, 99).

The Law on Property and Other Real Rights prescribes special rules for foreign natural and legal persons when acquiring real estate in the Republic of Croatia. Persons who are not Croatian citizens but are emigrants from the territory of the Republic of Croatia or their descendants are not considered foreign persons, and the state administration body responsible for deciding on citizenship has determined that they meet the preconditions for acquiring Croatian citizenship. These persons may acquire the right of ownership of real estate as Croatian citizens and legal entities established with their registered office in the Republic of Croatia. ZV sets certain restrictions for all other natural and legal persons, to a greater or lesser extent. These restrictions apply only to the acquisition of property rights and not to the acquisition of movable property rights or limited real property rights (for example, the acquisition of a lien on real estate). With regard to the possibility of acquiring ownership of real estate, ZV to some extent equates Croatian citizens and legal entities established in the Republic of Croatia with citizens and legal entities from the Member States of the

European Union. These citizens and legal entities may acquire the right to own real estate under the same preconditions as Croatian citizens, with the exception of agricultural land and special parts of nature determined by a special law. Pursuant to the provisions of the Agricultural Land Act (OG 20/18), foreign natural and legal persons may not be holders of ownership rights to agricultural land (regardless of whether they come from EU Member States or not), unless an international agreement or special regulation arranged differently. Exceptionally, foreign natural and legal persons may acquire the right of ownership of agricultural land by inheritance on the condition of reciprocity. The condition of reciprocity in this case means that a foreign citizen can inherit the right of ownership of agricultural land in the Republic of Croatia if a Croatian citizen could inherit the right of ownership of agricultural land in the country from which the foreign citizen comes. Foreign natural and legal persons outside the EU may, on the assumption of reciprocity, acquire ownership of real estate in the territory of the Republic of Croatia on the basis of inheritance. When acquiring property rights on other legal grounds (eg on the basis of sales contracts, gift agreements, etc.), foreign natural and legal persons may acquire real estate ownership on the assumption of reciprocity and if the consent of the Minister of Justice of the Republic of Croatia. In the event that a foreign natural or legal person does not obtain that consent, the legal transaction aimed at acquiring the right of ownership shall be considered null and void. Regarding the presumption of reciprocity, the Ministry of Justice of the Republic of Croatia publishes a list of countries with which there is reciprocity in the acquisition of property rights. A foreign person who has been denied consent to acquire the right of ownership of real estate may not repeat the request for consent to acquire the right of ownership of the same real estate before the expiration of five years from the date of submission of the rejected request.

The property right of foreigners in the Republic of Slovenia is regulated by the Constitution of the Republic of Slovenia. Article 68 of the Constitution stipulates that foreigners may acquire the right to purchase real estate under the conditions prescribed by law or an international agreement ratified by the National Assembly.

Foreigners can thus buy real estate or become property owners in Slovenia only if it is allowed by any of the applicable laws. Also, if it is the result of an international agreement that binds Slovenia.

International agreements that enable the acquisition of property rights of foreigners are:

- EU accession treaties,
- Agreement on inheritance issues (for citizens of the countries of the former republics of SFRY and legal entities established in those countries),
- Agreement on the European Economic Area,
- Convention on the Organization for Economic Cooperation and Development.

Laws governing the acquisition of property rights by aliens include:

- Law on Conditions for Acquiring the Right to Property of Natural and Legal Persons of the Candidate Countries of the European Union,
- Law on Inheritance,
- Law on Relations between the Republic of Slovenia and Slovenes outside its borders.

Based on these regulations, some foreigners are free to acquire ownership of real estate in Slovenia. This applies to citizens and legal entities of EU, OECD and EFTA member states. Similarly, persons who have the status of a Slovenian citizen without Slovenian citizenship may acquire property rights to real estate. The right of ownership can also be acquired by foreigners from the former republics of SFRY, who have fulfilled all the conditions for the registration of property rights before December 31, 1990. Citizens of some countries need a special positive decision on the established reciprocity for the acquisition of property rights to real estate. This applies to citizens and legal entities of EU candidate countries (Northern Macedonia, Serbia, Montenegro and Albania). Citizens of other countries cannot acquire the right of ownership of immovable property, except on the basis of inheritance.

Europe has imposed borderless regions as the goal of its existence, and accordingly most EU member states do not have laws prohibiting foreigners from owning real estate (France, Germany, Italy, UK), in which domestic and foreign citizens are equal in this question. However, there are certain states that have conditioned and partially limited this right. Restrictions apply to the residence of foreigners, type of land, category of buyer, etc. Liechtenstein is an example of a country where only domestic citizens can buy real estate. State laws such as Andorra, Hungary, Denmark, Iceland, Poland and Malta stipulate that "foreign investors may own real estate after obtaining permission from local authorities" (Morrow, 2018: 9).

The regulation of this area is somewhat different, for example in Canada, where on the basis of the constitution, one part of the competence is assigned to the federal government, while the other part, among which the competence is related to real estate rights, is transferred to provinces in Canada. Each province has different legal provisions on this issue, but what they all have in common is that foreigners in Canada can buy real estate and most provinces, but each province sets a certain condition. Almost all conditions relate to obtaining a special license from the competent authority that will enable the transfer of real estate. (Morrow, 2018: 10).

The legal solutions of the acquisition of property rights on real estate is set in a similar way on a global level, some countries allow the acquisition of real estate by foreign and domestic citizens in the same way while some countries set conditions for acquiring this right by foreigners. In addition to this division, which includes the largest number of states, there are also states whose legislation does not allow the acquisition of property rights on real estate by foreigners.

CONCLUSION

Foreigners in different countries have different rights, one of the most sensitive question concerning foreigners are issues of ownership of immovable property. Comparative law defines this issue in different ways and generally each country prescribes special conditions with regard to its specificity on the basis of which a foreigner can acquire the right of ownership of real estate.

Each state has sovereignty over its territory, and in accordance with the policy of governing the state, laws are created that regulate legal relations related to the territory. The rights that are mainly the subject of analysis are the possession or use

of land, and the laws clearly define the manner of use as well as restrictions if any, which mainly relate to the type of land and the category of persons who may own it.

It can be concluded that legal restrictions on ownership and use of land by foreigners are designed to achieve a variety of policy objectives unique to the circumstances of each state, and may also be expressions of other unexpressed motives, however, the effort to make the world a place without strict borders, especially the EU's effort to divide Europe into regions, with a unified legislative framework and free trade, should be a map of countries that want to prosper and be members of major international organizations. It is necessary to find a balance between the desire to protect the national territory from foreign influences and restrict the rights of foreign persons who want to have equal rights without restrictions, regardless of where they are.

LITERATURE

1. Morrow, J. (2018). Acquisition of real state by foreigners, Brazil Canada comparative law
2. Jennings, R., Watts, A. (1992). Oppenheim's International Law (9th ed., pp.150-154). Oxford: Oxford University Press.
3. Hodgson, S., Cullinan, C., Campbell, K. (1999). Land Ownership and Foreigners – A Comparative Analysis of Regulatory Approaches, EnAct International
4. (Nar. nov., br. 91/96, 68/98, 137/99 – Odluka USRH, 22/00 – Odluka USRH, 73/00, 114/01, 79/06, 141/06, 146/08, 38/09, 153/09, 143/12, 152/14, 81/15 – proć. tekst i 94/17 – ispr.)
5. "Sl. list SFRJ", br. 6/80 i 36/90, "Sl. list SRJ", br. 29/96 i "Sl. glasnik RS", br. 115/2005 - dr. zakon
6. "Sl. list RS", No. 62/2006, 65/2008 - other law and 41/2009, 112/2015 and 80 / 2017)
7. "Sl. list RS", - International Agreements", No. 83/08 and 12/14 - hereinafter: the Agreement)
8. «Službene novine Federacije BiH», broj 66/13 (28.8.2013.) i Zakon o izmjenama Zakona o stvarnim pravima FBiH «Službene novine Federacije BiH», broj 100/13 (18.12.2013.)
9. Ustava Republike Slovenije (Uradni list RS, št. 33/91-I, 42/97 – UZS68, 66/00 – UZ80, 24/03 – UZ3a, 47, 68, 69/04 – UZ14, 69/04 – UZ43, 69/04 – UZ50, 68/06 – UZ121,140,143, 47/13 – UZ148, 47/13 – UZ90,97,99, 75/16 – UZ70a in 92/21 – UZ62a)
10. <https://www.mpravde.gov.rs/sr/tekst/3579/pravo-stranaca-da-sticu-nepokretnosti.php>
11. https://tranio.com/articles/european_limitations_on_foreign_property_purchases/

REZIME

Stranci u različitim zemljama imaju različita prava, a jedno od najosetljivijih pitanja koje se tiće stranaca su pitanja vlasništva nad nepokretnom imovinom. Usporedno pravo ovo pitanje definiše na različite

načine i generalno svaka država propisuje posebne uslove s obzirom na svoju specifičnost na osnovu kojih stranac može steći pravo svojine na nepokretnosti.

Svaka država ima suverenitet nad svojom teritorijom, a u skladu sa politikom upravljanja državom stvaraju se zakoni kojima se uređuju pravni odnosi koji se odnose na teritoriju. Prava koja su uglavnom predmet analize su posjedovanje ili korištenje zemljišta, a zakoni jasno definiraju način korištenja, kao i ograničenja ako postoje, koja se uglavnom odnose na vrstu zemljišta i kategoriju lica koja ga mogu posjedovati.

Može se zaključiti da su zakonska ograničenja u vlasništvu i korištenju zemlje od strane stranaca osmišljena kako bi se postigli različiti politički ciljevi jedinstveni za okolnosti svake države, a mogu biti i izraz drugih neizraženih motiva, međutim, nastojanje da se svijet učini mjestom bez strogih granica, posebno napora EU da podijeli Evropu na regije, sa jedinstvenim zakonodavnim okvirom i slobodnom trgovinom, trebalo bi da bude mapa zemalja koje žele prosperitet i biti članice velikih međunarodnih organizacija.

Neophodno je pronaći balans između želje da se nacionalna teritorija zaštititi od stranih uticaja i ograničavanja prava stranih lica koja žele da imaju jednaka prava bez ograničenja, bez obzira na to gde se nalaze.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 140-145, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Filologija

Datum prijema rada: 30.03.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK : 821.163.41.09-31 Петровић Г.

doi: 10.5937/univmis2120140V

Originalni naučni rad

TRADICIONALNE PREDSTAVE O ŽIVOTINJAMA U ROMANU „OPSADA CRKVE SV. SPASA” GORANA PETROVIĆA (FUNKCIJA I ZNAČENJE)

Branislava Vasić Rakočević

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

b.vasic.rakocevic@uninp.edu.rs

Marina Tokin

OŠ „Prva vojvođanska brigada”

Novi Sad, Srbija

marinatokin@gmail.com

Apstrakt

U radu se razmatra zastupljenost, funkcija i značenje tradicionalnih predstava o životinjama u romanu „Opsada crkve Sv. Spasa Gorana Petrovića”. Istraživanjem se pokazuje da se narodna verovanja o životinjama uključuju u građenje strukture i značenja romana, karakterizaciju njegovih likova. Dominantno ili delimično prisustvo tradicionalnih predstava o životinjama, njihova transformacija i delimično odsustvo, govore o suprotstavljenim predstavama sveta tradicionalnog i savremenog čoveka. Rad pokazuje na koji način se oblikuju i preoblikuju verovanja, dela i predstave o životinjama tvoreći specifičnu narativnu strukturu postmodernističkog romana.

Ključne reči: Goran Petrović, roman, narodna književnost, tradicija, narodna verovanja, simbolika životinja, postmodernizam.

TRADITIONAL BELIEFS IN ANIMALS IN THE NOVEL “THE SIEGE OF THE ST. SALVATION CHURCH” BY GORAN PETROVIC (FUNCTION AND MEANING)

Abstract

This paper examines function and meaning of traditional folk beliefs related to animals in the novel “The Siege of the Church of St. Salvation”. Research is attempting to show that the folk beliefs about animals are included in creating novel structure and meaning and characterization of characters in the novel. Presence of traditional folk beliefs can be dominant or partial, it can be transformed or absent, which creates a confronted image of traditional and modern man. Research is showing in which way traditional beliefs are shaped and transformed to create novel of specific postmodern narrative structure.

Key words: Goran Petrović, novel, folk literature, tradition, folk beliefs, animal symbolism, postmodernism.

UVOD

Tradicionalne predstave, verovanja, likovi i oblici usmene književnosti sačinjavaju veliki deo romana „Opsada crkve Sv. Spasa” Gorana Petrovića. Prikazivanjem njihovog primarnog porekla i funkcije, kao i funkcije koju u romanu dobijaju ukazuje se na autorov specifičan princip oblikovanja `prikazanih stvarnosti`. Petrović rekonstrukcijom, dekonstrukcijom i nadogradnjom tradicionalnih predstava, verovanja, likova usmenog narodnog stvaralaštva, mita, istorije, religije i umetničke književnosti... stvara postmoderni roman, specifične narativne strukture.

U poimanju sveta tradicionalnog čoveka bilje je prožimalo sve njegove faze života i domene delovanja. U roman su, u najčistijoj formi, ugrađene tradicionalne predstave o bilju (veza bilja sa godišnjim ciklusom, određenim praznicima i danima u nedelji, kao i višestruka magijska i simbolička funkcija). Dokle god se roman bavi 'prošlim vremenima', bilje biva prisutno u svim nivoima njegove strukture, kao što je i bilo prisutno u svim fazama čovekovog života i njegovog delovanja. Deo romana koji se bavi sadašnjošću i bližom prošlošću u potpunosti zanemaruje biljke i ukida im tradicionalna značenja. Zbog toga se, posredno, preko bilja može definisati ceo roman i sve granice unutar njega. Njime se određuju prostor i vreme, vrši karakterizacija junaka, pri čemu ono gotovo da ne menja sopstveni tradicionalni kod (Tokin, 2007).

SVET ŽIVOTINJA

Za razliku od bilja, prikazani svet životinja, simboličkim značenjima ne zalazi toliko široko u makrostrukturu romana. Narodne predstave o životinjama, njihovim osobinama, verovanja u njihove magijske moći, prisutne su u romanu, ali ne i dominantne.

Životinje, među kojima dominiraju ptice, u romanu imaju drugačiju ulogu od biljaka. One svojim postojanjem ne određuju granice starog i novog doba, već ilustruju strukturu sveta u kome čovek živi – svet `po vertikalni` (podzemlje, zemlju i nebo).

Predstava o životinjama čini veoma značajan segment tradicionalne slike sveta, a današnja, naučna podela, znatno se razlikuje od narodne podele životinja. U svesti tradicionalnog čoveka životinje su se delile u drugačije grupe i dobijale nazive i osobine prema mestu stanovanja, izgledu, vrsti (divlje/domaće), ishrani, boji, polu, načinu kretanja... Životinje su sastavni deo mitološke slike sveta i ne mogu se tumačiti odvojeno od drugih bića i pojava, od ljudi, demona, stihija, nebeskih tela, biljaka, hrane, boja i dr. (Gura, 2005: 19–88).

U romanu se pominje oko sto trideset vrsta životinja, među kojima više od polovine sačinjavaju ptice. Ovako veliki broj ptica uključen u celoviti tok romana, odraz je premodernog pogleda na svet životinja u kome se ptice smatraju specifičnim stvorenjima. Ptice se izdvajaju u posebnu grupu na osnovu mesta boravka – nebo, vazduh, i načina kretanja – let. Svojim boravkom u prostranstvu koje se nalazi između čoveka i boga, one predstavljaju i njihovu moguću vezu. Za razliku od biljaka, ptice se u „Opsadi crkve Sv. Spasa” pojavljuju u svim vremenskim tokovima i na svim prostorima.

Osnovni stav od koga polazi narodno verovanje, ali i kompleksna struktura romana, jeste da ptice predstavljaju likove duša (Gura, 2005: 394). Čovek prema svojoj najizraženijoj karakternoj crti ima odraz u liku ptice koja ga celoga života prati. Prema narodnim verovanjima, takva ptica se najčešće pojavljuje i otvoreno prikazuje u trenutku ili nakon smrti čoveka. Ovo verovanje potvrđuju mnoge narodne priče, ali i „običaj da se četrdeset dana posle smrti nekoga od rodbine zrnevljem hrani ptica koja doleti pod prozor ili na grob” (Gura, 2005: 395). Prema najopštijem shvatanju, duša pravednika predstavlja se likom krotke, bele, čiste ptice – goluba, gugutke, a duša zlodelnika, nekom od nečistih crnih ptica – gavranom, vranom (Gura, 2005: 397). I hrišćanska i narodna tradicija zastupaju sličan stav, koji se u romanu uspešno predstavlja, detaljno razrađuje i nadograđuje. „Svaki čovek ima svoju gugutku i svoga gavrana. Kako ih je za života pazio, tako će mu oni vratiti u samrtnom času.” (Petrović, 2003: 125). Na ovoj ideji temelji se celokupan odnos čovek – duša – ptica, koji se u scenama romana i potvrđuje, npr. kada Milutin `pušta` duše izginulih vojnika i kefalije Velička: „Duše se, kao od sebe, vinuše. Okružujući ih, odnekud se pojavi, isto toliko gugutki. Maleno jato kao da nađe nevidljiv putak – pođe nebesima.” (Petrović, 2003: 111).

U romanu, izgled duša se ne definiše u potpunosti, one su predsavljene „poput zrnaca sa malenim krilima” (Petrović, 2003: 111) koje gugutke i golubice prate i vode put neba, ka Gospodu: „Matica smrti kretala je dužda kroz nesrećni grad nepogrešivo – pravo onome mestu gde su se slivali, odasvud izvirući, jezivi krici, zapomaganje, hropci i zrna duša pobijenih. Kako čudno rskaju duše, izlomljenih krilaca, zgažene kopitama konja ili čizmama ostrvljenih ljudi. Ne ječe. Samo tiho škrinu. I ništa više. Gugutke otposlane da ih prate uvis, vraćale su se tužne, orošenih očiju, tek tu i tamo obavljenog posla. [...] Baš sve Gospodove golubice letehu okolo grada u plamenu, prežući da spasu bar koju dušu stradalih.” (Petrović, 2003:217).

U Bogdanovom posmatranju sveta, karakterizacija junaka vrši se pripajanjem lika ptice uz čoveka koji se opisuje:

- čavka – Bogdanov učitelj,
- zeba – duša pomajke,
- kraguj izvijaš – duh bogdanovog oca Ljubena (koji bi se mogao posmatrati i kao Bogdanova ptica/duša),
- svračci – studenti koji mu se podsmevaju,
- dugorepi brbljarići – asistenti...

U tekstu romana, osim pojedinačne karakterizacije likova, i osobine ljudi opredmećene su u pticama:

- kukavicom – kukavičluk,
- sokolom – hrabrost,
- sovom ušarom – mudrost,
- kratkokljunom guskom – glupost...

Na mnogim mestima u romanu, ptice koje se pojavljuju u potpunosti zadržavaju svoja tradicionalna simbolička značenja i funkcije. Takva je na primer lastavica. Pre povratka iz Nikeje, Sava treba da traži prozor u koji sleće patrijarhova lastavica. Lastavica, iz širokog spektra dobra i zaštite koje označava, smeštanjem kraj patrijarha, priziva niz hrišćanstvom obojenih značenja. Ona je ptica koju Bog voli, stvorena je u slavu Božiju, njen cvrkut se doživljava kao molitva, pa svojom pesmom Boga i slavi.

Osim ovih verovanja postoji i niz legendi koje lastavicu pvezuju sa Hristom: lastavice su se trudile da pomognu raspetom Hristu, vadile su bodljikavo trnje iz njegovog venca i donosile mu vodu, krale su eksere; u pesmama se lastavica poredi sa Majkom Božijom... Osim hrišćanske simbolike, u romanu se lastavica i njeno gnezdo koriste i u kontekstu najrasprostranjenijeg verovanja slovenskih naroda po kom, svijanjem gnezda pod strehom, lastavica postaje zaštitnik kuće (Gura, 2005: 463). Usceni rušenja lastavičijih gnezda, koje se opisuje kao jedan od `najodgovornijih poslova za dobrobit građana i države` (Petrović, 2003: 115), prikazuje se odsustvo veza između čoveka i prirode, nepoznavanje tradicionalnih zakona i svojevrsno `prizivanje zla`. Prema narodnim verovanjima, sudbinska kazna za rušenje lastavičijeg gnezda je nestanak, rušenje sopstvenog doma, ponekad i oslepljenje, bolest, neplodnost... tako se sva slovenska verovanja svode na ukidanje svake vrste dobra i napretka (Gura, 2005: 464–465).

U romanu postoje ptice / životinje koje se upotrebljavaju kao simboli, ali su u simboličkom ključu izašle iz okvira narodne tradicije i postale znaci, obeležja. Sava u Srbiju donosi prozor na kome se odmarao dvoglavi orao samoga vasileusa. Orao je gospodar neba, vladar među pticama, car ptica (Gura, 2005: 456). On je simbol carstva, gotovo od kada je svet nastao. U X veku u Vizantiji se umesto jednoglavog, pojavljuje dvoglavi orao koji je predstavljao jedinstvo svetovnog i sakralnog principa unutar države. Takođe, smatra se da je dvoglavi orao predstavljao Carstvo koje je okrenuto i Istoku i Zapadu, odnosno i Aziji i Evropi. On se iz Vizantije proširio na zemlje pod njenim kulturnim uticajem, a kasnije je postao uobičajni heraldički motiv. U „Opsadi crkve Sv. Spasa” kaže se: „...iznad međe noći i dana, kružio je dvoglavi orao, zaštitnik Vizantije.” (Petrović, 2003: 156). U romanu se kao simbol Vizantije, pojavljuje beli ¹ dvoglavi orao, kome se kao simbol krstaša suprotstavlja prljavobela² kanja. Polazeći na put, IV krstaški pohod, na galije se između svega ostalog pakuje i „...dva tuceta gotovo izleglih jaja prljavobelih kanja, mrkih lunja i ridih bradana.” (Petrović, 2003: 153). Sve navedene ptice, kao i orao, pripadaju istom redu ptica Falconiformes i one su simboli carskog obeležja, ali bojama prikazuju stanje carevina koje predstavljaju. Pred ulazak u carigradsku luku, izleže se prvi ptić prljavobeke kanje, a galije zauzimaju raspored u obliku njegovog kljuna. Jutro, sudbonosnog dana kada će Carigrad pasti, otvara se scenom u kojoj je „...jato jegulja na nebu, na morskome dnu udavljen ptić dvoglavog orla.” (Petrović, 2003: 214). Ova slika simbolizuje ono što će se desiti, pad Vizantijskog carstva i dolazak na vlast jegulja: riba – zmija, lažnih, zlih hrišćana. Jegulja, kao riba – zmija, u narodnim predstavama je nečista, pogan, čak se smatra da je ona, zaparavo, potomak, deseto koleno zmijske (Gura, 2005: 274-276).

Narodna verovanja u magijske moći nekih životinja (ili njihovih delova), u romanu su široko zastupljena (npr. magijske moći kokošijih nogu, gavranovog pera i dr.). Autor ih ne menja, ostavlja ih u izvornom obliku, jer su današnjem čitaocu toliko daleka i neverovatna da sama po sebi daju tekstu egzotičnost, fantastički prizvuk. Jedan od niza primera je rečenica koju izgovara prodavac na pijaci, kojom Sava hodi: „ – Na gušu da priviješ, sitno seckan daždevnjak!” (Petrović, 2003: 18). Prema

¹ Bojom mu se pripisuje čistota i uzvišenost.

² `Prljavobela` upućuje na ukaljanu čast vitezova.

narodnim verovanjima, gušter se stavljao na vrat bolesnika, jer bi njegovim odbacivanjem nestajala bolest (Gura, 2005: 273).

Prema shvatanju da delovi životinja imaju magijska svojstva, izmišljajući značenje i moć za pero svake ptice i povezujući ga sa činom pisanja, autor je izgradio priču o čudesnom plaštu od deset hiljada pera. U romanu „Svaka reč ima svoje pero.” (Petrović, 2003: 58):

- perom sa trbuha čvorka – trava,
- perom albatrosa – pučina,
- perom jastreba `blagim dodirrom letnog pera odrasle ptice` – nebo,
- perom tetreba – marš napolje,
- perom žar ptice – sve što se napiše / nacрта oživljava...

Životinje se pojavljuju i u grupama, prema osnovnoj karakteristici obeležja dobro – zlo. Zle junake prate zle životinje. Sve životinje koje se pojavljuju na Šišmanu (ris, kune zlatice, zmija), spadaju u grupu senovitih, zlih stvorenja. Ris i kuna spadaju u grupu krznašca koje su obeležene htonskom simbolikom (Gura, 2005: 147–151). Iz ove grupe životinja su i sve vrste krzna u koje se umotava Enriko Dandolo: hermelin, samurovina, dabrovina, kožice zlatodlakih pacova, repovi zagasito srebrnih lisica.

Autor se, kao i kod biljaka, poigrava imenima nekih životinja, dajući im u romanu značenja po sistemu `ime je znak`, npr. perjem ptice bukavac, doušnici `do jasnoće čiste` svoje ušne školjke (Petrović, 2003: 40).

Značaj ptica pokazuje nam i glavni junak romana Bogdan, kom su one obeležje, određenje i deo životnog toka. Tek nakon upisa na studije ornitologije, u njegovom životu uslediće privremeni mir i ispunjenje. Odlazak na vojno dobro, radi gledanja ptica, dovešće ga u situaciju u kojoj će uočiti ono što se ne bi smelo videti – narušeni sklad prirode, ubijene ptice, štetu koja će u bliskoj budućnosti biti naneta čitavoj državi.

U raznolikom svetu životinja, prema narodnoj tradiciji, ali i autorovom viđenju sveta, ptice predstavljaju savršenstvo. U završnoj sceni romana, u dvorištu hrama, čekajući na trenutak krštenja, gospodin Isidor Bogdanovom sinu govori: „ – Vidiš, Mališa, po pticama može da se nasluti kako je Gospod sprva sve dobro razmestio...” (Petrović, 2003: 382).

ZAKLJUČAK

Predstave o životinjama čine veoma značajan segment tradicionalne slike sveta. U romanu „Opsada crkve Sv. Spasa” životinje, među kojima dominiraju ptice, ne određuju granice starog i novog doba, već ilustruju strukturu sveta u kome čovek živi – svet `po vertikali` (podzemlje, zemlju i nebo). Sve tradicionalne predstave, verovanja i sami likovi životinja, koriste se kao simboli, kao elementi karakterizacije junaka romana, kao pokazatelji nivoa odnosa između čoveka i prirode. U romanu se kao sredstvo postmodernističkog postupka fikcionalizacije stvarnosti pojavljuju, čitaocu ponekad nedovoljno poznata, značenja i funkcije tradicionalnih predstava o životinjama. Te predstave se većinski pojavljuju u svojim primarnima oblicima, ali ih ponekad autor smisleno nadograđuje. Ono što prožima celokupno tkivo romana i čini njegovu osnovu, zapravo je predstava o pticama, koju je autor vešto upotrebio i

umetnički nadogradio, pa ptice kao likovi duša, predstavljaju trag i vezu čoveka i Boga u novom dobu.

BIBLIOGRAFIJA

1. Gura, Aleksandar. 2005. Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji. Beograd: Brimo, Logos, Aleksandrija.
2. Kulišić, Špiro, Petrović, Ž. Petar, Pantelić, Nikola. 1998. Srpski mitološki rečnik. Beograd: Etnografski institut SANU, Interprint.
3. Petrović, Goran. 2003. Opsada crkve Sv. Spasa. Beograd: Narodna knjiga.
4. Tokin, Marina 2007. Tradicionalno shvatanje bilja, njegova funkcija i značenje u romanu Gorana Petrovića „Opsada crkve Sv. Spasa”. Sinhronijsko i dijahronijsko izučavanje vrsta u srpskoj književnosti: zbornik, knj.1, str. 335–344. Novi Sad: Filozofski fakultet.
5. Tolstoj, M. Svetlana i Radenković, Ljubinko. 2001. Slovenska mitologija, enciklopedijski rečnik. Beograd: Zepter Book World.

RESUME

Traditional beliefs related to animals form a very important segment in the concept of the traditional world. In the novel “The Siege of the Church of St. Salvation” animals, mainly presented by birds, do not determine the boundaries of the old and new ages, but illustrate the structure of the world in which humans live – the world observed "vertically" (through underground, earth and sky). All traditional representations, beliefs and the characters of animals are used as symbols, as elements of characterization of the characters of the novel, as indicators of the level of the relationship between man and nature. In the novel, the meanings and functions of traditional notions about animals, which are sometimes insufficiently known to the reader, appear as a part of the postmodernist process of fictionalization of reality. Traditional ideas of functions and meanings related to animals mostly appear in their primary forms, but sometimes the author upgrades them meaningfully. What permeates the entire novel and forms its basis, is actually the idea of birds, which is skillfully used and artistically upgraded by the author, so birds as characters of souls, represent the trace and connection of man and God in the new age. The paper deals with the criminal offense of insurance fraud by analyzing the current provisions of the criminal legislation of the Republic of Serbia and countries in the region. From the neighbour countries, the author analyzes the provisions of the criminal legislation of Croatia and Bosnia and Herzegovina regarding the prescribing of the criminal offense of insurance fraud. The aim of the paper is to point out different models of incrimination of this specific form of fraudulent behavior. In addition to comparative legal analysis, the author points out the types and forms of this criminal act, offering at the end of the paper suggestions for improving the activity in the field, counteracting this socially negative phenomenon.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 146-155, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Ekonomija

Datum prijema rada: 02.02.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK: 005.332:[616.98:578.834

doi: 10.5937/univmis2120146P

005.521:334.7(497.11)

Originalni naučni rad

prezentovan na Konferenciji SMEEP 2021

COVID-19: THE GREAT RESET FOR SMES AND THEIR BUSINESSES

Aleksandra Plazinić

Adjunct Lecturer at European Center for Peace and Development, University for Peace est.
by United Nations, Terazije 41, Belgrade
aplazinic@msn.com

Mitar Božić

PhD Candidate at University of Economics in Katowice, ul 1 Maja 50, Katowice, Poland;
MSc Candidate at University of Belgrade, Faculty of Economics, Kamenička 6
mitarb@hotmail.com

Abstract

SMEs in Serbia are significant players of the Serbian economy that create value and also drive innovation in different industries. However, this sector needs to understand the driving forces of the market and how the economy works within a changed agenda. Within the new COVID-19 pandemic, SMEs are facing many obstacles and opportunities for diverse growth, within the current challenging environment. The new terms impacted SMEs and they are fighting battles on multiple fronts, including changing customer patterns, manpower shortages, work organization, new communication tools, and relations with the customers, among others. Further, the changed communications strategy with measurable outputs is needed to re-establish new functional channels with all the stakeholders along the way, as a prerequisite for sustainability and success. Also, employee motivation with new competencies and skills within a changed work organization are important factors that require to be effectively and quickly addressed. In addition, automation and digitalization are SMEs' trump cards and this sector needs to be a driver of the change.

Key words: SMEs, pandemic Covid-19, communications strategy, digitalization, human resources

COVID-19: VELIKI RESET ZA MSP I NJIHOVE POSLOVE

Abstrakt

MSP u Srbiji su značajni igrači srpske privrede koji stvaraju vrednost i takođe podstiču inovacije u različitim industrijama. Međutim, ovaj sektor treba da razume pokretačke snage tržišta i kako privreda funkcioniše u okviru promenjene agende. U okviru nove pandemije COVID-19, mala i srednja preduzeća se suočavaju sa mnogim preprekama i mogućnostima za

raznolik rast, u trenutnom izazovnom okruženju. Novi uslovi su uticali na mala i srednja preduzeća i ona vode bitke na više frontova, uključujući promene obrazaca kupaca, nedostatak radne snage, organizaciju rada, nove komunikacione alate i odnose sa kupcima, između ostalog. Dalje, potrebna je izmenjena komunikaciona strategija sa merljivim rezultatima da bi se ponovo uspostavili novi funkcionalni kanali sa svim zainteresovanim stranama na tom putu, kao preduslov za održivost i uspeh. Takođe, motivacija zaposlenih novim kompetencijama i veštinama u okviru promenjene organizacije rada su važni faktori koji zahtevaju efikasno i brzo rešavanje. Pored toga, automatizacija i digitalizacija su aduti malih i srednjih preduzeća i ovaj sektor treba da bude pokretač promena.

Ključne reči: MSP, pandemija Covid-19, komunikaciona strategija, digitalizacija, ljudski resursi.

INTRODUCTION

According to the latest reports of the Bureau of Statistics of the Republic of Serbia, small, medium and micro enterprises make a 99,5%- share of the Serbian Economy and create half of the total added value. It confirms that SMEs are important elements of economic development not only in Serbia but also worldwide. SMEs in Serbia are usually in charge of driving innovation and creating competition within different industries. According to Article 6, Paragraph 4 of the Accounting Law of the Republic of Serbia, medium-sized legal entities are those legal entities and entrepreneurs that on the balance sheet date do not exceed the limit values of two of the following criteria:

- 1) number of employees on average 250;
- 2) total operating income of MEUR 40 in RSD equivalent;
- 3) the value of total assets of the business on the balance sheet date of MEUR 20 in RSD equivalent.

A successful SME sector needs to open a large number of firms each year to make up for the extremely high failure rate. This sector drives economy but also needs support by financial institutions and responsible policy makers. One of the main problems faced by the SME policy makers is knowing what the SME sector wants and needs. SMEs sometimes need certain market resources (e.g. externalities) that large firms have (accounting, marketing, etc.). Unlike large hierarchical corporations, SMEs are often quite informal, with an owner-manager and a small number of employees with personalities dominating. That is why they are very different and have different needs.

During the outbreak of the COVID-19 pandemic that the world nor the companies have not experienced yet, resembles turbulent and changing the environment that business is always facing. However, it is impossible to draw parallels between any other crises as this was encountered all over the world. The companies in the world needed to reshuffle in a short time and enable sustainability of the business.

The factors that were the first to impact changed work organization was 'working from home' – term used refer uniquely to home-based working as a temporary and alternative working arrangement. The new arrangement requires the

shared responsibility between employers and workers during the time of the pandemic.

SME SECTOR AND BUSINESS AS USUAL

Small and medium-sized enterprises (SMEs) operating in Serbia face numerous problems in their business, which prevent them from developing smoothly in growth. The most common problems they face are the following:

- lack of skilled labor,
- low purchasing power of the population,
- limited access to the financial market,
- too high labor costs,
- problems with the implementation of new business organization models,
- low level of quality management,
- problems with public administration,
- poor infrastructure (traffic, electricity, and communication network).

Small and medium enterprises are the dominant segment of every branch of the economy for creating new jobs and creating new values. If the success of small businesses is insufficient, this shortcoming is visible through:

- innovation,
- competitiveness / exports,
- profitability.

It is interesting that the crisis impacted more large companies than their smaller competitors, which have shown that it is successful to do business even during difficult circumstances. Smaller- scale companies have managed to withstand the disaster and are now optimistic about the future.

The main reason for achieving surprisingly good results is due to fact that a good part of companies belonging to that category have regular customers who do not hesitate to pay more for quality or unique products/tailored services. Another reason can of course be found in smart investing, especially in times of crisis. They are also credited with innovation and new technologies because they do not hesitate to take risks like large corporations.

However, in times of recession, their assets also decrease, and they also depend on a small number of customers. At the same time, the constrain aspect is with banks, which are reluctant to provide loans and finance their projects. But as SMEs are better able to adapt to new market conditions, they will overcome the crisis more easily. SMEs usually face challenging access to finance, still most SMEs still find a way to cover all or at least part of their financial plans. SMEs have the needed flexibility to withstand the crisis.

From the micro level perspective, the big reset for industries and companies will require series of changes and adjustments. Each enterprise must understand the complexity of the tasks they face. With their in-depth knowledge of the industry and profound expertise, a move to the next level is possible. Many industry leaders and managers are aiming to rearrange business and operations to the bare minimum, hoping to return to the old normal and in that course return to the known traditions,

procedures and methods, as familiar before the pandemic. However, returning to “business as usual” as known before COVID-19 or at least most of its part was exterminated by the pandemic. The key matter is to find the right balance between the approaches that were successful in the past and the new ones that are required because of the new settings, or the “new normal”. Therefore, the COVID-19 pandemic is the exceptional chance to reconsider the organization and achieve sustainable and long-term progress.

Also, looking into some businesses, returning to the familiar circumstances as known before pandemic will not be possible any time soon or maybe not even ever. Therefore, mutual questions that a lot of managers worldwide will contemplate are the following, as suggested by Schwab and Malleret, 2020:

- Will I encourage online working among the employees who practice it?
- Will I reduce business travelling in my company, and which portion of face-to-face meetings can I replace by virtual ones (e.g., using advanced communication tools)?
- How can I transmute the business and the decision-making mechanism to be more agile, act faster and more decidedly?
- How can I accelerate the digitalisation and implement digital solutions?

The new trends are already present in many industries and companies, and it will depend on each company how these trends will be adopted. It is expected that the businesses that act in the most agile and flexible way to develop into more robust organizations. (Schwab, Malleret, 2020).

ACCELERATION OF DIGITALIZATION

Digitalization is spread among many industries today; however, the resistance by many stakeholders can be present. However, the small companies that advanced are in favor of digitalization on their bottom lines.

Digitalization is a great driver for accelerating the transition to a climate-neutral, circular, and capable economy. At the same time, we need to establish an adequate policy framework to keep clear of the negative effects of digitalization on the environment.

Lessons from the past show us that the pandemic will pass and that we will make progress in many things, but also that a new pandemic can strike us at any moment. Next time we might be ready. In the future, we will need to be better organized and prepared for situations like this, and this pandemic will certainly teach us that. Unfortunately, we like to learn the hard way, on our own skin and from own mistakes.

In the period before pandemic, the “digital transformation” was present as the catchword used by many managers and leaders. Since then, within just few months, this motto has become a must-even, in the case of many companies become prerequisite for doing business during new circumstances. We became even more reliant on the internet and online tools, which became essential in almost all spheres

of life from working, education to socialization. Even for the companies who were reluctant to adopt new digitalized solutions were hard-pressed to embrace them since the new conditions dictated to do almost everything remotely and online. New information technology also helped companies to reduce many costs while implementing agile operations. Also, new emerging trends as working from home and telemedicine that appeared are unlikely to disappear, as expansion in this direction continuous. (Schwab, Malleret, 2020).

Therefore, the new pandemic changed many prevailing rules. There is a worldwide pressure to improve social protection and salaries for low-paid employees. Further, consumers are more and more digital and it is increasing trends. Therefore, online business that are present online gain more access to these digital consumers and there are more favorable to them.

New reality changed all spheres of our lives.

ADAPTATION OF COMPANIES IN WORKING FROM HOME

Before Covid-19 some companies have had experience with employees working from home and therefore have systems and such plans established. Nevertheless, as expected many businesses are facing these set-ups for the first time.

Conferring to the global survey conducted in March 2020 by International Labor Organization, revealed the readiness of worldwide companies, the large ones and the SMEs in regard to the COVID-19 pandemic.

The bright examples were found in Argentina, as among 250 large companies, 93% of them have implemented home office as a policy response due to pandemic as a new reality. Also, in India, Tata Consultancy Services, the principal business outsourcing company, stated that 85% of their 400,000 employees have been working from home. On the other hand, in Japan survey conducted before 7th April 2020 showed that even though 94% of respondents that working from home as important, while 31% of them were unable to set-up this new format of working. Some of the main issues were information privacy and security breaches as well as that most of the paperwork is not digitalized and the new procedures on such arrangements were not in place.

In regard to outlook of response of small and medium-size enterprises (SMEs), recent surveys shows that many SMEs are struggling with adoption of working from home as the new form of work. It was found out that SMEs use less working from home than large companies. In this regard, Mercer's Global Talent Trends Study conducted in 2020 reports that only 22% of companies were prepared for working from home set-up prior to pandemics. Also, the study reported that only 44% of companies rather estimate the jobs adaptability than this opportunity has been given to be determined by their employees.

Advanced ICT progress that was witnessed in the past, enabled more connected world via e-mail, video calls, messaging tools, social networks provided the opportunity to stay linked within organizations all over the world. Even though, most of the business world was operating with the employees being in their offices most of the times, the notions as telecommuting or telework or remote work was not a new

trend, especially highlighted by the study published on working from home in the Chinese industry already in 2014, as a model to follow for the future (Bloom et al. 2014). However, the permanent situations of pandemic, required the quick response in the permanent set-up of working from home conditions with the use of the full-time communications set-up that has its limitations in the current situations.

The advantage for the companies and employees in the interconnected world, is that there are many ICT tools that make communications easier. Many of such software are free or low cost, and accessible for companies and their employees to use. In addition, the familiarity of such tools (e.g., Zoom, slack, Skype etc.) were used by employees even before pandemic, which assisted in this rapid transition. However, in some cases the employees have not developed their IT skills before and they needed to adapt quickly, to stay productive and also to add value to , and in some cases even to keep their jobs.

That is why the learning culture is more than ever oriented towards building necessary skills. Therefore, it was particularly recognized and emphasized as guide for companies, learning culture is encouraged, in order to develop needed skills and competences as quickly as possible, so they can perform their jobs and bring value to the company. On the other hand, within online and remote trainings, coaching, learning with help of peers and ongoing support of software and tools, the education is more accessible for the employees to develop and acquire necessary knowledge. Further, such tools are crucial for employers to keep the regular communications with employees, to provide training, coaching and mentoring, but also prerequisite in order encourage employees and keep their motivation as well as development and productivity during Covid-19 pandemics, which is the crucial element in keeping business sustainable. (ILO, 2020)

One of the challenges that companies could face, were technical obstacles, as connectivity problems, which can impede effective communications, collaboration and flow of work. The main issue arose within SMEs, which lacked communications infrastructure and workstation set-up that they could not plan in advance nor and allocate sufficient resources for working from home arrangement. As it was found it by recent surveys, in regard to outlook of response of small and medium-sized enterprises (SMEs), showed that many of them were struggling with adoption of working from home as the new demanded form of work. It was found out that SMEs use less working from home than large companies (Mercer's Global Talent Trends Study 2020).

With the outbreak of COVID-19, the new directions for the companies and SMES were needed to be developed to provide solutions and procedures in regard to crucial factors that determine the busines sustainability, as cooperation with employees and offers solutions that can assist in new re-established operations as well as strategies for communications, productivity and motivation of the employees.

The importance of coordinated and harmonized communication has been emphasized as the overall necessity in organizations to achieve consistency among its employees and other stakeholders. (Kotler, 1999, Ognjanov, 2003). The times of crises particularly put the light on the effective communications as the driver of keeping the connections within organizations to ensure productivity and bolster motivation of employees to add to the value to the companies.

In regard to the effective communications process, Guide on working from home developed by International Labor Organization in July 2020 suggested the following guiding principle for employers:

- Choose adequate communication channels that foster the company to keep the needed communications with employees during new working from home, to ensure constancy of messages.
- Keep regular and continuous communications with employees to keep them updated on the pandemics and as well influences on companies' operations, and changes in the regulations.
- Foster and encourage discussions: exchange of opinions and ideas on business steadiness strategies
- Virtual meetings organization and coordination to inform the employees on the current developments, also review their work and discuss on delivery of company's services, also to help employees in the process to feel more connected and less isolated during pandemics.
- Maintaining data registry with all relevant employees' details (e.g., contact information- phone numbers, physical address, e-mail)

Further, mutual understanding is the essence of the communications process. In order to establish the flow of effective communications, the field of mutual elements and understanding for two parties to comprehend each other, needs to be empowered. The ultimate goal of effective communications process is to achieve mutual understanding between parties as it is the main determination of the comprehension success (Lunenberg, 2011)

In Covid-19 pandemic environment, as suggested by the International Labor organization report 2020, employers should look for cooperation with their employees and reach out for ideas and commitments from their employees, in order to address and overcome communications and business challenges, while ensuring business sustainability and jobs. Therefore, employers should be aware of the limitations of employees that encounter due to home office environments (e.g., family issues, noise background, living conditions). For business sustainability, employers are suggested to assess and comprehend the limitations and adjust accordingly their work load, tasks and responsibilities.

Further, clear communications methods with applied tools add to the evaluating and measuring of productivity, which is the main obstacle in the pandemic work environment. The main issue with companies and working from home employees is the lack of trust and questioning whether employees are actually working or how efficiently they are working (ILO, 2020).

Trust was identified as one of the main components in establishing and maintaining relations of organization and its stakeholders and significantly amounts the effects of the communications process (Plazinic & Bozic, 2014). However, even though ICT added to the speed of the work, interconnected activities and people, sometimes even though employees are connected within working platforms and using VPN- virtual private networks, employers are not convinced in their performance. Therefore, trust is particularly hindering aspect especially in regard to work

performance assessment, in the “new normal”, since it is not possible any more to physically be present and therefore as such assess and supervise the working activities and outputs of the employees. Therefore, more than ever, clear communications process, with communicating business goals, evaluations, plans, assessments between employers with employees are essential. In regard to the productivity boost, as suggested by ILO, employers should first define clear goals and deadlines, and then also communicate them clearly, in the similar way as the staff was in a physical office or other kind of workspace.

OTHER BENEFITS OF HOME OFFICE

It is evident that the future of work has been changed and influenced by technological developments. In that regard, digitalization is identified as the main root of expected future transformations with future progress and use of digital logic courses and derived technology-computer, smart phone and the Internet.

Smart automation will probably not affect overall job losses, but may lead to considerable shifts in the structure of employment, e.g., regarding sectors, professions, skills, and tasks. With the new technologies, more work will be done online. The office presence is not obligatory anymore. This also opens new labour markets. It is less important than before, and it will be less and less important over time, where the employee is sitting, in Bangkok, Sydney, Bilbao or Vienna. It is important to have regular contacts and that work is done. This opens new doors to the cheaper or better qualified employees. This will stop physical migration, but it will make possible new kind of migration, a virtual migration. This will also open a lot of legal issues (taxes, work permission, data protection etc.). This is a trend that many companies have already used. But it is something that must be used now also by SMEs. Only applying this new business model, this sector will be able to optimize its resources, find more suitable work providers, more educated employees, another points of view, culture etc. But the question is if it is always possible. It is not because it depends on the business of the company. If business is more service oriented- this will be a perfect combination. That is why for example a company from Serbia can buy training or accounting services from someone in Vietnam but also provide these or another services (e.g. Programming services, web design, accounting services, risk management model development etc.) to companies in the USA or Austria, where it is possible, depending on the kind of services. But still the communication stays a critical point that must be always considered as outsourcing enters completely new dimension.

Finding high quality employees continues to be one of the biggest challenges for modern companies. Present education has changed continually. But it seems that the future education is going into the clouds, into virtual universe. Online learning platforms and open-source materials have the possibility to drive the expenses of the education down, even very close to zero and ensure access to learning opportunities for those who otherwise could not afford or access it. Social constraints in the education system have to be broken down rapidly in order to minimise disqualification and to ensure lifelong employability (Božić. 2013). As new technologies are available

and margin expenses of usage is close to zero, proper training and knowledge transfer between employees should be organized not only for big companies but also for the SMEs that might organize trainings platform and also share knowledge between different entities (not only inside same organization). This might increase employee retention rate and keep skills up to everyday needs and knowledge.

Interest of market players cannot be satisfied in same time in different situations in the market. In modern business it is very possible that some companies are selling their patents to competitors. Licensing removes the company's monopolistic position on the market but also generates extra revenues through different types of licenses and sometimes procuring better pricing from the supplier. (Božić, 2014). As SME sector is also a big source of innovations and new technologies, this might be also a source of creating additional value. Minimizing expenses and maximizing revenues as well as winning new markets in modern digital era, might be a win-win strategy for small and medium enterprises to go beyond local and limited markets. This might be a way to go from local to regional or even global markets.

CONCLUSION

In order for companies to re-establish the functional work operations, the main obstacles and opportunities were in terms of employees as their greatest assets, interrelated particularly with communications tools, equipment, channels and impact on the productivity and motivation of the employees. Because working from home can be a great barrier from employees, that would still need to be connected to the organization and feel trust and connection that is essential element in raising motivation, interest and loyalty to the company.

Digitalization could open an owner's eyes to new revenue streams and improvements to current products or cost structure. Employees and managers who are resistant to digitalization may simply need guidance. Digitalization is a unique journey for every business. For businesses that have not taken the first step, it is never too late to start, but this is the only way to meet with the future and to survive the COVID-19 Business reset. The employee motivation with new competencies and skills within a changed work organization are important factors that require to be effectively and quickly addressed in the new modern business environment.

REFERENCES

1. Bloom, N.A., Liang, J., Roberts, J., Ying, Z.J. (2015) Does working from home work? Evidence from a Chinese experiment, *The Quarterly Journal of Economics*, pp. 165–218
2. Božić, M. (2013) The future of education: online learning as applied lifelong Learning is able to meet global challenges of the 21st century, *Actualities, Journal of Social Issues*, 2013 (21)
3. Božić, M. (2014) Horizontal Licensing and Corporate Group, *Strategic Management*, Vol 19, No.3. pp. 54-59
4. International Labor Organization (2020) *An employers' guide on working from home in response to the outbreak of COVID-19*, Geneva: ILO, 2020

5. Keyton, J. (2011) *Communication and organizational culture: A key to understanding work experiences*, Thousand Oaks, CA:Sage
6. Kotler, P.T, Armstrong, G. (2000) *Principles of Marketing*, Prentice Hall Europe
7. Lunenberg, F.C. (2011) *Communication: The process, barriers, and improving effectiveness*, Schooling Vol1. NO.1 Sam Houston State University.
8. Plazinić, A., Božić, M. (2014) *Brend Evropske Unije u Srbiji (the European Union brand in Serbia)* *Aktuelnosti* no.27, Banja Luka College Journal, pp 30-52
9. Schwab, K., Malleret, T. (2020) *COVID-19: The Great Reset*, World Economic Forum
10. *Službeni glasnik Republike Srbije* (2019) br. 73

REZIME

Da bi kompanije ponovo uspostavile funkcionalno poslovanje, glavne prepreke i mogućnosti bile su u pogledu zaposlenih kao njihovog najvećeg bogatstva, posebno u vezi sa komunikacionim alatima, opremom, kanalima i uticajem na produktivnost i motivaciju zaposlenih. Pošto rad od kuće može biti velika prepreka za zaposlene, to bi ipak trebalo da bude povezano sa organizacijom i da oseti poverenje i povezanost što je suštinski element u podizanju motivacije, interesovanja i lojalnosti kompaniji.

Digitalizacija bi mogla otvoriti oči vlasniku za nove tokove prihoda i poboljšanja postojećih proizvoda ili strukture troškova. Zaposleni i menadžeri koji su otporni na digitalizaciju možda će jednostavno trebati uputstva. Digitalizacija je jedinstveno putovanje za svako preduzeće. Za preduzeća koja nisu napravila prvi korak, nikada nije kasno da počnu, ali ovo je jedini način da se sretnu sa budućnošću i da prežive resetovanje poslovanja COVID-19. Motivacija zaposlenih novim kompetencijama i veštinama u okviru promenjene organizacije rada važni su faktori koji zahtevaju efikasno i brzo rešavanje u novom modernom poslovnom okruženju.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 156-166, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Ekonomija

Datum prijema rada: 02.02.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK: 005.332:[616.98:578.834

doi: 10.5937/univmis2120156L

004.738:339]:005(497.11)

**Originalni naučni rad
prezentovan na Konferenciji SMEEP 2021**

UTICAJ KOVIDA-19 NA POSLOVANJE MSPP I PERSPEKTIVE ONLINE POSLOVANJA

Amela Ljajić

Univerzitet u Novom Pazaru, Departman za ekonomske nauke
Novi Pazar, Srbija
a.ahmatovic@uninp.edu.rs

Irma Mašović Muratović

Univerzitet u Novom Pazaru, Departman za ekonomske nauke
Novi Pazar, Srbija
i.masovic@uninp.edu.rs

Melisa Bejtović

Tutin, Srbija
melissasotic@gmail.com

Abstrakt

Kraj XX veka i početak XXI veka obeležila su tri procesa, krah socijalizma, tehnologizacija (internatizacija) i globalizacija svetske privredne scene. Na izgled nepovezani, ali u biti povezani fenomeni, koji su uslovljavali jedan drugog i bili platforma za sprovođenje narednog procesa, ovi fenomeni, posebno internet i pametni telefoni, su doveli do nove ere u svim sferama života, naročito u načinu poslovanja MSPP. Novom ekonomskom funkcionisanju sveta je svakako doprinela pandemija izazvana Kovidom 19.

Iznenađna pojava korona virusa pored velikog uticaja na javno zdravlje, izazvala je i ozbiljne ekonomske posledice širom sveta. U radu će se istraživati uticaj Kovid-19 na poslovanje preduzetnika, malih i srednjih preduzeća i načina na koji su preduzeća odgovorila na probleme koje je pandemija izazvala. Prikazaćemo koliko su mere podrške Vlade Srbije privredi imala uticaja za poslovanje preduzeća i zapošljavanje, kao i značaj online prodaje u uslovima potpunog ili delimičnog zaključavanja.

Ključne reči: MSP, Covid-19, mere Vlade Srbije, onlajn poslovanje, pametni telefoni.

THE IMPACT OF COVID-19 ON SMEs BUSINESS AND ONLINE BUSINESS PROSPECTS

Abstract

The end of the XX century and the beginning of the XXI century were marked by three processes, the collapse of socialism, technologicalization (internization) and globalization of

the world economic scene. Seemingly unconnected, but essentially connected phenomena, which conditioned each other and were a platform for the next process, these phenomena, especially the Internet and smartphones, led to a new era in all spheres of life, especially in the way of SMEs. The new economic functioning of the world was certainly contributed by the pandemic caused by Covid 19.

The sudden appearance of the corona virus, in addition to having a great impact on public health, has caused serious economic consequences around the world. The paper will investigate the impact of Kovid-19 on the business of entrepreneurs, small and medium enterprises and the way in which companies responded to the problems caused by the pandemic. We will show how much the measures of support of the Government of Serbia to the economy had an impact on the business of the company and employment, as well as the importance of online sales in the conditions of full or partial locking.

Key words: SMEs, Covid-19, measures of the Government of Serbia, online business, smartphones.

UVOD

Ekonomska kretanja kako na globalnom, tako i na lokalnom nivou, u poslednjim godinama poslovanja su uglavnom, bila rezultat fiskalnih i monetarnih promena, promena u tehnologiji i tehnicima, kao i promena uslovljenih odnosom ponude i tražnje na tržištu. Učesnici na tržištu su se, svakako, prilagođavali datim promenama, ali su promene imale određenu dinamiku i stabilnost, uz mogućnost predviđanja uticaja promena na njihovo poslovanje.

2020. godina je obeležena možda i najvećim promenama u čovečanstvu u svim oblastima, a koja su uslovljena pojavom virusa Kovid-19. Ona će, verovatno, biti zaslužna za nove pojave u mnogim ljudskim odnosima. Značajne su promene nastale u svim poslovnim oblastima i ne postoji delatnost na koju pandemija nije imala uticaj. Neki su nestali sa tržišta, a neki beleže vrtoglave uspehe.

U skladu sa epidemiološkim situacijama, u skoro celom svetu, donošene su adekvatne epidemiološke mere u cilju smanjenja broja zaraženih korona virusom, gde je u pojedinim periodima, bilo i potpuno zatvaranje velikog dela privrede, osim neophodnih kao što je prehrambena i farmaceutska industrija. Epidemiološke mere koje su donošene, dakle, direktno ili indirektno su uticale, na sve poslovne oblasti i na sve učesnike na tržištu. Poremećaji u poslovanju su vidljivi od početka do kraja u lancu snabdevanja. Takođe, eksport i import robe su bili otežani.

Analizom strukture učesnika na tržištu zaključujemo najveći deo čine mala i srednja preduzeća, za koje pandemija predstavlja veliki izazov, zbog čega je neohodno naći rešenje za njihov opstanak i dalji razvoj.

U ovom radu, analiziraćemo strukturu i značaj malih i srednjih preduzeća, načine njihovog poslovanja pre pandemije i trendovi koji su se javili usled primenjenih epidemioloških mera, koji su se nametnuli i postavili nova pravila ponašanja i poslovanja u sadašnjosti i budućnosti.

MALA I SREDNJA PREDUZEĆA

Korona virus prvi put je u decembru 2019 godine otkriven u Kini, a vrlo brzo je dobio epitet pandemije, jer se jako brzo proširio na ceo svet, pa je tako do marta 2020-te godine bilo zaraženih u 188 zemalja sveta. Kovid je doveo svet u haotično stanje koje je imalo implikacije prevashodno na zdravstveni sistem, zbog prenapregnutosti i velikog broja zaraženih ali je ovaj virus ostavio posledice i na sve sfere života. Imajući u vidu hiljade smrtnih slučajeva u zemljama širom sveta, koje neminovno zabrinjavaju kako Vlade tih zemalja tako i stanovništvo selog sveta, dodatnu presiju pričinjava neizvesnost budućnosti i pitanje kako će svet izgledati sutra?

Odgovor na ovo pitanje se još uvek ne može sa preciznošću dati ali svakako da u pokušaju davanja odgovora na ovakvo pitanje nezaobilazna je analiza uticaja na privredu, odnosno posledica koje je pretrpela celokupna privreda sa posebnim akcentom na sektor MSPP, jer su upravo oni motor ekonomskog razvoja i generator zaposlenosti zemlje. Zbog opasnosti od širenja virusa zatvorene su fabrike, zatvorene su granice za strane državljane, što je uticalo na kolaps turizma. Skoro svuda u svetu, tržišni centri su potpuno ili delimično zatvoreni. Svi ovi trendovi su zabrinuli investiture kod nas, ali i u svetu.

Upravo je globalizacija zaslužna za to što ni jedna zemlja ne može ostati imuna, izolovana i faktički neoštećena u ovakvoj situaciji. Osnovna karakteristika globalizacije koja govori o tome da se efekti krize prelivaju na sve zemlje, novonastalom situacijom je potvrđena i cela civilizacija se suočava sa efektima globalizacije i svetske povezanosti, u ovom slučaju, nažalost, negativnim posledicama.

Važno je istaći da korona nije zaslužna za sve ekonomske gubitke, što, u stvari, znači da od reakcija poslovnog sveta, politika i mera vlada, i na kraju, potrošača zavisi kako će svet izaći iz borbe sa virusom.

U cilju očuvanja zdravlja, ljudi će birati da ostaju kod kuće. Što znači da neće putovati, neće kupovati u prodavnicama, a i poslove će od kuće obavljati. To će dalje uticati na smanjenje potražnje za robama široke potrošnje. Odlukama kompanija i vlada, fabrike su zatvorene, što je imalo uticaj na MSP.

U gotovo svim nacionalnim ekonomijama, mala i srednja preduzeća čine najveći deo privrede konkretne zemlje, te samim tim, imaju veoma važnu ulogu u kreiranju celokupne privrede jedne zemlje. Najveći deo srpske privrede – čak 99,8%, čine mala i srednja preduzeća, koja kreiraju 70 % dodate vrednosti, 56% zaposlenosti i učestvuju sa 46 % u ukupnom izvozu.[1, str. 138]

Po kriterijumima Svetske banke, mala preduzeća imaju do 50 zaposlenih, bruto prihodi su maksimalno 3 miliona evra, a vrednost sredstava do 15 miliona evra. Srednja preduzeća imaju do 300 zaposlenih, bruto prihode do 3 miliona evra i vrednost sredstava do 15 miliona evra. U Srbiji su kriterijumi malo drugačiji: kod malih preduzeća broj zaposlenih je, takodje, 50, bruto prihodi do 2,5 miliona evra, vrednost sredstava iznosi do 1 milion evra. Za srednja preduzeća, maksimalan broj radnika iznosi 250, bruto prihodi do 10 miliona evra, a vrednost sredstava do 5 miliona evra. S tim, što je za svrstavanje određenoj grupi dovoljno ispuniti dva od tri uslova. [2]

Iz analize strukture privrede u svetu, a i kod nas, obzirom da čine najveći procenat učesnika na tržištu, zaključujemo da su u stvari, mala i srednja preduzeća glavni pokretači konkurencije, inovacija i zapošljavanja ili, jednostavno rečeno, svih privrednih trendova. Kao najznačajnije karakteristike malih preduzeća u Srbiji izdvajamo sledeće:

- Mala su po veličini
- Upravljanje je centralizovano
- Fokusirana su na manje tržišne segmente
- Preduzetnički su orijentisana
- Zapošljavaju mali broj radnika
- Poseduju fleksibilnost, odnosno spremna su da brzo reaguju na tržišna dešavanja
- Imaju malo tržišno učešće. [3, str. 99].

Najveći šok su kako u Srbiji, tako i u svetu pretrpela mala i srednja preduzeća, koja su većinom u prvom zaključavanju u martu bila zatvorena, a ona pak koja su radila, organičeno prehrambena i farmaceutska industrija, su zbog staha od zaražavanja radnika virusom, imala problema u kontinuitetu rada. Međutim, i pored problema usled zatvaranja, preduzeća koja su prodavala ili pak poslovala sa zaštitnom i sanitarnom opremom su samo za nedelju dana prvog zaključavanja u martu, ostvarila veliku zaradu, jer su ljudi bili uplašeni i trošili mnogo novca na zaštitna sredstva od Korona virusa. [4, str.389]

Izbijanje KOVID-19 u Kini stvorio je velike probleme za mala i srednja poduzeća. Zahvaćeni problemima logističkih blokova, nedostatkom radne snage i padom potražnje, 80 % MSP-a privremeno je zatvoreno u februaru 2020. godine. Na ozbiljnost situacije ukazuju i podaci o tome da je oko 18% malih i srednjih poduzeća se zatvorilo zauvek između dva vala anketa od februara do maja, otpuštajući 14% ukupnih radnih mesta.[5, str.6].

Iz tog razloga se kineska Narodna banka odlučila da smanji kamatne stope, kako bi povećala količinu gotovog novca na finansijskom tržištu i na taj način smanjila pritisak na banke i korisnike kredita. U cilju pomoći građanima, Peking je uveo poreske olakšice i subvencije.

Na osnovu istraživanja Ujedinjenih nacija za razvoj Program (UNDP) i Instituta za ekonomska i socijalna istraživanja Univerziteta u Indoneziji (LPEM) devet od deset mikro, malih i srednjih preduzeća u Indoneziji doživeli su pad potražnje za svojim proizvodima tokom pandemije Kovid-19, a 80% preduzeća je ostvarilo nižu stopu profita. U izveštaju se takođe ističe da su žene preduzetnice koje uglavnom imaju problem sa finansiranjem, pretrpele neuspeh. Između 40 i 60% je bio gubitak prihoda, kod 37% MSPP koji su vlasništvu žena.[7, str.].

Sličnu sliku nam daje istraživanje iz SAD, koje je sprovedeno na uzorku od 5.800 malih preduzeća koja su članovi Alignable, mreže od 4,6 miliona malih preduzeća. Istraživanje je sprovedeno između 28. marta i 4. aprila 2020. U celom uzorku 43% poduzeća privremeno se zatvorilo, a gotovo sva ta zatvaranja bila su posledica KOVID-19. Rezultati ovih istraživanja takođe ističu finansijsku krhkost mnogih preduzeća. Srednja firma s mesečnim troškovima preko 10.000 američkih

dolara imala je samo dovoljno gotovine da može izdržati otprilike 2 nedelje. Tri četvrtine ispitanika imalo je samo dovoljno gotovine da potraje 2 meseca ili manje.[8]

Privredna komora Srbije u saradnji sa USAID-om je u aprilu 2020.godine sproveda anketu koja je obuhvatila preko 800 preduzeća, a koja je imala za cilj da pomogne MSPP-u u pronalaženju načina da reši problem pokrivanja osnovnih troškova poslovanja.

Rezultati ankete su bili sledeći:

- Svaki drugi učesnik smatra da mu je prihod opao za polovinu u odnosu na prethodni period

- U skladu sa zahtevima poslovanja, svaka treća kompanija je u prilici da se prilagodi internet poslovanju, s tim da je preduzetnicima i mikro preduzećima lakše da poslovanje prilagode online prostoru, neko srednjim kompanijama

- Najugroženije delatnosti su turizam i ugostiteljstvo

- Najbolje prognoze za buduće poslovanje su za sektor informisanja, komunikacije, građevinarstva i poljoprivrede

- Skoro 97% ispitanika očekuje poteškoće u budućim naplatama, osim IT sektora i sektora industrije koji smatra da neće biti nikakvih promena u poslovanju

- Veoma mali broj privrednika je smanjio broj zaposlenih, ali su skoro svi organizovali rad od kuće uz skraćeno radno vreme.

U okviru ankete, privrednici su ocenili negativne efekte i smatraju da je sa najvećom prosečnom ocenom od 3.9, na skali od 1 do 5, ocenjeno, a zatim su nemogućnost da se pokriju osnovni troškovi poslovanja, ograničeno radno vreme i nemogućnost naplate potraživanja ocenili istom prosečnom ocenom 3.7

MERE VLADE

Mala i srednja preduzeća i preduzetnici su motor ekonomskog razvoja u gotovo svim zemljama sveta jer najviše doprinose povećanju zaposlenosti, prometa i dohotka. Njihova uloga je posebno značajna u kriznim vremenima jer sa jedne strane utiču na kreiranje novih radnih mesta i privredni rast a sa druge strane podstiču inovativnost i razvoj novih tehnologija. [10]

Vlada Republike Srbije je, nakon proglašenja vanrednog stanja, a u cilju očuvanja stabilnosti privatnog sektora donela sledeće mere:

MERE PORESKE POLITIKE	Odlaganje plaćanja poreza i doprinosa za vreme trajanja vanrednog stanja, uz kasniju otplatu nastale obaveze u ratama, sa početkom najranije od 2021.godine
	Odlaganje plaćanja akontacija poreza na dobit u drugom kvartalu 2020.godine
	Oslobađanje davalaca donacija od obaveze plaćanja PDV-a

DIREKTNA POMOĆ PRIVATNOM SEKTORU	Uplata tri minimalca (za vreme trajanja vanrednog stanja) mikro, malim i srednjim preduzećima
	Uplata pomoći u visini od 50 odsto neto minimalne zarade (za vreme trajanja vanrednog stanja) za zaposlene kojima je rešenjem utvrđen prestanak rada (član 116 i 117. Zakona o radu)
MERE ZA OČUVANJE LIKVIDNOSTI	Program finansijske podrške Fonda za razvoj RS
	Garantna šema za podršku privredi u uslovima Kovid-19 krize
OSTALE MERE	Moratorijum na isplatu dividend do kraja 2020.god., osim za JP
	Direktna pomoć svim punoletnim građanima u iznosu od 100 evra

Procenjena vrednost donetih mera je 5,178 milijardi evra (608,3 milijarde dinara). Obzirom da je cilj donetih mera imao za cilj da se, između ostalog, očuva zaposlenost tokom trajanja vanrednog stanja, privredni subjekti koji su smanjili broj zaposlenih za više od 10% tokom trajanja vanrednog stanja i koji su privremeno prekinuli poslovanje pre proglašenja vanrednog stanja, nisu imali pravo da koriste ovaj vid finansijske podrške.

Obzirom da se radi o globalnoj krizi, izazvanoj pandemijom, čiji se kraj ne nazire jako je važna podrška Vlade i bitno je da građani to spoznaju i osete kako ne bi zavladao masovni strah kod građana koji lančanom reakcijom dovodi do drugih negativnosti. Kako bi se očuvala finansijska stabilnost privrede i građana, ublažili negativni efekti krize izazvani virusom i istovremeno očuvalo zdravlje ljudi, važno je da mere koje Vlada bude preduzimala budu u koordinaciji sa trendovima u domaćem i međunarodnom okruženju

U vezi sa tim, ostavljena je mogućnost da ukoliko se kriza nastavi, da se ponovo reaguje i pomognu najugroženiji. Za sada se ne može ništa sa preciznošću govoriti,

nadležnima se ostavlja da krizu prate i analiziraju mogućnosti ublažavanja njenih efekata kao i da iznalaze načine da se ona lakše prebrodi jer upravo u ovakvim situacija treba da pokaže svoju jačinu i spremnost. Takođe, ovakve situacije su svojevrsan test za Vlade država koji mogu da steknu poverenje i osvoje dugoročnu naklonost građana ili da izgube poverenje svojih građana i tako odu u zaborav prvom prilikom.

U toku pisanja ovog rada, Vlada Srbije je usvojila treći paket pomoći privredi i građanima, u vrednosti od 249,4 milijarde dinara.

NOVI TREND OVI POSLOVANJA MSPP SEKTORA

Iako je online kupovina, prisutna već godinama, o realnoj online kupovini možemo govoriti tek poslednjih godina. Kada govorimo o online kupovini, moramo se osvrnuti na istoriju razvoja online šopinga. Prve začetke online kupovine, nalazimo u Engleskoj, u Gejtshedu, 1984. godine, gde je 72 godišnja baka prvi put putem daljinskog upravljača i Sistema „Videoteks“ poručila jaja, pahuljice i mleko. Tvorac ovog sistema je engleskog porekla, Majkl Oldrič.

Onlajn kupovina je postala značajna 1994. godine, kada je formiran Amazon, koji je u početku prodavao knjige. Godinu kasnije, sa radom počinje e-Bej. 1997. godine je najveći japanski sajt bio dostupan za lokalno tržište, ali je u poslednje vreme značajno proširio poslovanje na zapadna tržišta. Takođe, važan sajt koji je doprineo razvoju e-trgovine je kineski Alibaba koji se javlja 1999. godine. Oni su, uglavnom, zaslužni za formiranje scene za tranziciju onlajn šopinga, a koja podrazumeva širok izbor ponude, pristupnost potrošačima i nove tehnologije. Globalizacija tržišta udružena sa internetizacijom je stvorila odličnu podlogu za e-kupovinu, kao visoko profitabilan kanal prodaje.

Prema zvaničnim statističkim podacima za 2019. godinu, 16% od ukupne trgovine u SAD čini e-trgovina, što novčano izraženo iznosi 601,75 milijardi dolara potrošnja. Naredne godine, u periodu pre pandemije, zabeležen je rast od 14% u odnosu na 2019. godine. Sa pojavom pandemije, onlajn prodaja je posebno dobila na značaju, ali je doživela i ubrzan rast. Strunjaci smatraju da je pandemija ubrzala prilagođavanje onlajn šopingu za dve-tri godine. Na primer, internet prodaja u Velikoj Britaniji je sa 3% u 2006. godini je porasla na 19% u početku 2020. godine, a zatim u aprilu, zbog pandemije, porasla na 30%. [11]

U maju 2020. godine, prodaja putem Interneta u SAD porasla je 31% u odnosu na isti mesec u 2019. godini. [12]

Trend rasta internet prodaje će se nastaviti i u budućnosti. Konsultanti za menadžment Boston konsalting grupe smatraju da će do kraja 2022. godine biti tri milijarde internet korisnika.

U cilju očuvanja zdravlja stanovništva prodavnice i tržni centri u Srbiji su naredbom Nacionalnog kriznog štaba (NKŠ) zatvorene 18. marta, a u kupovinu se moglo samo u supermarketima i apoteke, dok se trgovina drugih proizvoda preselila na internet.

Ekonomске posledice pandemije su uticale na pad kupovne moći potrošača i na opreznije trošenje novca. Ovo je jedan od izazova za MMSP preduzeća, koja se već

bore sa velikim troškovima poslovanja sa jedne strane i pada potražnje sa druge strane. Strategija prilagođavanja, preživljavanja u takvim situacijama koja se nametnula preduzetnicima, malim i srednjim preduzećima bila je prodaje robe putem interneta, a zahvaljući pristupu mobilnih telefona, dobro instaliranoj mreži interneta u celoj Srbiji, bankovnom računu i digitalno ID-u, društvenim mrežama, koje svakodnevno skoro neprimetno promovisu određene robe i usluge, imala je sve predispozicije da doživi uspeh za veoma kratko vreme. Mala preduzeća, koja pre pandemije nisu imala ponudu robe ili usluga putem online platforme su najgore prošla, jer im je trebalo vreme da svoje poslove izmeste na elektronsko poslovanje, kao i da naprave nova ulaganja, što im je u momentima zaključavanja poslova predstvaljalo dodatni izdatak, sa kojima su se teško nosili. Čini se, da su neki, posebno svetski poznati brendovi i te kako bili pripremljeni na novonastalu situaciju, kao npr. Zara, koja je čak nastavila da nesmetano putem sajta prodaje svoje proizvode i došla do zaključka da će zbog manjih troškova prodaje u buduće zatvoriti veliki broj radnji i smanjiti broj radnika.

Na osnovu statističkih podataka Republičkog zavoda za statistiku možemo uočiti da je pre Pandemije postojao mali rast broja trgovina zadnjih par godina, 2016.godine 41,4% preduzeća je kupovalo proizvode i usluge na Internetu, 2017.godine 41,9%, a 2018.godine 42,3% preduzeća.[13] Podaci iz 2020 godine pokazuju, da je dosadašnja zanemarljiva online prodaja doživela astronomski rast u protekloj godini, mali preduzetnici, mala i srednja preduzeća, brendovi, svi su se okrenuli prodaji putem interneta i digitalnih kanala. Glavni razlog takvim promenama bili su praktični razlozi, zaštita zdravlja zbog vrlo lako širenja virusa i ušteda vremena. U ovim okolnostima ključne prednosti online trgovine su došle su do izražaja, što podrazumeva širok izbor robe, obavljanje kupovine u bilo koje vreme, plaćanje pouzecom ili putem kartica, a roba stiže na kućnu adresu.

Elektronska trgovina u Srbiji a na osnovu izveštaja Narodne banke Srbije, koja je analizirala broj dinarskih plaćanja karticom je u 2020. godini doživela rast od 103 % u odnosu na 2019.godinu. Ovi podaci nažalost, ne prikazuju stvarnu sliku rasta elektronske trgovine, zato što isključuju broj kupoprodajnih transakcija na Internetu koje se plaćaju po pouzecu. [14]

Zbog epidemiološkim mera koje je donela Vlada RS, veliki trgovinski lanci su pokrenuli online prodavnice i dostavu na kućnu adresu, kako bi zadovoljili potrebe potrošača. Poseban rast u online poslovanju beleži prehrambena industrija čiji je rast prodaje porastao za, čak, 10 puta u odnosu na prosečnu mesečnu prodaju pre pandemije. Privredna komora Srbije je, na osnovu istraživanja, došla do zaključka da u značajan rast prodaje ostvarile trgovine koje se bave prodajom odeće, obuće i tehničke robe.

Trgovine na malo su iskoristile subvencije za razvoj platforme za online kupovinu koje su IT kompanije kreirale samo za njih.

Kompanije Wireless Media i Shopen razvile onlajn platforme za transformaciju preduzeća sa tradicionalnih kanala prodaje ka online trgovini. Obe platforme su zabeležile trocifreni rast korisnika, a platforma Shopen nudi besplatnu registraciju i prijavu e – prodavnice. [15]

U maju 2020.godine, Centar za digitalnu transformaciju PKS u saradnji sa Nemačkom organizacijom za međunarodnu saradnju (GIZ) kreirao je SPEED program u cilju podrške firmama da što bolje digitalizuju svoje poslovanje. Uz pomoć

sertifikovanih konsultanata, stotinak kompanija je uradilo besplatno analizu svog poslovanja i svaka od njih je dobila savete kako da dalje unapredi svoje poslovanje uz pomoć digitalnih tehnologija.

ZAKLJUČAK

Ekonomija sveta od 2008 godine se nalazi u nerealom finasijskom sistemu, banke štampaju novac bez ograničenja, niske kamatne stope kao nikada pre, krediti se dobijaju sa vrlo malim pokrićima, što je sve vodilo ekonomskoj erupciji, koja se nije dogodila upravom krahom nekog od tržišta već je izazvana pandemijom Kovida 19, kao idealnim paravanom za sve nastale probleme. I još uvek trpi. Bez obzira da li bile tačne tvrdnje, da je virus nastao veštačkim ili prirodnim putem, mnogi ekonomisti smatraju da je virus odlično opravdanje za sve probleme koji će nastati ovom pandemijom, a pre svega za finasijsku krizu koja je nastala i koja će trajati narednih par godina.

Ovo je globalna kriza i svako prognoziranje se dovodi u pitanje. Ono što je sigurno je da Vlade treba da učine sve što je u njihovoj moći sada, kako bi uticale na pozitivan ishod i realizaciju željenog stanja u budućnosti a kako će biti ne može se sa sigurnošću reći jer kriza sa kojom se suočava ceo svet ne može uporediti ni sa jednom od ranije upravo zbog ogromne neizvesnosti koju nosi sa sobom.

KOVID-19 je istakao značaj pametnih telefona, interneta i bankavnog računa za ekonomsko zdravlje. Nova era će obležiti nove metode koršćenja u poslovanju, učenje i profiliranje radnika novim telekomunikacionim i digitalnim rešenjima.

Sa današnje tačke gledišta jasno je da trend koji je započela globalizacija, a Kovid virus potvrdio će se u budućnosti primenjivati punim intenzitetom a ogleda se u tome da će organizacije sve veći broj poslovanja obavljati na Internetu. Iz tog razloga bi svaka osoba, bez obzira na oblast struke ili interesovanja, trebalo da zna osnovne pojmove elektronskog poslovanja, jer je to deo svakodnevnog života svakog od nas.

Razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija i pre pandemije Kovida bio na zavidnom nivou, ali u ovakvoj situacija se potvrdila njihova opravdanost i primena zbog čega se nastavlja sa ubrzanim razvojem ovakve tehnologije jer se upravo poslovanje kompanija sve više oslanja na poslovanje putem interneta, pri čemu prostorni i vremenski aspekt poslovanja sve više postaje zanemarljiv, a dolazi i do značajnih izmena u načinu proizvodnje i organizaciji rada. Oni pojedinci i organizacije, pa i zemlje sa svojim privredama koje budu bile spremne da odgovore na promenjena pravila u privredjivanju mogu da računaju na dugoročan opstanak i razvoj i nakon pandemije, dok oni koji budu odbijali prilagođavanje vrlo verovatno će morati da se povuku sa tržišne scene jer i onako je malo onih koji nisu oslabljeni nastalom krizom.

Na osnovu anketnog istraživanja koje je u toku 2020.godine sproveo USAID Projekat saradnje za ekonomski razvoj, Pandemija je donela vrtoglavi rast E-commerce i stavila akcenat na važnost Internet prodavnice. Od ukupno 1000 anketiranih preduzeća, 820 preduzeća je ocenilo online kupovinu i prodaju jako bitnom, čak i važnijim od tradicionalog tržišta. [16]

Neminovno je da će se trendovi u budućnosti u vezi elektronske kupovine zadržati, da će kupci sve više novca trošiti na online kupovinu, ostaje samo pitanje kako i na koji način pristupiti sada već novoj realnosti. Da li je prihvatiti kao takvu i prilagođavati joj se ili pak ići korak ispred i ponuditi nova rešenja?

LITERATURA

1. James A.F. Stoner, R.Edward Freeman, Daniel R.Gilbert, Jr., (1997) Menagment, str.138
2. <https://ceves.org.rs/international-competitiveness-of-small-and-medium-sized-enterprises-smes/?lang=SR>
3. Dr Nebojša Jović, dipl.ecc., Biserka Jović, dipl.ecc., Dejan Đorđević, dip.maš.ing., (2009), Uloga malih I srednjih preduzeća u poboljšanju konkurentnosti srpske privrede, str. 99
4. International Journal of Social Science and Economics Invention ISSN: 2455-6289 <https://doi.org/10.23958/ijsssei/vol06-i12/257387> ; Original article Covid Impact on Small Business Stavros Kalogiannidis Department of Regional and Cross Border Development, University of Western Macedonia, Published 21 December 2020;
5. Ruochen Dai, Hao Feng, Junpeng Hu, Quan Jin, Huiwen Li, Ranran Wang, Ruixin Wang, Lihe Xu, and Xiaobo Zhang, (2020) The Impact of COVID-19 on Small and Medium-sized Enterprises (SMEs): Evidence from Two-wave Phone Surveys in China, Center For Global Development | (cgdev.org)
6. Ruochen Dai, Hao Feng, Junpeng Hu, Quan Jin, Huiwen Li, Ranran Wang, Ruixin Wang, Lihe Xu, and Xiaobo Zhang, (2020) The Impact of COVID-19 on Small and Medium-sized Enterprises (SMEs): Evidence from Two-wave Phone Surveys in China, Center For Global Development | (cgdev.org)
7. Impact of COVID-19 Pandemic on MSMEs in Indonesia, <https://www.asia-pacific.undp.org/content/rbap/en/home/presscenter/articles/2021/MSMEs-bear-the-brunt.html>
8. Alexander W. Bartik, Marianne Bertrand, Zoe Cullen, Edward L. Glaeser, View ORCID Profile Michael Luca, and View ORCID Profile Christopher Stanton PNAS July 28, 2020 117 (30) 17656-17666; first published July 10, 2020; The impact of COVID-19 on small business outcomes and expectations; <https://www.pnas.org/content/117/30/17656>
9. <https://pks.rs/vesti/mmsp-sektor-nastavlja-razvoj-tri-meseca-nakon-kraja-krize-2579>
10. Dragoslav Jokić, Bećir Kalač, Preduzetništvo, Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar 2013 godine
11. <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-53647450>
12. <https://ww.w.bbc.com/serbian/lat/svet-53647450>
13. Republički zavod za statistiku (2019), Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji.
14. Narodna Banka Srbije, Statistika platnog sistema
15. <https://pks.rs/vesti/rast-e-trgovine-i-nakon-krize-2768z>
16. USAID Projekat saradnje za Ekonomski razvoj “Anketa 1.000 preduzeća”

RESUME

The world economy has been in an immoral financial system since 2008, banks print money without limits, low interest rates like never before, loans are obtained with very little coverage, which all led to an economic eruption, which did not happen with the

collapse of a market but was caused by the Kovid 19 pandemic, as an ideal screen for all the problems that arose. And he still suffers. Whether the claims are true, that the virus was created artificially or naturally, many economists believe that the virus is an excellent justification for all the problems that will arise from this pandemic, and especially for the financial crisis that has arisen and will last for the next few years.

This is a global crisis and any forecasting is being called into question. What is certain is that Governments should do everything in their power now to influence the positive outcome and realization of the desired situation in the future, and how it will be cannot be said with certainty because the crisis facing the whole world cannot to compare with none of the earlier precisely because of the enormous uncertainty it brings with it.

COVID-19 emphasized the importance of smartphones, internet and bank accounts for economic health. The new era will mark new methods of use in business, learning and profiling of workers with new telecommunication and digital solutions.

From today's point of view, it is clear that the trend that globalization has begun, and the Kovid virus has been confirmed, will be applied in full intensity in the future, and it is reflected in the fact that organizations will do more and more business online. For that reason, every person, regardless of the field of profession or interests, should know the basic concepts of electronic business, because it is a part of everyday life of each of us.

The development of information and communication technologies even before the Kovid pandemic was at an enviable level, but in this situation their justification and application was confirmed, which is why the accelerated development of such technology continues, because the company's business increasingly relies on online business. the time aspect of business is becoming increasingly negligible, and there are significant changes in the way of production and organization of work. Those individuals and organizations, as well as countries with their own economies that are ready to respond to the changed rules in the economy, can count on long-term survival and development even after the pandemic, while those who refuse to adapt will most likely have to withdraw from the market. because there are still few who are not weakened by the crisis

This is our new reality, we must accept it as such and adapt to it, because this pandemic has proven how much we do not have significant opportunities to influence the course of the future and what it brings us.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 167-178, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Ekonomija

Datum prijema rada: 02.02.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK: 005.332:[616.98:578.834

doi: 10.5937/univmis2120167M

657.375.1(497.11)"2020"

**Originalni naučni rad – prezenotvan na Konferenciji SMEEP 2021
“Opportunities and perspectives of small and medium enterprises during and
after the covid-19 pandemic” Novi Pazar, Serbia**

ZNAČAJ FINANSIJSKE ANALIZE U IDENTIFIKACIJI SNAGA I SLABOSTI FIRME: STUDIJA SLUČAJA

Stefan Milojević

Director of "Fraud Prevention and Fraud Investigations Sector", The auditing, accounting, financial and consulting services company, " MOODYS STANDARDS" LLC Belgrade, Republic of Serbia
aviation.adviser@gmail.com

Snežana Knežević

Associate Professor, Faculty of Organizational Sciences, University of Belgrade, Republic of Serbia
snezana.knezevic@fon.bg.ac.rs

Zdravka Petković

Professor of Vocational Studies, Belgrade Business and Arts Academy of Applied Studies, Belgrade Republic of Serbia
petzdravka@gmail.com

Abstract

The purpose of this paper is to illustrate the use of several ratio-accounting measures to analyze the performance of the selected firm. Financial statement analysis using accounting ratios has been one of the most commonly used models of assessing business performance. Financial analysis outcomes can be used to help the owner of a small enterprise in making financial and investment decisions to maximize the wealth of the owner. These measures indicate different conditions of the firm - liquidity, profitability, solvency, efficiency and productivity.

Key words: small enterprise, financial statements, financial performance, ratio analysis, owner.

ZNAČAJ FINANSIJSKE ANALIZE U IDENTIFIKACIJI SNAGA I SLABOSTI FIRME: STUDIJA SLUČAJA

Abstract

Svrha ovog rada je da ilustruje upotrebu nekoliko racio-računovodstvenih mera za analizu učinka izabrane firme. Analiza finansijskih izveštaja pomoću računovodstvenih pokazatelja

jedan je od najčešće korišćenih modela procene poslovnih performansi. Ishodi finansijske analize mogu se koristiti za pomoć vlasniku malog preduzeća u donošenju finansijskih i investicionih odluka kako bi se maksimizovalo bogatstvo vlasnika. Ove mere ukazuju na različite uslove preduzeća - likvidnost, profitabilnost, solventnost, efikasnost i produktivnost.

Ključne reči: malo preduzeće, finansijski izveštaji, finansijski rezultati, analiza odnosa, vlasnik.

INTRODUCTION

The first quarter of 2020 was very challenging for companies in many parts of the world due to the impact of the consequences of the COVID-19 pandemic on their business. There have been restrictions on economic activities for certain business activities or even their complete closure. There were serious disruptions in business for certain activities, as well as in the supply chain itself. It will be possible to see the full amount of lost profit and sales revenues in 2020 only after the publication of the company's financial reports for 2020 on the website of the Business Registers Agency of the Republic of Serbia. The financial health of many companies is very difficult to maintain today, "in a new reality". "Companies play a role in a society that clearly goes beyond mere economic interest, and their contribution to the social development and sustainability of the territory in which they are located seems unquestionable" [1, p. 1]. It seems that today, for small companies, more than ever, it is of special importance to carefully manage financial companies. According to Gulliet & Chu [2, p. 605] "the global COVID-19 pandemic has had a devastating impact on the entire travel and tourism industry, including the hotel industry". Financial sustainability is a very complex issue for companies operating in the industries most affected by the effects of the pandemic.

Financial statements are a key source of information on financial indicators of business activities, and as such, are a significant source of financial information for various groups of users. In other words, financial statements are the result of an accounting process that provides financial (accounting) information and company performance. In addition to financial, in assessing the performance of small businesses, non-financial ones are also used. They are of great importance for the purpose of informing about the financial position and business success of the company to the extent that the main goal has been achieved, to generate profit. It is emphasized that financial reports are the basic carriers of financial information, and it is known that without adequate information, interested users cannot properly make assessments and various business and financial decisions [3]. According to Kotane & Kuzmina-Merlino [4, p. 216], "assessing the performance of small enterprises and financial condition play a significant role in making financial management decisions, as they help assess risks and potential benefits when planning a company's performance perspective". For the purposes of financial analysis, financial measures can be used based on income statement data created as a product of accounting application of GAAP or IFRS standards or non-standardized (alternative) financial metrics that are often used in a practical environment, especially in a company valuation. One such indicator is Earnings before interest, taxes, depreciation and amortization - EBITDA.

The popularity is due to the fact that distortive accounting and financial effects on the company's earnings are not included in the calculation of this indicator, i.e., financial measures.

The paper is organized into three sections. The first section provides an overview of the literature related to the observed issues. The second section deals with case study design and results analysis. Finally, the third section presents concluding remarks, after which the used literature is given.

LITERATURE REVIEW

“Financial statement analysis using ratios has been one of the most commonly used primary models of assessing business performance” [5, p. 233]. The financial performance of a company is a primary concern for every stakeholder especially for investors, both aspiring and current ones.

Aftab et al. [6, p. 74] point out how important the analysis of the impact of Covid-19 on small and medium enterprises is for proactive planning, as well as that financing schemes, youth entrepreneurship loans, retention of skilled staff and proactive planning are some of the recommended measures to revitalize the SME sector. Beraha & Đuričin [7, p. 15] emphasize that due to sensitivity to supply and demand shocks, SMEs are in a much more difficult position than large companies due to the stronger consequences they felt. Nurunnabi [8, p. 7] states that companies should also form strategic alliances with their supply chains, customers, government and other stakeholders, all in the function of achieving and ensuring a sustainable business.

The financial analysis identifies the relative strengths and weaknesses of the firm and suggests measures that the firm could take to take advantage of its strengths and correct its weaknesses in the future. It includes various techniques, and among the most famous that are treated as traditional measures, are horizontal analysis, vertical analysis and ratio analysis. Regardless of the fact that financial analysis has several limitations, in the case of its application in practice with adequate attention and judgment, it comes from useful insights into the business and financial performance of the company.

THE CASE STUDY

The enterprise on which the case study method was applied was registered in 2014 as a limited liability company, and it deals with non-specialized wholesale trade. It has a cash capital of RSD 3.545.000,00. In 2015, it was classified as a micro-enterprise, and in the period from 2016-2019 as a small enterprise.

For the purposes of evaluating financial performance, ratio analysis was applied as a technique of financial analysis, and in addition, some other analyses were conducted in order to obtain broader data on the enterprise's operations. Liquidity, solvency, profitability and efficiency testing were conducted as part of the ratio analysis. Even though ratios were seen as less significant due to the introduction of more sophisticated statistical analysis tools, authors still believe that they are still a

useful tool in measuring performance [5, p. 233]. Further, Altman's Z-Score model was applied to test the company's ability to go bankrupt. The results of the analysis are presented below, followed by their interpretation. Empirical data were data from publicly published financial reports of the selected company on the website of the Business Registers Agency [9]. For the purposes of ratio analysis, liquidity testing (Table 1, Figure 1), solvency testing (Table 2), profitability testing (Table 3, Figure 2), efficiency testing (Table 4) were performed, and the obtained results were discussed.

a) Liquidity ratio analysis

Effective cash management is crucial to ensure the sustainable financial performance of a company. In the conditions of a pandemic, it is a key source of anxiety for financial managers of many small and medium enterprises. Awareness of cash reserves or deficits, together with the state of liquidity, is the starting point for identifying opportunities to protect and improve the position. Previous studies have discussed issues of endogeneity between liquidity and profitability, as previous studies have shown that liquidity affects profitability [10, p. 1581].

Table 1. Liquidity analysis

Indicators	2015	2016	2017	2018	2019
Current liquidity ratio	3,31	1,54	1,75	2,15	1,97
Accelerated (Quick) liquidity ratio	1,30	0,60	0,55	0,32	0,62
Cash liquidity ratio	0,58	0,12	0,16	0,17	0,12

Source: author's work based on financial reports for the period from 2016-2019 [9]

Looking at the data from Table 1, it can be seen that the current liquidity ratios in 2015 and 2018 are in line with the reference value (2: 1), unlike in 2016, 2017, 2018, 2019 where this is not the case. Accelerated (Quick) liquidity ratios are below the orientation norm of 1:1 in all observed years, except in 2015, where the reference value (1:1) was reached. The cash liquidity ratio shows fluctuations for the observed period (Figure 1). More precisely, for 2015, each dinar of short-term liabilities is covered with 3.31 dinars of current assets and thus for the following years with 1.54 dinars (2016), 1.75 dinars (2017), 2.15 dinars in the 2018 year, and 2.15 dinars for the last observed year (2019). In addition, the accelerated (quick) liquidity ratio in 2015 indicates that each dinar of short-term liabilities is covered with 1.30 dinars of liquid assets, i.e., in the following years with 0.60 dinars (2016), 0.55 dinars (2017), 0.32 dinars (2018) and 0.62 dinars in the last year.

By searching the data on the analysed company on the website of the National Bank of Serbia, it was determined that the company has not been blocked in the last five years. In addition, the inspection of the Report on liquidity flows showed that the cash flow from operating activities was positive in the observed five-year period, which is certainly good information if we take into account the sustainable financing of operating operations.

Figure 1. Liquidity analysis (2015-2019)

Source: Table 1

a) Solvency analysis

Insolvency does not necessarily represent the end of business life, even insolvent business can still attract new investors or obtain new loans [11, p. 1]. However, how realistic this possibility is in these changed business conditions is a matter for discussion. In any case, the financial structure of the entity is of special interest to creditors due to the amount of capital in relation to liabilities, which indicates the risk in relation to creditors [12, p. 173]. Many companies that have a small problem with the lack of funds to conduct regular business activities have been forced to turn to lenders, so that the borrowed funds allow them to go through the crisis without major consequences. In this context, it is said that companies can use short-term operating lines, long-term borrowed resources and long-term capital financing. In that sense, it is emphasized that the financial solvency ratio is important because too much burden on loans can lead to serious financial problems in the company at some point. The solvency analysis for the observed enterprise is presented below (Table 2).

Table 2. The solvency analysis (2015-2019)

Indicators	2015	2016	2017	2018	2019
Financial leverage ratio	5,62	6,61	5,52	4,26	4,20
Interest coverage ratio	3,08	171,77	826,58	2155,85	167,67
Indebtedness ratio	0,86	0,84	0,80	0,73	0,79
Ratio of total liabilities to equity (%)	626,08	530,55	406,55	271,88	366,68

Source: authors' work based on financial reports for the period from 2016-2019. years [9]

Based on the data shown in Table 2, it can be seen that the lowest value of financial leverage ratios in 2019 (4,20), and the highest in 2016 (6,61), there are no significant changes in the financial leverage indicator, and the same applies for the debt ratio and for the ratio of total liabilities to equity. The interest coverage ratio is very high in all observed years with the exception of 2015, where it was 3,08 times.

This could also be a signal that it may not be a matter of the company missing the opportunity to increase earnings (yield) through financial leverage.

b) Profitability analysis

The fact is that making a profit is of primary importance for the company. Profitability refers to the ability of a company to generate profit [12, p. 84]. “Profitability refers to the ability of a firm to generate revenues in excess of expenses” [13, p. 334]. Profitability ratios (performance ratios) are used when determining the earning capacity of a company at different levels. One of the very commonly used in financial analysis is the ratio related to the profitability of assets and capital. Thus, two important rates are shown below (Table 3 and Figure 2): return on assets (ROA) and return on equity (ROE).

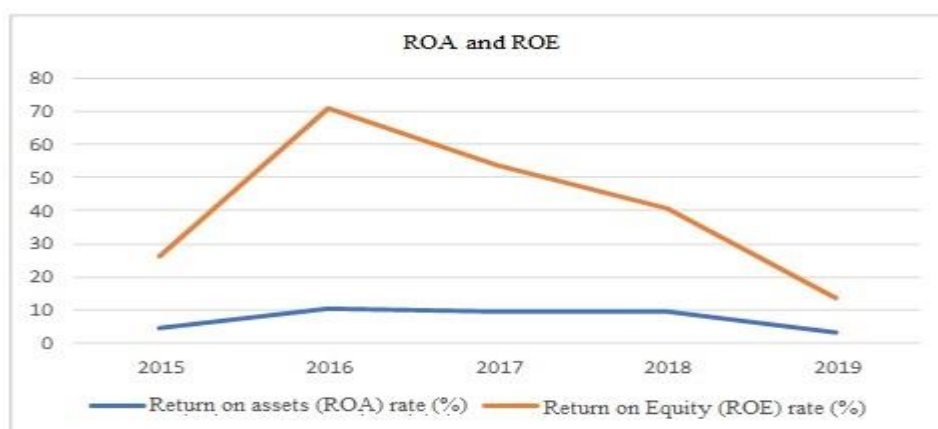
Table 3. The profitability analysis (2015-2019)

Indicators	2015	2016	2017	2018	2019
Return on Assets rate (ROA) (%)	4,68	10,69	9,75	9,55	3,27
Return on Equity rate (ROE) (%)	26,30	70,74	53,80	40,64	13,74

Source: authors' work based on financial reports for the period from 2016-2019 [9]

By analysing the ROA of this enterprise, we can conclude that per 100 dinars of average engaged business assets in 2015, 4.68 dinars of net profit was realized, i.e., 10.69; 9.75, 9.55, 3.27 dinars in the following years, respectively observed. ROE shows that in 2015, this company made 26.30 dinars of net profit, i.e., 70.74 dinars per 100 dinars of average engaged capital; 53.80; 40.64; 13.74 dinars in the following years, respectively observed. Profitability analysis showed that Return on Assets (ROA) is the lowest in 2019 compared to the observed five-year period (3.27%). It showed the highest value in 2016 (10.69%). Return on equity (ROE) showed the highest value in 2016 (70.74%) and the lowest in 2019 (13.74%).

Figure 2 Dynamics of ROA and ROE (profitability indicators); (2015-2019)

Source: Table 3

EBITDA margin, EBIT margin and net profit margin indicate the share of certain types of earnings (profit) in total sales revenue. The following table and graph show the values of margins and their dynamics (Table 4 and Figure 3).

Table 4. Margin indicators (2015-2019)

Margin indicators	2015	2016	2017	2018	2019
Net profit margin	2%	5%	6%	7%	3%
EBIT margin	4%	7%	7%	10%	5%
EBITDA margin	5%	7%	8%	10%	5%

Source: authors' work based on financial reports for the period from 2016-2019 [9]

Figure 3. Dynamics of margin indicators (2015-2019)

Source: Table 4

Based on the data in Table 4 and Figure 4, it can be seen that all three margins - Profit Margin, EBIT Margin and EBITDA Margin are decreasing in 2019 compared to 2018. Further, it can be noticed that all three margins showed their maximum in 2018 (7%, 10%, 10%).

d) Efficiency analysis

The ratio analysis of the efficiency of asset and resource management in the economic world is identified with the analysis of turnover, which as such is at the heart of the ratio analysis of financial statements. Turnover coefficients measure the rate of return on investment in certain assets and the time of binding of individual parts of the company's assets. There is a wide range of financial ratios for efficiency testing, and some of them are presented below (Table 5, Figure 4).

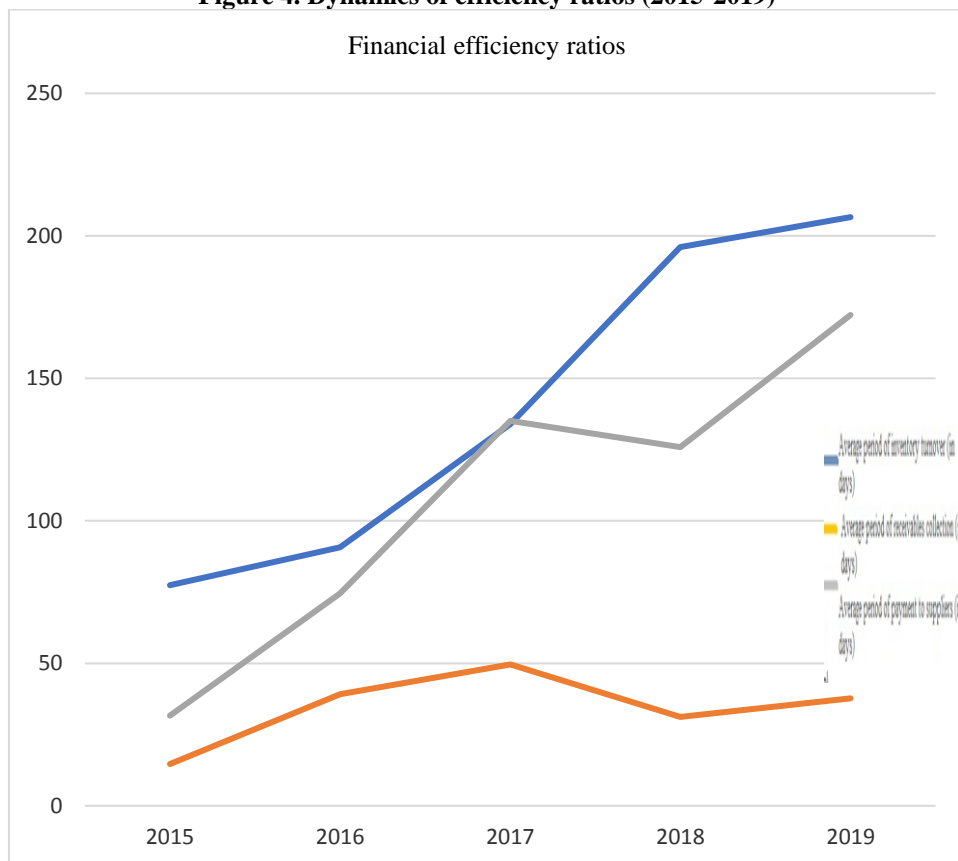
Table 5. Efficiency analysis (2015-2019)

Indicators	2015	2016	2017	2018	2019
Average inventory turnover time (in days)	77,41	90,67	133,94	196,07	206,57

Average time of collection of receivables (in days)	14,65	39,18	49,61	31,17	37,69
Average payment time to suppliers (in days)	31,64	74,52	135,02	125,84	172,23

Source: authors' work based on financial reports for the period from 2016-2019 [9]

Figure 4. Dynamics of efficiency ratios (2015-2019)

Source: Table 5

Observing the results of efficiency testing, it was noticed that the average time for collection of receivables was the shortest in 2015, and the longest in 2017. The average time for settling obligations to suppliers is the shortest in 2015, and the longest in 2019. When looking at the average turnover time, it is seen to grow over the years, to which management should pay attention, and it would be useful to compare these indicators with key competitors, which would more accurately assess the efficiency of managing the company's assets.

e) Productivity analysis

The inclusion of the number of employees in the financial analysis is important if we keep in mind that the number of employees is a factor of strategic thinking. If we add to that the fact that intellectual capital is a factor of strategic importance, it

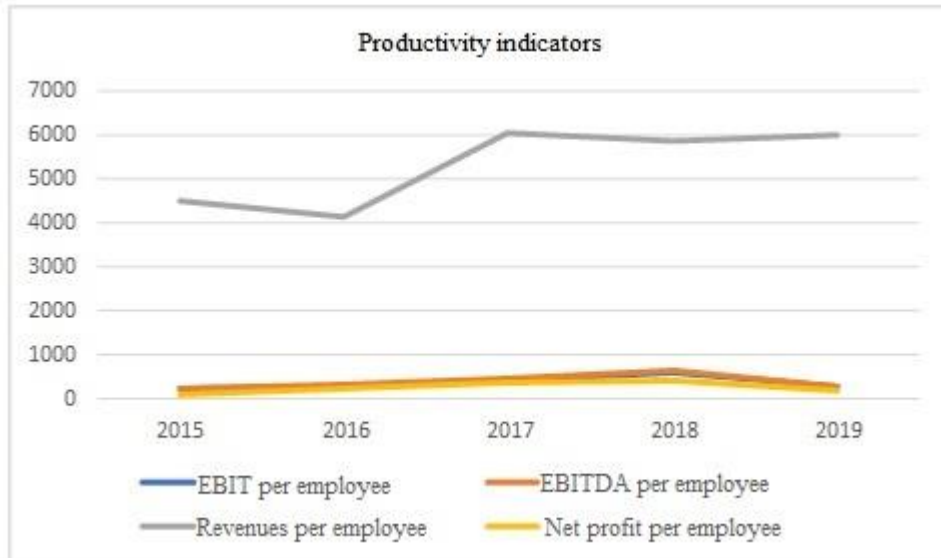
comes to the point that it is important to adequately monitor different forms of earnings in relation to the average number of employees. The following table (Table 6) shows the productivity indicators, and Figure 5 the dynamics of the productivity factors.

Table 6. Productivity indicators (2015-2019)

Elements	2015	2016	2017	2018	2019
Number of average employees	35	61	48	49	52
Net profit	2.726	12.123	17.075	20.544	8481
EBIT	6.950	16.490	19.838	28.026	14.587
EBITDA	8.080	18.385	21.833	29.486	14.587
Total revenue	156.522	249.921	289.719	285.551	310.776
EBIT per employee	198,571	270,328	413,292	571,959	280,519
EBITDA per employee	230,86	301,39	454,85	601,76	280,53
Income per employee	4472,06	4097,07	6035,81	5827,57	5976,46
Net profit per employee	77,89	198,74	355,73	419,26	163,10

Source: authors' work based on annual report for the period from 2016-2019 [9]

Figure 5. Productivity dynamics (2015-2019)

Source: Table 6

There is a sharp decline in net profit in 2019 compared to 2018, which led to a decline in net profit per employee in 2019 (from 419.26 RSD to 163.10 RSD). EBIT in 2018 reached the highest value in relation to the observed period, and the situation is the same with EBIT per employee. The highest value of EBITDA is stated in 2018 (RSD 29,486), and the same applies to EBITDA per employee (RSD 601.76). Although the highest revenues were realized in 2019 (310,776 RSD), revenues per employee are the highest in 2017.

f) Testing the bankruptcy probability

In order to get a broader picture of the (un)successfulness of the company's business, Z-statistics were applied. The goal is not to predict when the enterprise will go bankrupt, but to try to estimate the probability of bankruptcy. The application of the bankruptcy test for companies operating in emerging markets is presented below (Table 7).

Table 7. Bankruptcy test (2015-2019)

The enterprise bankruptcy testing	2015	2016	2017	2018	2019
Altman Z' Score	2,6587	2,3673	2,1071	2,1471	1,645
Interpretation	Unwanted zone	Unwanted zone	Unwanted zone	Unwanted zone	Unwanted zone

Source: authors' work based on financial reports for the period from 2016-2019 [9]

Based on the application of the custom formula of the original version of the Z3-Score Bankruptcy Model [12, p. 131;14]:

$$Z3 = 3,25 + 6,56 \times T1 + 3,26 \times T2 + 6,72 \times T3 + 1,05 \times T4$$

where T4 is the book value of equity.

According to the model:

- Safe zone > 5,85
- Grey zone is in the interval 3,75-5,85
- Unwanted/problem zone < 3,75

The results of the application of the bankruptcy test show that the company was in the problem zone in all the observed years.

CONCLUSION

In order to understand the real trend of financial performance on the example of a selected trading enterprise, the method of ratio analysis and bankruptcy test was applied in the paper. In that way, the financial performance of the enterprise, which is

classified in the group of small companies, is considered. Based on the obtained results, key points were obtained that the owner of the small enterprise should pay attention to, and try to improve his financial position and performance. What is a particularly warning signal is that the company is in a problem zone in all the observed years. The uncertainty that remains regarding the current COVID-19 epidemic further affects the inevitability of careful financial performance planning, especially in the segment of profitability, solvency and liquidity.

The disadvantage of this analysis is that it was not possible to do an evaluation of financial performance for 2020, because the reports of companies have not yet been published on the website of the Business Registers Agency. In addition, it should be borne in mind that the issue of separating the COVID-19 pandemic as a pattern of poor or weak performance from factors affecting the company itself (weak capacity of its management, etc.) is very complex. Further, it is necessary to compare the obtained data with the average of the branch in which the observed company operates, with the leader in the branch, as well as with the planned performance. In economic circumstances where it is difficult to increase sales revenue, it is important to raise the efficiency of resource management.

REFERENCES

- [1] Montesdeoca, M.R., Medina, A.J.S. and Santana, F.B. (2019) Research Topics in Accounting Fraud in the 21st Century: A State of the Art Monica, Sustainability, 11(1570), pp 1-31, doi:10.3390/su11061570.
- [2] Guillet, B.D. & Chu, A.M.C. (2021) Managing hotel revenue amid the COVID-19 crisis, International Journal of Contemporary Hospitality Management, 33(2), pp. 604-627, DOI 10.1108/IJCHM-06-2020-0623.
- [3] Mitrović, A., Milašinović, M. (2019) Financial report as sources of financial information for the purposes of financial report analyse, Scientific Conference „Accounting and audit in theory and practice”, Banja Luka College, Banja Luka, 2019. 25.maj 2019. godine, pp. 9-21.
- [4] Kotane, I. & Kuzmina-Merlino, I. (2012) Assessment of financial indicators for evaluation of business performance, European integration studies. July 2012. No. 6, ISSN 1822-8402, DOI: 10.5755/j01.eis.0.6.1554.
- [5] Mbona, R.M. and Yusheng, K. (2019) Financial statement analysis: Principal component analysis (PCA) approach case study on China telecoms industry, Asian Journal of Accounting Research, 4(2), pp. 233-245, <https://doi.org/10.1108/AJAR-05-2019-0037>.
- [6] Aftab, R., Naveed, M. and Hanif, S. (2021) An analysis of Covid-19 implications for SMEs in Pakistan, Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies, 14(1), pp. 74-88, <https://doi.org/10.1108/JCEFTS-08-2020-0054>.
- [7] Beraha, I. and Duricin, S. (2020) The impact of COVID-19 crisis on medium-sized enterprises in Serbia, Economic Analysis, (53):1, pp. 14-27.
- [8] Nurunnabi, M. (2020) Recovery planning and resilience of SMEs during the COVID-19: experience from Saudi Arabia, Journal of Accounting & Organizational Change, 16(4), pp. 643-653, <https://doi.org/10.1108/JAOC-07-2020-0095>.
- [9] Annual report, www.apr.gov.rs.

10. [10] Wasiuzzaman, S. (2018) Determinants of Liquidity in Malaysian SMEs: A quantile regression approach. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 67(9), pp. 1566-1584, doi:10.1108/ijppm-12-2017-0354.
11. [11] Park, S.B., Kim, S. and Lee, S. (2021) Earnings Management of Insolvent Firms and the Prediction of Corporate Defaults via Discretionary Accruals, *International Journal of Financial Studies*, 9(17), pp. 1-24, <https://doi.org/10.3390/ijfs9020017>.
12. [12] Knežević, S., Mitrović, A., Vujić, M., Ggrur, A. (2019) *Analysis of financial statements + CD*, Author's edition, Belgrade, ISBN: 9788690133604.
13. [13] Jones, S. (2005) *Financial Analysis: Applications to Australian Toll Road Entities*. Handbooks in Transport, pp. 325–357, doi:10.1108/9780080456041-019.
14. [14] Altman, E.I. (2000) APREDICTING FINANCIAL DISTRESS OF COMPANIES: REVISITING THE Z-SCORE AND ZETA MODELS, July 2000, pp.1-54, <http://pages.stern.nyu.edu/~ealtman/Zscores.pdf>

REZIME

U cilju sagledavanja realnog trenda finansijskih performansi na primeru izabranog trgovinskog preduzeća, u radu je primenjena metoda racio analize i testa stečaja. Na taj način se razmatra finansijski učinak preduzeća koje je svrstano u grupu malih preduzeća. Na osnovu dobijenih rezultata dobijene su ključne tačke na koje vlasnik malog preduzeća treba da obrati pažnju i da pokuša da poboljša svoj finansijski položaj i učinak. Ono što je posebno upozoravajući signal jeste da se kompanija svih posmatranih godina nalazi u problemskoj zoni. Neizvesnost koja ostaje u vezi sa aktuelnom epidemijom COVID-19 dodatno utiče na neizbežnost pažljivog planiranja finansijskog učinka, posebno u segmentu profitabilnosti, solventnosti i likvidnosti.

Nedostatak ove analize je što nije bilo moguće uraditi procenu finansijskog poslovanja za 2020. godinu, jer izveštaji preduzeća još nisu objavljeni na sajtu Agencije za privredne registre. Pored toga, treba imati u vidu da je pitanje odvajanja pandemije COVID-19 kao obrasca lošeg ili slabog učinka od faktora koji utiču na samu kompaniju (slab kapacitet njenog menadžmenta i sl.) veoma složeno. Dalje, potrebno je uporediti dobijene podatke sa prosekom grane u kojoj posmatrano preduzeće posluje, sa liderom u grani, kao i sa planiranim učinkom. U ekonomskim okolnostima u kojima je teško povećati prihod od prodaje, važno je povećati efikasnost upravljanja resursima.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 179-189, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Ekonomija

Datum prijema rada: 02.02.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK: 005.332:[616.98:578.834

doi: 10.5937/univmis2120179M

338.246.8(497.16)"2020"

Originalni naučni rad – prezenotvan na Konferenciji SMEEP 2021

UTICAJ COVID-19 NA PRIVREDU CRNE GORE SA POSEBNIM OSVRTOM NA POSLOVANJE MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA

Mersad Mujević

Internacionalni Univerzitet

Novi Pazar, Srbija

mersadm@t-com.me

Apstrakt

Križa COVID-19 ima ozbiljne posljedice na ekonomije zapadnog Balkana jer se istovremeno određuje i cijene i količine proizvodnje na nivou pomenutih zemalja.

Sektor malih i srednjih preduzeća (u daljem tekstu MSP) predstavlja sve značajniji segment privrednog razvoja svake zemlje i pledira da postane ključni nosilac razvoja i zapošljavanja. Razvoj malih i srednjih preduzeća predstavlja osnovni faktor svake moderne ekonomije, jer stimulišu privatno vlasništvo i preduzetničke sposobnosti. Ona su fleksibilna na promjenu ponude i tražnje na tržištu, stvaraju zaposlenost, promovišu diverzifikaciju ekonomskih aktivnosti, podržavaju održivi rast i daju značajan doprinos izvozu i trgovini.

S obzirom na snagu MSP u pogledu stvaranja novih radnim mjesta, rasta inovacija, važno je podsticati i sačuvati ista u vrijeme ove pošasti, putem odgovarajućih odredbi u određenim zakonskim rješenjima na nacionalnom nivou, kao i adekvatnim mjerama koje će sačuvati ovo blago koje sa sobom nose MSP.

Od države, lokalnih samoprava očekuje se strateško promišljanje i aktivna djelovanje, koje će biti usmjereno ka stvaranju uslova za lakše poslovanje privrednika i izgradnju poslovnog ambijenta koji je podsticajan, permanentan i predvidiv za razvoj MSP.

Key words: mala i srednja preduzeća, radna mjesta, razvoj, privreda, covid.

THE IMPACT OF COVID-19 ON THE ECONOMY OF MONTENEGRO WITH SPECIAL REFERENCE TO THE BUSINESS OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

Abstract

The COVID-19 crisis has serious consequences for the economies of the Western Balkans, because at the same time prices and quantities of production are determined at the level of the mentioned countries.

The SME sector (hereinafter referred to as SMEs) is an increasingly important segment of the economic development of each country and pleads to become a key driver of development and employment. The development of small and medium enterprises is a basic factor of any modern economy, because they stimulate private ownership and entrepreneurial skills. They are flexible to change supply and demand in the market, create employment, promote the

diversification of economic activities, support sustainable growth and make a significant contribution to exports and trade.

Given the strength of the SMEs in terms of job creation, innovation growth, it is important to encourage and preserve them in times of this scourge, through appropriate provisions in certain legal solutions at the national level, as well as adequate measures to preserve these treasures. The state and local self-governments are expected to think strategically and take active action, which will be aimed at creating conditions for easier business operations and building a business environment that is stimulating, permanent and predictable for the development of the SMEs.

Ključne reči: small and medium enterprises, jobs, development, economy, covid, MSP, pandemija Covid-19, komunikaciona strategija, digitalizacija, ljudski resursi.

INTRODUCTION

U jako kratkom periodu, pandemija inicirana virusom COVID-19 razarajuće je djelovala na globalno tržište rada. Ovaj zdravstveno-socio-ekonomski potres doveo je do gubitka velikog broja radnih mjesta dok se značajna zanimanja suočavaju sa neizvjesnom budućnošću.

Skoro svi aspekti društva podjednako snažno su na udaru krize. Najviše su ugroženi ljudi angažovani na poslovima koji zahtijevaju fizičko prisustvo na radnom mjestu, čime se povećava vjerovatnoća prenosa virusa COVID-19, što u krajnjem implicira znatno veći rizik od smanjenja zarada, privremenih udaljavanja sa posla ili, i u krajnjem, otpuštanja sa veoma neizvjesnim novim zaposlenjem [1, str.3]. Stoga, neće nas iznenaditi zaključak da će teret ove krize najviše osjetiti najugroženiji djelovi društva.

Crna Gora i njena privreda nije ostala otporna na uticaj virusa COVID-19. Uticaj virusa snažno se osjetio kroz sve sfere društva. Kako je crnogorsko društvo jasan primjer duboko prožimajuće nejednake distribucije novostvorene ekonomske vrijednosti, najugroženiji segmenti stanovništva će najteže podnijeti teške ekonomske i socijalne posljedice koje virus COVID-19 nosi sa sobom.

1. UTICAJ COVIDA 19 NA TRŽIŠTE RADA U CRNOJ GORI

Kada posmatramo uticaj COVID-19 na tržište rada u Crnoj Gori, isti je imao mnogo jači uticaj nego u ostalim zemljama Zapadnog Blakana i Evropskoj uniji.

Podaci Zavoda za zapošljavanje CG, nam ukazuju brojevima nezaposlenih lica u 2020 godini, gdje se taj broj povećao za 25,4% ili 12. 085 lica. Podaci MONSTATA, ukazuju da je broj zaposlenih lica u istom periodu smanjen za 26.852 lica.

1.1 Podaci Zavoda za zapošljavanje

Tabela 1: Podaci o broju nezaposlenih lica sa procentualnim promjenama

Broj nezaposlenih u 2020 godinu					
UKUPNO		ŽENE		MUŠKARCI	
januar	decembar	januar	decembar	januar	decembar
35.424	7.509	20.672	27.944	14.752	19.565
25,4%		26,1%		24,6%	

U januaru 2020. godine, nezaposleno je bilo 35.424 lica, da bi se taj broj u decembru iste godine povećao na 47.509 (povećanje od 25,4%). U periodu od godinu dana, 12.085 lica je izgubilo posao. Od tih 12.085 lica, 7.272 su žene, a 4.813 muškarci. Pogledom na Tabelu i dobijene podatke može se konstatovati da nema velikog odstupanja kod procentualnog povećanja ni kod žena ni kod muškaraca u odnosu na ukupno povećanje, već su promjene na skoro istom nivou i kod žena i muškaraca, znači (26,1% povećanje kod žena, i 24,6% povećanje broja nezaposlenih kod muškaraca).

1.2 Podaci Monstata

Podaci kojim raspolaže MONSTAT o broju zaposlenih lica, a uvidom u njihovo godišnje statističko izvještavanje na kraju 2019 godine imamo 203.545 zaposlena lica. Dok sa druge strane, prema godišnjem statističkom izvještaju iz kraja predhodne godine (2020), broj zaposlenih lica iznosi 176.693, što je 26.852 manje zaposlenih lica nego na kraju 2019 i predstavlja pad od 26,85%.

Ako sada analiziramo prosječnu zaradu u Crnoj Gori, ona se povećala: i na početku 2020 godine je iznosila 525 eura, dok je na kraju iste iznosila 529 eura. Razlog ovakvom relativnom povećanju je povećanje u sektorima kojima je Vlada Crne Gore jednokratno povećala zarade, usljed COVIDA-19 tj. vanrednog angažovanja određenih segmenata društvene zajednice. Povećanje prosječne plate se može pravdati i činjenicom da su bez posla ostajali zaposleni sa najmanjim platama, pa se ukupan fond primanja dijeli sa manjim brojem zaposlenih koji su ostali da rade, a koji imaju nešto veće plate.

Usljed ovakvo naglog razvoja događaja, najugroženiji slojevi stanovništva su preko noći postali radnici koji rade neproizvodnim sektorima, prije svega u maloprodaji, turizmu, ugostiteljstvu i dr. iz razloga što su zaustavljena putovanja i lična potrošnja, kao i činjenice da ljudi zaposleni u pomenutom sektoru ne mogu da rade od kuće, zbog čega se povećava rizik prenošenja virusa COVID-19.

U ekonomskom smislu, posebno su ugroženi mladi, kao i ljudi sa manjeg formalnog obrazovanja, ali i zaposleni na određeno radno vrijeme, u MSP koja će najsnažnije osjetiti udar krize.

Prema preliminarnim izvještajim MONSTATATA iz kraja 2020. godine, realni pad BDP-a Crne Gore polovinom 2020. godine iznosio je (- 20,2%), što nas je svrstalo među najteže pogođene ekonomije u Evropi.

2. EKONOMSKA I ZDRASTVENA KRIZA MORAJU SE PARALELNO RJEŠAVATI

Vanredne okolnosti zahtijevaju vanredne mjere i postupanja koja su pravovremena, konkretna i nose efekat na duži rok [2, str. 3]. Ovo je zadatak svih činilaca društva a time i odgovoran odnos u iznalaženju rješenja koja su blagovremena, odgovarajuća i usmjerena ka zajedničkom cilju:

- očuvanje imovine,
- neprekidnost poslovanja i
- očuvanje radnih mjesta.

Ovaj rad smatram ličnim doprinosom da i na svojstven način pokušajem da djelujem i posvetim punu pažnju i dam podršku privredi Crne Gore a time i očuvanju javnog zdravlja.

Ukazujem i da pored određenih kvalitetnih pomaka u godinama iza nas, podaci o stanju u privredi nam ukazuju da ostvareni učinci još uvijek ne prate planiranu dinamiku i nijesu na nivou očekivanih – bar ne u mjeri koja odgovara potrebama MSP i očuvanju njihovog biznisa. To pokazuju i brojne prepreke koje su i početkom 2020. godine, prije nastupanja COVID - 19 krize, značajno otežavale redovno funkcionisanje MSP.

Navedene barijere su, između ostalog, prepoznate i kroz brojnu, skupu i neefikasnu javnu administraciju na državnim i lokalnom nivou, a time uzročno i veliku javnu potrošnju.

Po mišljenjima privrednika, karakteristike poslovnog ambijenta u Crnoj Gori su:

1. smanjen obim poslovnih aktivnosti privrednih subjekata a time i pad poslovnih prihoda,
2. dužničko - povjerilački odnosi i problem naplate potraživanja,
3. ogroman broj blokiranih računa preduzeća,
4. nedostatak finansijskih sredstava za svakodnevne obaveze,
5. slaba podrška bankaka po pitanju kreditnih aranžmana za privredu u opšte,
6. nepredvidivost ambijenta za poslovanje preduzeća,
7. otežan ili nemoguć nastavak započetih investicija.

2.1.Prepreke u poslovanju

Navedeni podaci nam dosta bistro govore o teškoj situaciji u kojoj se crnogorska biznis tj. MSP nalazilo i prije izbijanja epidemije COVID-19 krize. Nastupanjem krize nastali su značajni poremećaji, uz posljedice koje se snažno prelivaju i na tržište rada. U tom smislu pravovremena podrška vraćanje u život poslovanja traži brze i jasne odluke države koje će biti snažne i na državnom i nalokalnom nivou [2, str. 4].

Činjenica je se o posljedicama COVID-19 krize po poslovanje privrednih subjekata kontinuirano vrši informativna kampanja, važno je još jednom i na ovaj način da ukažemo na stvarno stanje naše privrede u ovom trenutku.

Da se razumijemo, ono nije samo rezultat otežanog poslovanja u uslovima epidemije, COVID-19 krize, već se pod njenim uticajem i onako teška situacija dodatno problematizovala, što potvrđuju podaci i činjenice koje ću prezentovane u ovom radu.

PRIVREDNI SUBJEKTI	BROJ PRIVREDNIH SUBJEKATA	UKUPAN BROJ ZAPOSLENIH
Preduzetnik	5.827	2.498
Mikro	28.067	49.741
Mali	1.640	30.113
Srednji	286	28.172
Veliki	52	28.963
UKUPNO:	35.872	139.487

Tabelarni pregled pokazuje da privrednu situaciju u Crnoj Gori čini mali broj privrednih subjekata (u daljem tekstu PS), (35.872) od čega čak 99,61% čine preduzetnici, mikro MSP (35.534). Od ukupnog broja zaposlenih u privredi (139.487), preduzetnici, mikro i MSP zupošljavaju 59,14% osoba (82.346), što govori o njihovoj velikoj ulozi u upošljavanju, a istovremeno i o velikoj ranjivosti crnogorske privrede, posebno u potpuno neredovnim uslovima poslovanja kakve imamo u periodu od marta mjeseca 2020. godine a realno kazano i prije izbijanja pomenute krize.

3. COVID 19 I PRIVREDA

Nastupanjem epidemije COVID-19 i uvođenjem početnih mjera Nacionalnog koordinacionog tijela (NKTa) za njeno preveniranje, Crna Gora je intenzivirala svakodnevnu komunikaciju sa nadležnim organima i socijalnim partnerima kao što su, Unija poslodavaca CG (UPCG), Privredna komora CG (PKCG), Montenegro biznis alijansa (MNA), Zajednica opština CG (ZOCCG) i dr. sa ciljem da pruži podršku i obezbijedi najhitnije po mogućnosti najkvalitetne informacije o pravima i obavezama PS i procedurama koje proističu iz mjera NKT-a.

Na osnovu više istraživanja koje sam sprovodio dobijao sam podatke koji smatram mogu značajno pomoći malim i srednjim preduzećima (MSP) da dodatno sagledaju ključne probleme i izazove sa kojima će se susresti u svom radu te da, i da su nakon nakon analize podataka [2, str. 5] i ukupnog poslovnog ambijenta, sačine jedan da ga nazovem zajednički „pozicioni dokument“ kojim će se opredijeliti pravac daljeg djelovanja i definisanja prijedloga mjera za podršku privredi.

3.1 Ključni rezultati prvog istraživanja

OGLEDNI PRIMJER: *U istraživanju je učestvovalo 461 kompanija, od čega je upitnik u cjelosti ispunilo 371 (58% mikro preduzeća, 36% malih, 3% srednjih, 3% velikih preduzeća).*

1.1.1. Obavljanje radnih aktivnosti – uticaj COVID - 19 i mjera NKTa

U toku COVID-19 krize, shodno odlukama NKTa, više od 45% ispitanih PS je u cjelosti prekinulo sa radom, dok je 38% djelimično radilo. U odnosu na ukupan broj ispitanika, samo 26% preduzeća je bilo u potpunosti radnoo, od čega je u 16% preduzeća poslovanje organizovano putem rada od kuće.

Sa aspekta broja zaposlenih, mikro preduzeća su najizloženija negativnim uticajima COVID-19 (više od 53% u potpunosti prekinulo rad), dok su velika preduzeća pokazala veću otpornost na krizu (41% je bilo potpuno radno, dok je 16% prekinulo rad). Potpuna obustava rada bila je najprisutnija u sektoru zanatstva (84%), ugostiteljstva (74%), prevoza (72%) i hotelijerstva (64%).

1.1.2. Održivost radnih mjesta – uticaj COVID - 19 i mjera NKTa

Uticaja COVID-19, učinio je da 20% PS je moralo da smanji broj zaposlenih. Među onim PS koji su zaista smanjili broj zaposlenih najviše ima preduzeća (36%) u kojima je to smanjenje išlo preko 32%, dok je u 56% preduzeća smanjenje broja zaposlenih iznosilo od oko 3% - 10%. Smanjenje broja zaposlenih bilo je najače u preduzećima koja su zapošljavala os 10 do 100 radnika (13%), dok u velikim PS smanjenja nije bilo ili je bilo neznatno.

U 48% mikro preduzeća koja su smanjila broj zaposlenih, procenat tog smanjenja je bio veći od 32% od ukupnog broja zaposlenih. U odnosu na ukupan broj ispitanika koji su potvrdili smanjenje broja zaposlenih, najviše je preduzeća koji posluju u sektorima turizma i hotelijerstva (18%), trgovine (19%) i ugostiteljstva (14%).

Najčešće preduzimane mjere od strane PS koje se tiču radnih odnosa, a izazvane su COVID-19 krizom, su:

1. donošenje odluke o uvođenju rada od kuće (34%),
2. donošenje odluke o uvođenju nepunog radnog vremena (28%) i
3. donošenje odluke o omogućavanju korišćenja godišnjih odmora (23%).

Kada analiziramo najčešće preuzete mjere od strane PS analiza nam daje sljedeće rezultate da je rad od kuće najmanje bio prisutan kod mikro preduzeća (29%), a najviše u velikim preduzećima (79%), dok je primjena mjere “uvođenje nepunog radnog vremena” bila najmanje zabilježena kod mikro preduzeća (21%), a kod velikih preduzeća čak (48%).

3.1.3. Paket mjera podrške Vlade – uticaj COVID -19 i mjera NKTa

Vlada je polovinom marta mjeseca 2020 godine po izbijanju epedemija donijela prvi paket mjera podrške privredi i građanima i drugi paket mjera podrške početkom apria mjeseca 2020 godine.

Odgovore na pitanje: *"Da li najavljene mjere Vlade Crne Gore za podršku privredi zadovoljavaju Vaše najhitnije potrebe?"*

Analiza ovog istraživanja je ukazala da, u odnosu na ukupan broj ispitanika, 48% PS ocjenjuje da najavljene mjere podrške privredi od strane Vlade Crne Gore djelimično zadovoljavaju njihove najhitnije potrebe, dok 33% privrednika smatra da su te mjere nedovoljne. Kao što se vidi iz analize, ogromna je percepcija ispitanika je da najavljene mjere podrške privredi djelimično odgovaraju ili uopšte ne odgovaraju zadovoljenju najurgentnijih potreba PSa.

Samo je 15% PS kazalo da najavljene mjere zadovoljavaju njihove najhitnije potrebe (6% ispitanika je dalo odgovor “da“, u potpunosti”, a 9% “u značajnoj mjeri”).

4. KAKVA SU OČEKIVANJA ZA CRNOGORSKU EKONOMIJU?

Prema prognozama Evropske komisije (EK), pad crnogorske ekonomije u ovoj 2020 godini iznosiće oko 14,3%. Dok je Međunarodni monetarni fond (MMF) je za našu zemlju prognozirao pad BDP-a od oko 12%, a Evropska banka za obnovu i razvoj (EBRD) predviđjela slabljenje crnogorske ekonomije od oko 9%, uz javni dug od oko 90% BDP-a do kraja 2020. godine. Doduše, nove prognoze Svjetske banke (WB) govore da će Crna Gora imati najsnažniju recesiju u regionu Zapadnog Balkana (velika zavisnost od turizma). Prema statističkim podacima iz Izvještaja Svjetske banke, naša ekonomija će do kraja 2020. godine zabilježiti pad BDP-a od oko 12,4%. Iako je Vlada CG polovinom 2020 godine projektovala da će do kraja godine 2020 godine doći do pada BDP-a od oko 6,8%, novi podaci MONSTAT-a pokazuju da je stanje drugačije od očekivanog i da je već u drugom kvartalu 2020 godine BDP zabilježio pad od oko 20,2%, dok javni dug iznosi 81% BDP-a (sa garancijama izdatim od države) sa intencijom da do kraja godine pređe prag od preko 93%.

Analize Crnogorske Centralne Banke ukazuju da bi stopa pada BDP u ovoj godini mogla biti oko 17%.

4.1. Barijere

Već duže vrijeme broj PS sa blokiranim računima u našoj zemlji nažalost je u kontinuitetu i iznosi preko 17.000. Prema podacima Poreske uprave Crne Gore, 01.11. 2020. godine u blokadi je bilo 18.776 privrednih subjekata, što čini 49,99% od ukupnog broja registrovanih PS.

4.2. Nezaposlenost

Na osnovu redovnih izvještaja Zavoda za zapošljavanje Crne Gore, lako se da zaključiti da je u periodu od polovine marta mjesca do kraja 2020 godine broj nezaposlenih lica na evidenciji Zavoda porastao za čak 30,31%, odnosno za 9.744 lica.

4.3. Brisani

Zabrinjava i činjenica na koju upućuju podaci od Poreske uprave Crne Gore od skoro kraja 2020 godine. Po njima, u Crnoj Gori je, u periodu od 01. marta do 08. oktobra 2020. godine, obrisano čak 800 privrednih subjekata.

5. AKTIVNOSTI KOJE JE NUŽNO PREDUZETI U CILJU UBLAŽAVANJA UTICAJA KRIZE COVID - 19

Kriza izazvana COVID -19, praćena zabrinjavajućim podacima o naglom padu obima posla i prihoda i gubicima koji prijete zatvaranjem velikog broja preduzeća i otpuštanjem zaposlenih, traže;

1. da se crnogorski pravni sistem u oblasti **radnih propisa** što prije stavi na dnevni red, unaprijedi i pravno uredi u onom dijelu koji propisuje poslovanje za vrijeme vanrednih okolnosti, kao imamo od početka 2020 godine tj. danas. Neophodno je da sve mjere koje je Vlada Crne Gore donijela kroz različite vidove pomoći prati i prihvatljiv a i vremenu prilagođen Zakon o radu. Ova kriza ili pak vanredna situacija je pokazalo se da postojeći radno pravni instituti nijesu dovoljno efikasni za vanredne okolnosti u kojima privrednici sada posluju, te u tom smislu zatijevaju urgentno prilagođavanje koje je moguće upravo kroz donošenje posebnog zakona kojim bi bili uređeni radno pravni odnosi u kriznim situacijama ili kroz hitne izmjene Zakona o radu ili kroz usklađivanje određenih odredbi sa potrebom postupanja u kriznim situacijama;
2. neizvjesnost i nepredvidivost daljeg razvoja situacije zahtijevaju da se oko esencijalno važnih pitanja obezbijedi urgentnost postupanja, efikasan **dijalog sa privredom, privrednim udruženjima, sindikatima i dr i na taj način kreirati jedan opšti društveni konsenzus oko ove pošasti;**
3. primjena informaciono komunikacionih tehnologija (IKT) – **digitalni lanci** snadbijevanja mogu donijeti benefite svakoj kompaniji od taksi prevoznika, preko proizvođača robe široke potrošnje, do banaka i korporacija. Sa digitalnim lancima snadbijevanja MSPa povećavaju svoju efikasnost, istovremeno smanjuju troškove poslovanja. Dakle, benefit je višestruk, uz mogućnost za povećanjem prihoda i zadovoljnije klijente. MSP su u mnogim slučajevima u mogućnosti da zaobiđu distributere i dopru direktno do klijenta-krajnjeg korisnika. Digitalni lanci nabavke stavraju veću poslovnu vrijednost kroz uspostavljanje ili mijenjanje poslovnog modela ili načina na koji MSP funkcioniše. Smatram da u prve tri godine implementacija digitalnog lanca snadbijevanja, MSP mogu očekivati rast od 10% i smanjenje troškova od 20%. Neke kompanije će možda i drugačije procenite ostavriti od rečenih, ali ono što jeste sigurno ikakao ne bi voleli da vaše MSP neko pretkne u i prije primijeni modele koje nudi IKT ;
4. **plan za održanje neprekidnosti poslovanja** MSP u uslovima COVID -19 krize. I to Plan osmišljen sa ciljem da podrži MSP tokom vanredne situacije – krize - koju je izazvao virus COVID-19. Ova ideja bi podrazumijevala izradu posebnog „*plana za održanje neprekidnosti poslovanja*“ (PONP) za preduzeće.

U nastavku rada posebno ću se osvrnuti na tačku 4 Poglavlja 5 ovog rada, smatrajući da ovaj instrument bi nam omogućio da:

1. Procijenimo nivo rizika i ranjivosti preduzeća; i
2. Razvijemo djelotvoran sistem rizika i rezervnih planova.

Korisnost pomenutog „plana“ bi bila da ustanovi profil rizika za preduzeće i utvrdi nivo ranjivosti na COVID-19 sa gledišta njegovog uticaja na ljude, procese, dobit i partnerstva:

ljudi: životi radnika i članova njihovih porodica,

proces: poslovanje preduzeća,

profit: stvaranje prihoda,

partnerstva: mjesto adekvatno za obavljanje poslovnih aktivnosti.

Ovaj alat je uglavnom namijenjen manjim PS sa ograničenim resursima i podijeljen je na dva dijela.

1. **Prvi dio** procjena rizika koji se može brzo odraditi. (*Određuje nivo rizika za preduzeće, odnosno nivo njihove ranjivosti*).

2. **Drugi dio** alata proces koji bi se odvijao u šest koraka koji bi podrazumijevali stvaranje ličnih Planova za održanje neprekidnosti poslovanja.

Prvi pomenuti dio koji se odnosi na procjenu rizika, koja bi trebala da sadrži;

1. kreiranje svog profila rizika odnosno samoprocjena i
2. matricu rizika koje se odnose na; ljude, procese, dobit i partnerstva a

drugi dio kako sam rekao u šest koraka i to:

Prvi korak: Identifikovanje svojih ključnih proizvoda i usluga (Rdai se o najbitnijim proizvodima i uslugama?)

Pri ovome treba uzeti u obzir sljedeće kriterijume:

- udio prihoda koji generišu;
- broj klijenta koji ih traže;
- troškove neisporuke.

Drugi korak: Odrediti opšti cilj vašeg PONP (Šta želimo da postignemo stvaranjem ili donošenjem PONP?)

Treći korak: Procijenite potencijalni uticaj poremećaja na vaše preduzeće i radnike (Koliko dugo poremećaji mogu da traju prije nego što postanu neprihvatljivi?)

Koji su to resursi, ponuđači, partneri i naručioci koji su neophodni za sprovođenje ključnih aktivnosti?

Četvrti korak: Napraviti spisak koraka za zaštitu poslovanja

Koraci koji treba da smanje rizik po: ljude, procese, dobit i partnerstva

- Ljudi: radi se o životima radnika i članova njihovih užih porodica,
- Prosesi: radi se o aktivnostima preduzeća,
- Dobit: stvaranje prihoda,
- Partnerstva: adekvatno poslovno okruženje za biznis.

Peti korak: Izraditi listu kontakata

Najveći dio aktivnosti će se odvijati bez fizičkog kontakta (Vider, WhatsApp, Telegram, Messenger, Zoom platforme, i drugo).

Šesti korak: Održavanje, revidiranje i redovno ažuriranje PONP

ZAKLJUČAK

Svi koji imaju zakonsko pravo da donose bilo kakve odluke kojima se stvara sudbina privredne zbilje u Crnoj Gori, a time i sudbina zaposlenih, nose veoma posebno odgovornost za upravljanje ovim procesom u ovakvoj vanrednoj situaciji.

Kako i koliko se eliminacija prepoznatih problema doživljava kao prioritet, poslovne zajednice, cijeni se prema konkretnim uslovima u kojima posluju njihova preduzeća. Imajući u vidu složenost situacije nastale pod uticajem COVID-19 krize, jasno je da našu zemlju očekuje veoma dug, težak i neizvjestan proces. Veoma važna podrška na tom putu je dijalog, konsenzus glavnih aktera, puna saradnja partnera prije svega Vlade, poslodavaca, sindikata i dr. o donošenju mjera i aktivnosti kojim bi se regulisao koliko toliko status i položaj PS a time i zaposlenih.

Razorni efekti ekonomske a i zdravstvene krize izazvani korona virusom jako će uzdrmati osnove naše ekonomske stvarnosti uz propratne negativne uticaje na sve segmente društva čije će se posljedice osjećati i u godinama koje slijede.

Na kraju, ukoliko kriza bude trajala i u 2021 i obuhvati i drugu ljetnju turističku sezonu (2020. i 2021.), uz veliku neizvjesnost za obezbeđivanje neophodnog spoljnog finansiranja koje se bez pretjerivanja može mjeriti iznosom većim od milijardu eura, našoj zemlji će trebati čitava decenija da se oporavi od ekonomskog šoka koju je izazvala ova pošast nazvana COVID-19.

BIBLIOGRAFIJA

1. Vuković, M. (2020) „Uticaj virusa COVID-19 na društveno-ekonomski položaj žena u Crnoj Gori“, UNDP – Podgorica, www.me.undp.org
2. Unija poslodavaca Crne Gore, (2020) „Ko(vid) je zaustavio biznis“, Podgorica, office@poslodavci.org, www.poslodavci.org
3. Projekat: “Towards the negotiation in the area of competition policy: challenges for North Macedonia, Serbia and Montenegro” (Acronym: “NSMcompete”) Realizator projekta: Crnogorska panevropska unija, Podgorica, Crna Gora, 2020, www.panevropa.me
382 20 209 251
Lista web sajtova

4. <https://ec.europa.eu/eurostat/home>
5. www.cbcg.me
6. www.mif.gov.me
7. www.gov.me
8. www.monstat.org
9. <https://poreskauprava.gov.me/uprava>
10. www.zzzcg.me
11. www.ilo.org
12. <https://www.unwomen.org/en>
13. www.vijesti.me

RESUME

All those who have the legal right to make any decisions that create the fate of the economic reality in Montenegro, and thus the fate of the employees, have a very special responsibility to manage this process in this emergency situation.

How and to what extent the elimination of recognized problems is perceived as a priority, business communities, the fact is according to the specific conditions in which their companies operate. Having in mind the complexity of the situation created under the influence of the COVID-19 crisis, it is clear that our country is facing a very long, difficult and uncertain process. Very important support on that path is dialogue, consensus of the main actors, full cooperation of partners, first of all the Government, employers, trade unions and others on the adoption of measures and activities that would regulate the status and position of the PA and thus the employees.

The devastating effects of the economic and health crisis caused by the corona virus will greatly shake the foundations of our economic reality with accompanying negative impacts on all segments of society whose consequences will be felt in the years to come. Finally, if the crisis continues in 2021 and includes the second summer tourist season (2020 and 2021), with great uncertainty to provide the necessary external funding that can be measured without exaggeration in excess of one billion euros, our country will need a whole decade to recover from the economic shock that caused this scourge called COVID-19.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 190-200, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Ekonomija

Datum prijema rada: 02.02.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK: 005.412:334.713

doi: 10.5937/univmis2120190L

658.114

Originalni naučni rad – prezenotvan na Konferenciji SMEEP 2021

FEATURES AND POSSIBILITIES OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES DEVELOPMENT IN MODERN ECONOMIES

Samir Ljajić

Univerzitet u Novom Pazaru, Departman za ekonomske nauke,

Novi Pazar, Srbija

s.ljajic@uninp.edu.rs

Abstract

The importance and development opportunities of small and medium enterprises have changed over time depending on technological innovations, volatile market conditions, growing living standards and changes in consumer habits and requirements. The emergence of global demand, which is easily accessed through new information technology platforms, has enabled small and medium-sized enterprises to dramatically expand their markets and business practices. Small and medium enterprises (SMEs) promote private property and entrepreneurial skills. They are a driving force of development, not only in developed market driven economies countries, but also in developing countries, and especially so in countries that have progressed in the transition towards a real market driven economy. If developed, the SMEs enable increase of the gross national product and the number of economic entities, creation of new jobs, growth of the population income, higher living standards, substitution of imports and greater domestic economy export competitiveness, better market functioning, etc. Although it is difficult to predict the development prospects of small and medium enterprises due to the number and complexity of factors affecting their running and development, current trends allow one to assume that in the future small and medium enterprises will also play a significant role in modern economy functioning and development.

Key words: SMEs, economic growth, developmental phases.

OSOBNOSTI I MOGUĆNOSTI RAZVOJA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA U MODERNIM PRIVREDAMA

Abstract

Važnost i mogućnosti razvoja malih i srednjih preduzeća se vremenom menjala zavisno od tehnoloških inovacija, promenljivih tržišnih uslova, rastućeg životnog standarda i promena navika i zahteva potrošača. Pojava globalne tražnje kojoj se lako pristupa putem novih platformi informacionih tehnologija, omogućila je malim i srednjim preduzećima da dramatično prošire svoja tržišta i način poslovanja. Mala i srednja preduzeća promovišu privatnu svojinu i preduzetničke veštine. Pokretač su razvoja, ne samo u razvijenim zemljama tržišne privrede, već i u zemljama u razvoju, a posebno u zemljama koje su napredovale u tranziciji ka modernoj tržišnoj privredi. Razvoj malih i srednjih preduzeća omogućava:

povećanje društvenog proizvoda, broja privrednih subjekata, otvaranje novih radnih mesta, rast dohotka stanovništva, podizanje životnog standarda, supstituciju uvoza i veću izvoznu konkurentnost domaće privrede, bolje funkcionisanje tržišta i dr. Iako je teško predvideti perspektive razvoja malih i srednjih preduzeća usled brojnosti i složenosti faktora koji utiču na njihovo poslovanje i razvoj, prema trenutno prisutnim trendovima može se pretpostaviti da će i u budućnosti mala i srednja preduzeća imati značajnu ulogu u funkcionisanju i razvoju moderne privrede.

Ključne reči: mala i srednja preduzeća, privreda, rast i razvoj

INTRODUCTION

Small and medium enterprises in modern countries represent the driving force of the national economy which generates new ideas, products and technologies. As such they are the source on which a sustainable economy grows, and the implementation of structural reforms as an integral part of the development process are based [3, pp. 205-221]. The importance and development role of small and medium enterprises is indicated by the fact that in 2017 these companies at the level of the EU-28 comprised 99.8% of all enterprises, that they employed two thirds (66.4%) of the total number of workers and created slightly less than three-fifths (56.8%) of the added value of the non-financial business sector [3], as well as the fact that small and medium enterprises play a significant role in aiming to realize the EU developmental policy "Europe 2020" adopted in 2010 comprising measures and activities for the realization of smart, sustainable and comprehensive development of European countries [7, pp. 48-62]. In 2018, there were more than 25 million SMEs in the EU-28, 93% were micro-SMEs and they accounted for 99.8% of companies in the EU-28 NFBS. They generated 56.4 % of value added and 66.6% of employment. EU SME value added is predicted to grow by 4.1% in 2019 and 4.2% in 2020. EU SME employment is expected to grow by 1.6% in 2019 and 1.4% in 2020 [1, p. 1].

The situation is similar in Serbia, where small and medium enterprises in 2017 accounted for 99.8% of all enterprises, employed two thirds (65.1%) of workers and created slightly less than three fifths (55.6%) of added value within the non-financial business sector of the economy [9, 439-440]. Due to its importance and development role, and in order to accelerate and enhance the SMEs functioning in Serbia, in 2015 the Strategy for Support of Small and Medium Enterprises Development, Entrepreneurship and Competitiveness was adopted as a medium-term framework for SME sector development policy in Serbia. This strategy defines the framework, goals, priorities and measures to improve small and medium enterprises and competitiveness development [13]. In line with such incentive measures, in February, 2021 the Ministry of Economy issued public calls for three support programs for micro, small and medium enterprises and entrepreneurship, for which a total of 450 million dinars has been allocated this year. Public calls are comprising Entrepreneurship Development Encouragement Program through financial support for women entrepreneurs and youth, business start-ups and development projects. The programs are a combination of grants and favorable loans from the Fund [15].

Late transition countries are lagging behind in the development of the market economy, the introduction of pluralism of ownership and economic freedoms as a prerequisite for the dynamic and sustainable development of the modern economy and society. Such economies because of complex regulations and difficult access to sources of financing do not enhance a stimulating environment for business development and strengthening of small and medium enterprises, since economic and financial stability and a satisfactory level of profitability of small and medium enterprises empower the economic strength of society and positively affect its stability and development.

DEFINITION AND DESCRIPTION OF SMEs

Worldwide, SMEs are defined according to the number of employees as the basic criterion, and according to a number of auxiliary criteria. Thus in the US, in order for a company to be considered small or medium, it must be within defined limits in terms of the number of employees or the income. Canada defines small and medium enterprises as any business institution with 0 to 499 employees and less than \$ 50 million of gross revenue. In England, small and medium-sized enterprises must be independent, managed by owners or co-owners, comprising a small market share.

In Serbia, all companies are classified by size into micro, small, medium and large, depending on the average number of employees, realized business income and the average value of business assets. However, SMEs also differ in strategic orientation, thus, according to Hansen and Birkinshaw, companies are defined as innovation leaders, technology leaders, technology leaders (minimizers), technology-market hybrids, marketers, and profit-making companies [5, p. 10].

Table 1. Classification of small and medium enterprises according to strategic orientation and sources of competitiveness

Innovation leaders	Competitiveness is based on constant innovation of products and services
Technology leaders	Competitiveness is based on technological development and is similar to innovation leaders
Technology leaders (minimizers)	Competitiveness is based on cost savings through economies of scale or advanced production technology
Technological-market hybrids	Competitiveness is based on a combination of technological development and strong marketing
Marketers	Competitiveness is based on establishing good relationships with customers
Profit companies	Competitiveness is based on the production of modified (improved) existing products

SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN ENTREPRENEURS AND SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

An entrepreneur is often used interchangeably with a small and medium enterprise. An entrepreneur might start as small business, but it is not vice versa with

small businesses. Many small businesses (such as various shops, stores, etc.) consist solely of owners, or negligible number of workers, and they might fail to grow. However, entrepreneur businesses are based on innovations. Thus, the entrepreneur usually seeks to increase the size of the company by hiring new workers, expanding sales by introducing new products, entering new, often foreign markets, etc. Success prone entrepreneurs execute positive planning so as to cope with changes, predict ups and downs of the market and act accordingly.

There is a great similarity between small and medium enterprises and entrepreneurship. The first refers to the fact that both small and medium enterprises and entrepreneurship strive for the same goal. Both entrepreneurs and small and medium enterprises are known for job creation, economy boosting as well as the political-economic transformation of the national economy [12, pp. 62-71]. Similarly, their functioning is impacted by these very elements, namely among the factors affecting the enhancement of the SMEs and entrepreneurship most common are: the surroundings, cultural elements, idiosyncrasies of the owner, characteristics of the company, etc. [10, pp. 341-352]. When considering boosting of SMEs, one must take into account these factors because they largely determine their success and survival.

Moreover, owners (managers) of small and medium enterprises and entrepreneurs frequently display similar management styles comprising self-initiative, perseverance, determination, persistence, patience, emphasised diligence, respect for agreements/contracts, creative thinking, self-esteem, commitment, striving for success, constant boosting, reliable management of in and outgoing information [11, pp. 418-431]. These and similar traits have helped both SME owners and managers to progress efficiently and successfully in their various business ventures.

Entrepreneurial spirit and SMEs are often in theory, and especially in practice, used alternately, most often as complete synonyms. Darren and others point out that small and medium enterprises are mostly used as a substitute for entrepreneurship [1]. Yet, there are numerous differences. For one, entrepreneurial spirit enhances the functioning of the SMEs, while they themselves are only economic entities or business ventures managed by individuals (professional managers) or owners/managers. The entrepreneurs's function is to start up and run companies. They take advantage of business opportunities, while SME owners capitalize on the management of their businesses. Although SME owners/managers also engage in seeking business opportunities, they do so to a lesser extent and less decisively than the entrepreneurs do. Therefore, it can be said that they are more oriented towards the production, purchase and sale of goods and services, rather than innovation and a radical change in the current situation.

In addition, SME owners and entrepreneurs also differ in varied and specific skills they use. An entrepreneur possesses discovery and innovation skills which enable him to always look for new jobs or ventures, while SME owners possess managerial skills which enable them to manage their businesses efficiently and properly.

CHARACTERISTICS OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN MODERN CONDITIONS

During the 20th century, especially in the last decade and the beginning of the 21st century, there was great turbulence on the social, political, and thus on the economic level in many countries of the world, impacting the development of medium and small business. We will list and briefly describe some of the significant developments.

The process of globalization - This process is of global importance because it has led to a large-scale restructuring of many national economies, especially in Europe and in those countries that have been or are in transition from the socialist and state to capitalist system, characterized by private property and entrepreneurial business. Due to outdated technologies, organization of companies, the import of better quality raw materials and goods, cheaper foreign goods, many companies went bankrupt or requested financial assistance from the state. Many companies have been bought out by private owners, joint stock companies and investment companies. This has resulted in the rapid development of these organizations so that today they operate within large foreign multinational corporations.

All this has led to the practical "suction" of national industries. Also, inadequately performed privatizations have led to such negative effects. That is why many countries are turning to small and medium-sized businesses. The reason for this turn is simple and lies in the fact that the business, due to its specificity, can survive and develop adequately in the globalized market. Of course, the business of small and medium enterprises is focused on local spaces and low demand for services and goods. Most SMEs are not attractive to foreign investors due to immanent constraints.

Rising unemployment - In recent years, there has been an increase in unemployment in many countries, among young and educated people. The rise in unemployment is a consequence of the development of science and technology where many jobs, especially in industry, are performed by machines.

Thus, for example, in agriculture, due to the development of technology and modern tillage machines, the need for manpower has largely decreased. Also, in industry, construction and other industries, robots in many positions of the work process replace humans. In addition, the increase in the demographic factor has led to an influx of the young and educated and vast number of workers who lost their jobs in failed companies. The need for those workers educated to work in different technological conditions has ceased.

When changing ownership, the new owner often reorganizes both technical and material assets and labor. In this way, he implements, which is quite justified and understandable, from his aspect, the "cutting" of costs in every part of the work process. This is naturally a condition for the development of the company.

Development process - The third reason for the rise and SMEs enhancement lies in the fact that in today's conditions, the development process is in many ways specific. When we talk about specifics, we refer primarily to:

- Development of the tertiary (service) sector, which achieves the fastest growth through the activities of small and medium enterprises;

- Development of informatics, which as a content and/or method of business is performed in all areas of economy and social activities, equally so in the field of small and medium business;

- Development and successful operation of numerous small and medium enterprises whose activity, as a complementary one, completes the operation of numerous large business systems either by production, installation or servicing of additional components of equipment and/or basic products of these systems; also by carrying out other various production, production service or service activities for the needs of these systems;

- Development of new economic branches and social activities and jobs that are successfully performed by small and medium enterprises.

It is to be expected that many of small and medium enterprises will grow into large corporations. The development of the country requires a large number of small and medium enterprises for the sake of competition and flexibility that large companies find difficult to achieve precisely because of their size.

In today's conditions, small companies in some way complement the business of large companies, figuratively speaking, small and large companies operate on the communicating vessels principle. Small and medium enterprises provide the population with needs and services, and also employ a certain number of labor force. All this has a favorable effect on the survival of society.

It is an indisputable fact that the economy of a country is connected and conditioned with the upheaval of the SMEs. It is a well-known fact that some corporations nowadays numbering thousands of workers were once single-employee companies, and have reached the level of large companies.

WAYS AND POSSIBILITIES OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES GROWTH

Immanent to all companies is internal, ie organic and external, inorganic growth that depends on factors outside the company. By organic growth of a company we mean an increase in gross income, profit and market share. Organic growth of a company is also called internal growth, and the main characteristic that distinguishes it is that growth takes place slowly and can last for a long period of time. The management of the company achieves organic growth through several strategies such as: the strategy of intensive growth and expansion of the company, the strategy of diversification of the company and the strategy of modernization.

The company's expansion strategy is applied using three alternative strategies, namely: a) market penetration (its main goal is to increase product sales in the existing market through aggressive marketing tools), b) market development is characterized by the company opening new markets and places in new markets); and c) product development (the company markets new products and markets them in an existing market).

The expansion of the company has its ups and downs. The positive sides of this approach are: company growth is very slow but can be controlled, existing resources can be used more efficiently, capital for company growth does not need to be

borrowed bearing in mind that this type of company growth does not require more money, a growing company is in a better position on the market in relation to the competition, and it is not necessary to make significant changes in management [6].

The disadvantages of implementing this strategy are reflected in a very long period of development which poses a threat from competition, then, the growth of companies based on existing products is not always possible and companies lose opportunities to take advantage of many opportunities due to restrictions on existing products [6]. This strategy is most often applied in small and medium enterprises for which the manager is also the owner of the company.

Company diversification strategy - allows the company to adapt to market needs, new products, or complementary products in the existing market in which it operates. It is most often applied and based on a combination of the existing and new products.

A diversification strategy is most often applied when a company cannot provide funding for an intensive growth strategy, when it cannot meet market demands using only an intensive growth strategy, and when this strategy provides greater profitability in the market.

Company modernization strategy - implies modernization of technical and material resources, technology and knowledge of human resources.

The inorganic growth of a company is characterized by the fact that the growth of a company depends on external factors. This growth is very dynamic because a company can have a higher revenue and can use the synergy effect of mergers, meaning that one company can buy another, merge and act together in the market. The inorganic growth of the company is realized through two strategies: mergers and acquisitions and joint ventures.

Mergers or acquisitions can take the form of: taking over a company with a company producing similar products, taking over a company with a company that has different levels of the same production process, and the acquisition of a company with a company that is not in the same industry and has different product lines (such acquisitions are also called conglomerate managers).

The advantages of implementing such a strategy are: creation of economies of scale, creation of economies of width, greater utilization of resources, creation of a synergy effect, and the possibility of diversification of activities. The disadvantages and limitations of implementing this strategy are that it encourages the creation of monopolies and cross-cultural differences are obstacles to the success of mergers.

The main characteristics of the joint venture strategy are the time-limited duration of the merger of two companies in order to implement projects and companies that decide to implement such a strategy, can be domestic or a combination of domestic and foreign companies, which is the current trend.

PERSPECTIVES FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

Small and medium enterprises are the engine of economic development in many countries. They increase the degree and scope of use of new resources of an economy, with a high degree of flexibility and adaptability to new markets and other

conditions. They promote private property and entrepreneurial skills. They are the driving force of the development in market economies and countries in transition. The SMEs enhancement enables: increase of the gross national product, increase of the number of economic entities, creation of new jobs, raising of the living standards, substitution of imports and greater export competitiveness of the domestic economy, etc.

However, despite their role and importance, it is difficult and ungrateful to predict the future of small and medium enterprises from today's aspect. The main reason lies in the number and complexity of factors that affect their business. The speed of growth and development opportunities of small and medium enterprises is determined by the simultaneous influence of several factors, from general business conditions and quality of business environment, to the development of entrepreneurial infrastructure and culture, and especially the efficiency of monetary and non-monetary stimulus for new, dynamic and innovative companies [8].

Therefore, it is not possible to assume with full certainty what kind of inventions science will come up with and what can have various repercussions on small and medium enterprises. One thing is true: we can make certain assumptions, taking into account the importance and role of small and medium enterprises in the modern economy.

State agencies in all countries are investing in small and medium enterprises, which is a good sign for the future development of these enterprises. Many small and medium (especially so-called fast-growing) companies are more profitable than large ones. And that is the reason for optimism in terms of survival and development of these companies. The governments of many countries are introducing entrepreneurial education from primary, through secondary to university levels into their education systems, in order to promote the SMEs enhancement.

Today, there are many trends and programs in the world that encourage the entrepreneurial spirit and growth of SMEs [8]. For example, in order to accelerate and facilitate the SMEs developmental trend, especially in transition economies such as the Serbian economy, numerous and diverse measures and activities are recommended, most often related to raising the awareness of small and medium enterprises on the possibilities and availability of various programs for the promotion of business and export promotion, to improve the role of small and medium enterprises as suppliers to large enterprises (especially multinational companies), to develop programs that promote e-commerce and e-business, to develop special incentive mechanisms aimed at facilitating the growth and development of fast-growing enterprises, to develop financial instruments that will better monitor the SMEs developmental trend at different stages of their life cycle, to develop new institutions for non-financial support for entrepreneurship and SMEs so as to provide a wider range of service in counseling, etc.

Implementation of these and many other measures can ensure the SMEs more dynamic developmental trend, which will consequently contribute to faster development of the overall economy, more promising employment rate, better living conditions and better satisfaction of population needs, because it is small and medium enterprises that make the economy flexible and markets better supplied. Since the role and importance of small and medium enterprises does not decrease over time, but the

development of new technology increases this role, an optimistic assumption can be made that small and medium enterprises will develop in the future, only probably with new and/or slightly different relations when compared to the current ones.

Due to COVID-19 pandemic crisis 35 percent of micro-enterprises in Serbia expect a drop in revenue of more than 80 percent. The services and tourism sectors felt the impact of the crisis more significantly than the rest of the economy. Thus the losses in tourism sector will be the largest: 45.5 percent of tourist companies expect a drop in revenue from 80 to 100 percent as compared to 2019. Companies in all countries in the region have so far absorbed most of the impact of the crisis without firing workers. In Serbia, service industries and smaller companies have felt the most severe consequences. However, over 80 percent of the surveyed companies believe that the impact of the crisis caused by COVID-19 will disappear in less than three months. Policy makers should offer both financial and advisory support to enable entrepreneurs to adapt to the new business models [16].

CONCLUSION

Small and medium enterprises are the engine of the economic development in many countries. They increase the degree and scope of use of new resources of an economy, with a high degree of flexibility and adaptability to new markets and other conditions. They promote private property and entrepreneurial skills. They are the driving force of the development in market economies and countries in transition. The SMEs developmental trend enables: increase of the gross national product, the number of economic entities, creation of new jobs, raising of the living standards, substitution of imports and greater export competitiveness of the domestic economy, etc. However, despite their role and importance, it is difficult and ungrateful to predict the future of small and medium enterprises from today's aspect. The main reason lies in the number and complexity of factors that affect their business. The speed of growth and development opportunities of small and medium enterprises is determined by the simultaneous influence of several factors, ranging from general business conditions and quality of business environment, to the development of entrepreneurial infrastructure and culture, and especially the efficiency of the monetary and non-monetary stimulus for new, dynamic and innovative companies. Therefore, it is not possible to assume with full certainty what kind of inventions science will come up with and what can have various repercussions on small and medium enterprises. Implementation of these and many other measures can ensure the dynamic SMEs developmental trend, which will consequently contribute to faster development of the overall economy, better employment rate, better living conditions and better satisfaction of population needs. Since the role and importance of small and medium enterprises does not decrease over time, but the development of new technology increases this role, an optimistic assumption can be made that small and medium enterprises will develop in the future, only probably with new and/or slightly different relations when compared to the current ones.

REFERENCES

1. Annual Report on European SMEs 2018/2019 Research & Development and Innovation by SMEs, EUROPEAN COMMISSION, November, 2019, PwC Luxembourg, CARSA, LE Europe, DIW Econ.
2. Darren, L.R. Conrad, L. (2009) *Entrepreneurship and Small Business Management in the Hospitality Industry*. Elsevier Linacre House: Jordan Hill, Oxford.
3. European Commission. (2018) *Annual Report on European SMEs 2017/2018 – SMEs growing beyond borders*. European Commission, PwC Luxembourg, CARSA, LE Europe, DIW Econ.
4. Filipovic, M., Nikolic, M. & Cvetanovic, S. (2015) Development of Entrepreneurial Sector as the Basis for Strengthening Competitiveness, *Ekonomika preduzeća*, 63(3-4), str. 205-221
5. Filipović, M., Nikolić, M., Ilić, V. (2015) Razvoj privrede zasnovane na znanju kao faktor povećanja konkurentnosti privrede Srbije. *Ekonomске teme*, 153(2), str. 191-214
6. Hansen, M., Birkinshaw, J. M. (2007) The Innovation, Value Chain, *Harvard Business Review*, 85(6), str. 10
7. Isaković, S. (2015) *Menadžment malih i srednjih preduzeća*, Zenica: Univerzitet u Zenici, Ekonomski Fakultet.
8. Ljajić, S. (2017) Sektor malog i srednjeg biznisa u evropskoj viziji za XXI vijek - "strategija Evropa 2020", *Ekonomski izazovi*, (11), str. 48-62
9. Ljajić, S. (2019) *Nemonetarni podsticaji u malim i srednjim preduzećima sa juga Srbije*. Doktorska disertacija: Univerzitet Novi Pazar.
10. Ljaljić, S, Kostic, V., Nikolic. M. (2019) The level of development and significance of entrepreneurship and SMEs in Serbia and selected EU countries from the region, *Ekonomika preduzeća*, 65(7-8), str. 435-452
11. Lucky, E.O. (2012) Is Small and Medium Enterprise (SME) an Entrepreneurship? *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 2(1), str. 341-352
12. Minai, M.S., Olusegun E.O., Lucky, I. (2011) ,The moderating effect of culture on small firm performance: Empirical evidence, *European Journal of Social Sciences*, 23(3), str. 418-431
13. Rebecca, E. O., Benjamin, J. I. (2009) Entrepreneurial competencies: The missing links to successful entrepreneurship in Nigeria. *International Business Research*, 2(2), str. 62-71
14. Vlada Republike Srbije (2015) *Strategija za podršku razvoja malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti za period 2015. do 2020. godine*
15. <https://privreda.gov.rs/javni-pozivi-za-tri-programa-podrske-mikro-malim-i-srednjim-preduzecima-i-preduzetnicima/>
16. <http://pubdocs.worldbank.org/en/168321591340102093/WBRER17-12-Private-Sector-BOS.pdf>

REZIME

Mala i srednja preduzeća su pokretač ekonomskog razvoja u mnogim zemljama. Oni povećavaju stepen i obim korišćenja novih resursa jedne privrede, uz visok stepen fleksibilnosti i prilagodljivosti novim tržištima i drugim uslovima. Oni promovišu privatnu svojinu i preduzetničke veštine. Oni su pokretačka snaga razvoja u tržišnim privredama i zemljama u tranziciji. Trend razvoja malih i srednjih preduzeća omogućava:

povećanje bruto nacionalnog proizvoda, broja privrednih subjekata, otvaranje novih radnih mesta, podizanje životnog standarda, supstituciju uvoza i veću izvoznju konkurentnost domaće privrede, itd. Međutim, uprkos njihovoj ulozi i važnosti, teško je i nezahvalno predviđati budućnost malih i srednjih preduzeća sa današnjeg aspekta. Glavni razlog leži u broju i složenosti faktora koji utiču na njihovo poslovanje. Brzina rasta i razvojnih mogućnosti malih i srednjih preduzeća određena je istovremenim uticajem više faktora, od opštih uslova poslovanja i kvaliteta poslovnog okruženja, do razvoja preduzetničke infrastrukture i kulture, a posebno efikasnosti monetarnog i nefinansijskog poslovanja. -monetarni podsticaj za nova, dinamična i inovativna preduzeća. Stoga se ne može sa punom sigurnošću pretpostaviti do kakvih će izuma doći nauka i šta može imati različite reperkusije na mala i srednja preduzeća. Sprovedenjem ovih i mnogih drugih mera može se obezbediti dinamičan trend razvoja MSP, što će posledično doprineti bržem razvoju ukupne privrede, boljoj zaposlenosti, boljim uslovima života i boljem zadovoljavanju potreba stanovništva. Budući da se uloga i značaj malih i srednjih preduzeća vremenom ne smanjuje, već se razvojem nove tehnologije povećava ova uloga, može se dati optimistična pretpostavka da će se mala i srednja preduzeća razvijati u budućnosti, samo verovatno sa novim i/ili malo drugačiji odnosi u odnosu na sadašnje.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 20, str. 201-211, 2021 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Ekonomija

Datum prijema rada: 02.02.2021.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2021.

UDK: 005.332:[616.98:578.834

doi: 10.5937/univmis2120201E

005.5:334.713

Originalni naučni rad – prezenotvan na Konferenciji SMEEP 2021

UTICAJ PANDEMIJE COVID-19 NA POSLOVANJE MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA

Elma Elfić-Zukorlić

Internacionalni Univerzitet, Departman za ekonomske nauke

Novi Pazar, Srbija

predsjednik@uninp.edu.rs

Azra Čatović

Internacionalni Univerzitet, Departman za ekonomske nauke

Novi Pazar, Srbija

m.phd@uninp.edu.rs

Apstrakt

Pojava pandemije Covid-19 iz osnova je promenila uslove poslovanja brojnih malih i srednjih preduzeća. Delovanje pandemije u globalu je imalo uglavnom negativan uticaj na obavljanje malog i srednjeg biznisa. Međutim postoje i preduzeća iz navedenog domena, koja upravo u periodu pandemije ostvaruju natprosečne stope rasta i razvoja. Šta je uzrok toma: Način poslovanja ili vrsta delatnosti?

Key words: mali i srednji biznis; pandemija Covid-19; trajanje pandemije; poslovna neizvesnost; značaj planiranja; pomoć države.

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE BUSINESS OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

Abstract

The emergence of the Covid-19 pandemic has fundamentally changed the business conditions of many small and medium-sized enterprises. The effects of the global pandemic have had a largely negative impact on the conduct of small and medium-sized businesses. However, there are also companies from this domain, which are achieving above-average growth and development rates during the pandemic. What is the cause of this: The way of doing business or the type of activity?

Ključne reči: small and medium business; the Covid-19 pandemic; duration of the pandemic; business uncertainty; the importance of planning; state aid.

UVOD

Poslednjih godinu dana prolazi u znaku neobičnog globalnog fenomena, sa kojim se faktički sreću sve države sveta. Reč je o neobičnoj pošasti, koja nosi naziv pandemija kovida 19. Pandemija je, u označavajućem smislu širi pojam od epidemije, jer označava zaraznu bolest koja je obuhvatila celu Planetu.

Pre svega u zdravstvenim izveštajima i medijima masovnog komuniciranja, a za sada manje u ekonomski fokusiranoj naučnoj i stručnoj literaturi, pandemija kovida 19, našla je svoje mesto u izveštavanju o ovom aktuelnom zlu savremenog sveta. Svakako, ne nedostaju odgovarajući medicinski podaci o pandemiji, pri čemu su – povezano sa navedenim, skoro neprimetljive naučno zasnovane ekonomske analize vezane za budućnost biznisa u vremenima koja dolaze. Postoji samo - manje ili više, usaglašen opšti stav da će dugo trajanje pandemije unazaditi privredni i društveni život u većini zemalja sveta. O uticaju pandemije na odvijanje i na budućnost malog i srednjeg biznisa, znači još nema značajnijih publikovanih analiza, pa se ovaj izveštaj može smatrati malim naučnim doprinosom u navedenom smislu.

Predmet našeg izlaganja prezentiranog, u skraćenom obliku u ovom članku je znači specifičan, i odnosi se na uticaj pandemije kovida 19 na radnje i svakako i na druga mala i srednja preduzeća. Navedeno je ciljno odabrano iz nekoliko razloga:

Bazični razlog je činjenica da se mali i srednji biznis, u društvenim planovima razvoja, visoko vrednosno kotiraju i da – posebno u nedostatku sopstvenih investicionih sredstava za veća kapitalna privredna ulaganja, ovi biznisi predstavljaju okosnicu budućeg ekonomskog i društvenog napretka zemlje.

Posebna vrednost malog i srednjeg biznisa izražava se i u tome što se razvoj ovih tipova biznisa preovlađujuće zasniva na ulaganju domaćeg kapitala, što stvara povećanu ekonomsku, socijalnu i bezbednosnu sigurnost unutar zemlje i svakako i područja na kojima se vrši predmetno investiranje.

Pre izlaganja o uticaju pandemije kovida 19 na poslovanje inokosnih i drugih samostalnih radnji, kao i malih i srednjih preduzeća, treba ukazati na činjenicu da se broj navedenih tipova biznisa i sadržajnost njihovog poslovanja permanentno povećava i proširuje. Mnogi poslovi koji su do skoro isključivo bili u državnoj nadležnosti ubrzano se transformišu u privatni biznis. Navedeno sa svoje strane menja: kako sam pojam, tako i definiciju malog i srednjeg biznisa.

2. NOVI OBUHVAT POJMA I SADRŽAJA FUNKCIONISANJA MALOG I SREDNJEG BIZNISA

Imajući u vidu da su procesi privatizacije, deregulacije i korporatizacije „zapljusnuli“ faktički skoro ceo svet, navedeno ima za posledicu da i sektor poslovanja samostalnih radnji, a takođe i malih i srednjih preduzeća, dobija nove sadržajne oblike i odlike. To su oblici i odlike koji znatno proširuju pojmovno određenje malog i srednjeg biznisa. Drugim rečima pod pojmom malog i srednjeg biznisa danas se ubrajaju poslovi mnogih grana i delatnosti, koji se do nedavno uopšte nisu tretirali kao biznis, jer su navedeni poslovi bili u nadležnosti državnih organa, organizacija i institucija.

Proces privatizacije doskorašnjih državnih poslova i nadležnosti odvija se u brojnim sektorima poslovnog angažovanja i materijalnog i nematerijalnog stvaralaštva, što iz osnova menja sliku privredne i društvene strukture savremenog sveta. Nesumnjivo je da i uticaj pandemije kovida 19 na funkcionisanje malog i srednjeg biznisa - u novom sadržaju i pandemijskom kontekstu privređivanja, dobija sa tim i nova relevantna određenja.

Zadnjih decenija dolazi do brojnih ideoloških i institucionalnih opredeljenja, koja su već dovela do stanja da se mali i srednji biznis u sadržinskom i pojmovnom smislu znatno drugačije tretira i vrednuje, u odnosu na stanje koje je postojalo u trećem kvartalu XX veke i ranije.

-u obrazovanju, sve je više privatnih škola i fakulteta, koji posluju po profitnim osnovama;

-u zdravstvu se takođe povećava broj privatnih laboratorija, ordinacija, apoteka i drugih malih i srednjih zdravstvenih organizacija;

-u kulturi i umetnosti raste broj privatnih pozorišta, atelje-a i drugih kulturno-umetničkih jedinica malog i srednjeg biznisa;

-u medijskoj elektronskoj i izdavačkoj (štampanoj) delatnosti, broj privatnih organizacija je već daleko premašio broj državnih institucija navedenog tipa;

-u sportskom domenu vrši se ubrzana privatizacija brojnih sportskih klubova, koji nastavljaju da funkcionišu po novim pravilima malog i srednjeg biznisa;

-u oblasti urbanizma, komunalne privrede i zemljišnog poslovanja permanentno se takođe povećava broj privatnih urbanističkih biroa, katastarskih agencija i drugih - malih i srednjih, komunalno-infrastrukturnih organizacija;

-u bezbednosnom sektoru, zadnjih decenija dolazi do izuzetnog povećanja privatnih bezbednosnih agencija; i

-u drugim sektorima društvenog stvaralaštva menja se takođe svojinska konfiguracija privrednog i društvenog prostora, u kome prostoru funkcioniše sve veći broj privatnih radnji kao i malih i srednjih preduzeća.

Svi klasični i novoformirani oblici malog i srednjeg biznisa osećaju – na neki način, posledice delovanja pandemije kovida 19, pri čemu se navedene posledice, po pojedinim biznisima i organizacijama različito ispoljavaju.

Pre izlaganja o uticaju i posledicama pandemije kovida 19 na funkcionisanje i razvoj malog i srednjeg biznisa, neophodno je prethodno ukazati na izvesne specifičnosti predmetne pandemije, koje specifičnosti opredeljuju i dalje će svakako opredeljivati privredne i društvene tokove biznisa u zemljama u kojima se ova pandemija izrazitije ispoljava.

4. ODLIKE PANDEMIJE KOVIDA 19 I UTICAJ PANDEMIJE NA PRIVREDNE I DRUŠTVENE DELATNOSTI

Različite krizne situacije, koje su kroz istoriju do sada izazivale poremećaje privrednih i društvenih aktivnosti, bile su uvek karakterisane i određenim specifičnostima, što je po pravilu nametalo i primenu odgovarajućih takođe specifičnih antikriznih mera. Pandemiju kovida 19 takođe odlikuju određene specifičnosti, koje se u globalu izražavaju u sledećem:

1. Izenadnost i neočekivanost u pojavi i širenju pandemije, predstavljaju relevantnu odliku postojeće krizne situacije. Pre godinu dana u januaru i februaru prethodne 2020-te godine nije bilo nikakvih pokazatelja ni naznaka da čovečanstvu preti kriza navedenog tipa. Izenada u martu iste godine pandemija se pojavljuje na globalnom planu. Od tog momenta elektronski i štampani mediji masovnog komuniciranja najveći broj svojih izveštavanja posvećuju upravo pandemiji kovida 19.

Navedena iznenadnost i neočekivanost u pojavi i u manifestovanju pandemije, izazvali su masovni šok, i praktično su onemogućili blagovremeno preduzimanje preventivnih anti-kriznih mera. Drugim rečima, svi odgovorni privredni i društveni subjekti bili su – pojavom pandemije zatečeni.

2. Globalizovanost i sveobuhvatnost, u ispoljavanju pandemije kovida 19, faktički su ceo svet doveli u vanredno krizno stanje. Ovo stanje, u prvi mah je za posledicu imalo karantinsko zatvaranje svih zemalja unutar svojih granica i faktički je ispoljilo i izuzetno sebično ponašanje u odnosu na susedne i druge zemlje. Sebičnost se posebno izražavala u domenu proizvodnje i distribucije prigodnih medicinskih sredstava, a potom i vakcina, na koje se ukazuje da su bazično i jedino sredstvo za efikasno suzbijanje pandemije.

Ispoljena međudržavna sebičnost je vremenom popustila i ekonomski najmoćnije države sveta su počele da izražavaju i ispoljavaju izvesnu finansijsku i medicinsku velikodušnost prema zemljama inferiornih privrednih i razvojnih performansi. Prvobitno sebično i šokantno ponašanje ekonomski najmoćnijih država sveta, izazvalo je mnoge nedoumice o karakteru i čvrstini ideoloških i interesnih veza, koje su prethodno bile uspostavljene, preko odgovarajućih ekonomsko-političkih asocijacija tipa Evropske Unije, ASEAN-a u Aziji i drugih.

3. Različite ekonomske i društvene posledice koje je, po pojedinim zemljama sveta izazvala pandemija kovida 19, takođe je jedan od simptomatičnih indikatora nastalog kriznog stanja. Izvesne zemlje među kojima, prednjači Narodna Republika Kina, i u periodu trajanja pandemije, ostvarivale su pozitivne stope rasta relevantnih ekonomskih pokazatelja. Nažalost, u većini drugih zemalja, došlo je do društvene i privredne stagnacije i nazadovanja, sa pogubnim posledicama po standard života i zaposlenost stanovništva.

4. Neusaglašenost oko uzroka pandemije kovida 19 dodatno komplikuje javnu političku i medijsku scenu, u skoro svim državama savremenog sveta. Između tvrdnji, isticanih uglavnom od strane zvaničnih medicinskih autoriteta, da je se virus kovida 19 razvio u organizmima nekih životinja (majmuna ili slepih miševa) sa kojih je prešao na ljude, i tvrdnji tzv. „teoreičara zavere“ da je virus ciljno proizveden u nekim tajnim labaratorijama i pušten namerno ili nenamerno u svet, mišljenja i tumačenja su veoma podeljena. Navedene kontradiktorne tvrdnje svakako izazivaju konfuziju u stavovima ljudi o pandemiji, što sa svoje strane dovodi i do različitih stavova i reakcija stanovništva, vezanih za preventivu (karantini) i terapiju (vakcinisanje) sa kojim - zvanično opredeljenim medicinskim merama, pandemija treba da bude eliminisana.

5. Neusaglašenost i nesaglasnost u populaciji da li treba ili ne treba primiti vakcinu, kao glavno sredstvo za suzbijanje pandemije unosi dodatne podele i nesporazume među ljudima. Navedene podele dovode i do neizbežnih sukoba između vakcinaša i anti-vakcinaša, koji zbog različitih stavova po navedenom pitanju postaju čak i međusobni neprijatelji. Vakcinaši smatraju da svi ljudi treba dobrovoljno da prime

vakcinu, da bi se tako u populaciji stvorio tzv. „imunitet krda“, koji će predstavljati konačno i krajnje rešenje vezano za probleme koje izaziva pandemija kovida 19. Anti-vakcinaši, koji smatraju da je pojava pandemije kovida 19 rezultat tajnog planetarnog projekta, da se celokupno svetsko stanovništvo putem vakcinisanja čipuje, radi smanjenja prirodnog imuniteta i povećanja smrtnosti stanovništva i od drugih različitih bolesti, odlučno su protiv zvanično predloženih vakcinacija. Biće svakako intrigantno i interesantno videti, kako će javne vlasti svih država sveta - koje insistiraju na obaveznoj vakcinaciji, reagovati kada se jedan deo stanovništva vakciniše a drugi odbije da to učini na dobrovoljnoj osnovi.

Kontraverza i problema oko pandemije kovida 19 – u vezi uzroka nastanka i načina lečenja bolesti ima još, a neki problemi - vezani za navedeno, će se tek pojaviti u vremenima koja dolaze.

Sve što je istakuto ima, a imaće i u budućnosti, relevantne posledice na privredni i društveni život – kako organizacija i institucija, koje posluju na savremenom domaćem i svetskom tržištu, tako i na stanovništvo većine zemalja sveta. Navedene posledice imaju ispoljavanja i u domenu funkcionisanja malog i srednjeg biznisa, što je upravo tematski predmet izlaganja ovog članka.

5. POSLEDICE PANDEMIJE KOVIDA 19 NA FUNKCIONISANJE RADNJI, I MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA

Kao iznenadan i neočekivan planetarni fenomen pandemija kovida 19 već je ostavila duboke posledice u raznim domenima funkcionisanja malog i srednjeg biznisa. U pitanju su posledice koje su – neposredno ili posredno, uticale na poslovanje brojnih radnji a takođe i malih i srednjih preduzeća.

Razvrstano analitički – mali i srednji biznisi, koji se u pojedinim zemljama i sredinama primarno obavljaju, mogu se diferencirati na četiri bazične grupe, prema poslovnoj osetljivosti, u odnosu na ispoljenu pandemiju kovida 19. U pitanju su:

- 1/ izuzetno osetljivi biznisi,
- 2/ umereno osetljivi biznisi,
- 3/ neosetljivi biznisi, i
- 4/ biznisi kojima pandemija kovida 19 odgovara.

1. Kao izuzetno osetljivi mali i srednji biznisi u praksi su se pokazali biznisi iz domena:
- turizma, u okviru koga svoje poslovanje obavljaju turističke agencije, turistički objekti, turistički vodiči i drugi poslovni pravni i fizički entiteti iz domena turističke ponude, posebno oni koji posluju sa inostranom turističkom klijentelom;
- profesionalnog sporta, kulture i umetnosti, koji svoje izvođačke predstave i spektakle izvode pred živom publikom; i
- drugih oblasti uslužnog poslovanja, čiji se biznis obavlja kroz neposredni međuljudski kontakt između izvršioca i korisnika usluga.

2. U grupu umereno osetljivih malih i srednjih biznisa na pandemiju kovida 19, mogu se nabrojati radnje a takođe i mala i srednja preduzeća iz brojnih delatnosti i grana društvenog stvaralaštva. U ovu grupu se razvrstavaju:

- saobraćajna preduzeća,
- ugostiteljska preduzeća i radnje koja uslužuju domaće domaćinstva i goste,

- modne konfekcije i uopšte preduzeća iz domena tekstilne industrije, tekstilnog zanatstva i industrije obuće,
- kozmetičarske, pedikerske, frizerske i druge radnje i mala preduzeća za negu lepote,
- radnje i preduzeća za pružanje građevinskih, montažnih, servisnih i drugih usluga,
- bazeni, teretane, sportski centri i drugi objekti za oblikovanje tela,
- etno mreže, mahom ženskog preduzetništva, gde se poslovi obavljaju ručnim radom,
- stari zanati i tradicionalni lokalni biznisi,
- kladionice, i
- druga poslovna mesta za pružanje neposrednih usluga klijentima.

3. kao apsolutno ili relativno neosetljivi biznisi na dejstvo kovida 19, u privrednoj i društvenoj praksi su se istakla sledeća mala i srednja preduzeća:

- izvesna građevinska i montažna preduzeća,
- servisna preduzeća i radnje koja pružaju usluge urgentnog karaktera,
- menjačnice,
- trafike za prodaju štampe i duvana,
- mali poljoprivredni proizvodni biznisi,
- pijace voća i povrća,
- mala i srednja komunalna i infrastrukturna preduzeća i drugi slični nosioci proizvodnih i uslužnih aktivnosti.

4. U grupu radnji, i malih i srednjih preduzeća koja su, u izvesnom obimu poboljšala svoje poslovne i finansijske performanse, u toku trajanja pandemije kovida 19, može se ubrojati relativno manji broj organizacija. U pitanju su uglavnom:

- izvesne apoteke i drogerije iz domena farmaceutskog biznisa,
- izvesne prodavnice knjiga i biblioteke, koje u toku važenja karantina – zbog dužeg boravka ljudi u zatvorenim stanovima - koji vole da čitaju, imaju povećan promet,
- izvesne prehrambene prodavnice koje posluju u selima, u koja sela je zbog korone izbegao veći broj ljudi iz grada, imaju takođe povećan promet,
- brojne privatne ordinacije i privatni zdravstveni uslužni centri, koji su povećali broj primljenih pacijenata koje klijente, zbog lečenja drugih pacijenata obolelih od korone, nisu mogle da prime državne zdravstvene ustanove,
- trgovinske organizacije koje se bave prodajom roba preko interneta (onlajn trgovinom), koje su u toku trajanja pandemije izuzetno povećale svoj promet i druge organizacije, kojima je pandemija kovida 19 odgovarala u poslovnom smislu.

PROBLEMI STRATEŠKOG UPRAVLJANJA I PLANIRANJA MALIM I SREDNJIM BIZNISOM U DOBA PANDEMIJE

Jasan je stav nauke i struke, da sektor poslovanja malih i srednjih preduzeća – da bi se razvijao na uspešnim osnovama, uslovljava stratejski pristup u upravljanju, kao i svaki drugi ozbiljan tržišni biznis, uostalom. Vrhunski stratejski menadžment, i u domenu malog i srednjeg biznisa, zahteva znači sa svoje strane, svakako i inspirativno i kvalitetno planiranje, koje planiranje je neodvojivi segment navedenog menadžmenta.

U principu stratejsko planiranje se bazira na izradi, implementaciji i praćenju realizacije odgovarajućih biznis planova, primerenih konceptualnim razvojnim opredeljenjima konkretnog vlasnika biznisa odnosno konkretnog top menadžmenta.

Da bi biznis planovi, koji se rade za potrebe određenih firmi iz domena malog i srednjeg biznisa bili konceptijski i sadržinski kvalitetno urađeni, nužno je da se u prognoziranju opredeljene poslovne perspektive, računa i sa verodostojnim parametrima procene verovatnih i očekivanih stanja i događanja u budućnosti. Prognoziranje (predviđanje) poslovne budućnosti u ranijim vremenima – pre pojave pandemije kovida 19, moglo je se uglavnom izvoditi sa tolerantnim stepenima tačnosti. Danas u vremenu manifestovanja ovog zla – pandemije kovida 19, to više nije tako!

Pandemija kovida 19, unosi i u strategijskom menadžmentu malih i srednjih preduzeća brojne upravljačke neizvesnosti, koje onemogućavaju da se poslovna budućnost vidi i sagledava u realnim određenjima. Ispoljene neizvesnosti primarno se izražavaju u sledećem:

1. Potpuno je neizvesno do kada će pandemija još trajati. Prema nekim zdravstvenim i medijskim tumačenjima – posle sveobuhvatne imunizacije (vakcinacije) najvećeg dela populacije, pandemija će trajati do kraja 2021-ve godine. Druga takođe medicinska tumačenja znatno su pesimističnija. Pošto virus kovida 19. mutira, što se u praksi već dešava, neizvesno je koliko će još biti mutacija i sa kakvim dejstvom će delovati na organizam zaraženih pacijenata. Znači, po ovom tumačenju neizvesno je koliko će pandemija uopšte trajati.

2. Potpuno je takođe neizvesno kakve će sve manifestacije pandemija kovida 19 ispoljavati u vremenima koja su ispred nas. Drugim rečima, da li će ove manifestacije biti smanjenih opasnosti po život ljudi i biznis, ili će biti još pogubnije? Ne treba posebno isticati da će od navedenih budućih manifestacija pandemije, zavisiti i uspešnost poslovanja u raznim oblastima malog i srednjeg biznisa.

3. Ukoliko pandemija bude duže trajala nego što se planira i očekuje – mada su ta očekivanja, kao što smo već istakli, veoma neusaglašena, neizvesno je: kakve će sve mere društvena zajednica (država) preduzimati u domenu odgovarajućih sanacionih i razvojnih politika. Reč je primarno o: monetarno-kreditnoj, fiskalnoj (poreskoj i carinskoj), prostorno-urbanističkoj, zemljišnoj, investicionoj i drugim politikama. Takođe, reč je i o bezbednosnoj politici, ukoliko znatan broj građana odbije da ide u karantin, želi da putuje i odbije da se vakciniše. Sve navedene politike mogu da imaju veliki uticaj i na tekuće poslovanje i na razvoj malog i srednjeg biznisa na određenim područjima.

4. Neizvesni su odgovori i na druga pitanja i probleme, koji mogu pozitivno ili negativno da utiču na poslovanje i napredak radnji kao i malih i srednjih preduzeća. Posebno je intrigantno što se mnoga otvorena pitanja i problemi, kao što smo već istakli, ne mogu jasno sagledati iz današnje vizure posmatranja.

Dileme i nedoumice vezane za budućnost, koje nameće pandemija kovida 19, ne opterećuju samo vlasnike i menadžere radnji, i malih i srednjih preduzeća. Opterećuju takođe i javne vlasti, ne samo iz domena zdravstva, već takođe i iz domena privrede i privrednih aktivnosti zemlje uopšte. Nejasna budućnost svakako otežava delotvorno planiranje privrednog i uopšte društvenog razvoja i na globalnom upravljačkom nivou. Navedeno ukazuje i na neodređenost i nejasnost institucionalnih smernica države, koje vlasnici i menadžeri malog i srednjeg biznisa mogu da očekuju.

FINANSIJSKE MERE DRŽAVE USMERENE NA SUZBIJANJE POSLEDICA PANDEMIJE

Već preduzete mere, koje je većina država u prethodnom jednogodišnjem periodu trajanja pandemije kovida 19 preduzimala, pružaju izvesne naznake, u kojim pravcima će, prema konkretnim državnim mogućnostima, navedene mere – ukoliko pandemija potraje i dalje biti primenjivane.

1. Odlaganje izmirenja poreskih i drugih dažbina za organizacije iz određenih sektora privrede i društvenih delatnosti, posebno onih koji su natprosečno pogođeni pandemijom.

2. Finansijske donacije preduzećima čije je poslovanje ugroženo pandemijom, posebno onima koja, i pored poslovnih teškoća, ne otpuštaju radnike.

3. Neposredna finansijska pomoć svim punoletnim građanima.

4. Neposredna finansijska pomoć radnicima izvesnih profesija – na primer u zdravstvu, koji podnose najveći teret u suzbijanju pandemije.

5. ostale mere različitog karaktera i fokusiranosti.

Većina država koje su nastale na području bivše Jugoslavije, dobila je u prethodnom periodu izvesnu materijalnu i finansijsku pomoć – radi sanacije posledica pandemije, od Evropske Unije i nekih vanevropskih zemalja – Kine, Rusije, Japana i drugih. Navedena pomoć je, po određenim standardima, raspodeljena krajnim korisnicima.

Svaka država je, prema svojim finansijskim mogućnostima, takođe iz budžeta izdvojila određena sredstva, za kupovinu vakcina, opreme i drugih dobara, namenjenih za suzbijanje pandemije.

POGLED NA UTICAJ PANDEMIJE NA FUNKCIONISANJE MALOG I SREDNJE BIZNISA U BUDUĆNOSTI

U prethodnom izlaganju već smo istakli da je – u uslovima dužeg trajanja pandemije kovida 19, budućnost malog i srednjeg biznisa, apsolutno neizvesna. Ovo iz napomenutog razloga što na planetarnom zdravstvenom i političkom nivou ne postoji usaglašenost po navedenom pitanju. Očekivanja i stavovi stručnjaka u vezi istaknutih zdravstvenih, privrednih i uopšte društvenih problema dijametralno su suprotstavljeni u rasponima od krajnje optimističkih do krajnje pesimističkih.

1. **OPTIMISTIČKI STAVOVI** zasnivaju se na stanovištima da su pronađene i da se već koriste brojne vrste delotvornih vakcina (cepiva), čija će masovna upotreba stvoriti uslove za izazivanje tzv. „imuniteta krda“. Ovaj imunitet će, kada se proces imunizacije finalizira, dovesti ubrzano i konačno do uspešnog rešavanja problema pandemije kovida 19.

2. **PESIMISTIČKI**, može se reći **KATASTROFIČNI STAVOVI**, vezani za nastanak i delovanje pandemije kovida 19, zasnivaju se navodno na dva izvora saznanja – na medicinskom i na anti-vakcinalnom.

(1) Prema izvesnim, takođe zvaničnim medicinskim stavovima, problemi koje pandemija kovida 19 izaziva u privredi i ljudskom društvu uopšte, kao što smo već istakli, neće se moći rešiti u doglednom vremenu u budućnosti. Korišćene vakcine koje su delotvorne u suzbijanju određenih virusa, zbog mutacija i agresivnog širenja

drugih tipova virusa, neće biti delotvorne. Po navedenim shvatanjima „trka“ između mutirajućih virusa i korišćenih vakcina može da se nastavi u nedogled.

(2) Prema drugim, potpuno drugačijim katastrofičnim stavovima, koji stavovi se u mejnstrim (zvaničnoj) javnosti tretiraju kao poseban i opasan oblik tzv. „teorije zavere“, problem pandemije kovida 19 neće se takođe u dogledno vreme rešiti, zbog sledećih tvrdnji „zaverenika“:

1/ Virus kovida 19 ne postoji, već je reč o veštački izazvanim drugim bolestima, usmerenim na usmrćivanje velikog broja ljudi, radi smanjenja ljudske prenaseljenosti na Zemlji. Poseban cilj „scenarista“ pandemije, prema navedenim katastrofičnim shvatanjima jeste, da se usmrti veliki broj starijih ljudi i penzionera – koji su na kovid 19 najosetljiviji, jer navedeni ljudi zbog biološke starosti i produkcione nedelotvornosti, samo zagađuju Planetu i beskorisno opterećuju oskudne materijalne i finansijske fondove.

2/ Posebno tumačenje „teoretičara zavere“ je da je virus kovida 19 ciljno proizveden u tajnim laboratorijama svetskih moćnika i pušten je u život, sa precizno formulisanim takođe okultnim ciljevima. Prema navedenim tumačenjima „pušteni“ virus dovodi do smanjenja fertiliteta (plodnosti) žena i muškaraca, što se takođe izvodi u cilju redukcije namnoženog planetarnog stanovništva. Uz ovu tezu provlači se i druga ideja da pandemija kovida 19 oslabljuje prirodni imunitet – posebno kod vakcinisanih ljudi, koji tako postaju smrtno podložni i raznim drugim banalnim bolestima.

3. Prema „teoretičarima zavere“ pandemija covida 19 je ciljno projektovana da izazove planetarnu ekonomsku krizu i depresiju, što će za posledicu imati smanjenje proizvodnje i potrošnje materijalnih dobara. Krizom izazvano smanjenje proizvodnje i potrošnje materijalnih resursa, posledično će dovesti ne samo do gladi već i do nužnog smanjenja zagađenosti životne sredine i ekološkog ozdravljenja Zemlje.

4. Prema takođe katastrofičnim stavovima pandemija kovida 19, na masovnom planu, će smanjiti uobičajene komunikacije i prirodne kontakte među ljudima. Navedeno će za posledicu imati povećani broj oboljevanja i smrtnosti kod zastrašene – posebno starije populacije, kojoj se zabranjuje odnosno ne preporučuje da, zbog opasnosti od zaraživanja, ne izlazi napolje na svež vazduh.

5. Jedno od takođe katastrofičnih tumačenja uzroka pojave pandemije kovida 19, koje je do nedavno masovno iznošeno u javnost, je da je pandemija izazvana u cilju sprečavanja prethodnog američkog predsednika Donalda Trampa da pobedi na zadnjim američkim predsedničkim izborima.

Spisak „argumenata teoretičara zavere“, vezan za pojavu i posledice tekuće pandemije kovida 19, svakako sa navedem nabranjem nije iscrplje. Svakodnevno se pojavljuju i novi „argumenti“ o globalnoj i sveobuhvatnoj planetarnoj zaveri protiv čoveka i čovečanstva uopšte.

Ono što je bitno po navedenim pitanjima, i što treba izneti kao zaključak vezan za tvrdnje „katastrofičara“ to je činjenica da – ne mali broj ljudi, pod uticajem navedenih tvrdnji u mnogim evropskim zemljama, odbija da se lično vakciniše. Kakve će to imati posledice na pandemiju kovida 19 i kakve će mere državne vlasti preduzimati u vezi toga, za sada ostaje da se pretpostavlja. Nesporna je činjenica da navedena konfuzna situacija, koja se ispoljava u domenu zdravstva i državne politike, neće pozitivno uticati na poslovanje ni velikih ni malih firmi ni u svetu ni kod nas.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Izvedeno skraćeno izlaganje vezano za: pandemiju kovida 19 sa jedne strane i na uticaj ove pandemije na funkcionisanje i razvoj malog i srednjeg biznisa sa druge, ukazuje na činjenicu da je navedena veza neposredna i međusobno uslovljena. Nesporna je činjenica da svi biznisi: mali, srednji i veliki u određenim oblastima stvaralaštva trpe posledice navedene pandemije. Pošto je, kao što smo već istakli, potpuno neizvesno do kada će pandemija kovida 19 trajati, ostaje da se u datim uslovima neizvesnosti, ipak identifikuju i formulišu izvesne precizno odabrane strategije poslovanja i razvoja firmi. Svakako strategije primerene određenim delatnostima i granama odgovarajućih veličina i tipova biznisa.

Bazično strategijsko pravilo, koje se u datoj situaciji može preporučiti vlasnicima radnji kao i malih i srednjih preduzeća izražava se u sledećem:

1. Treba se sveobuhvatno i kvalitetno informisati o kretanju i posledicama pandemije, posebno kada je reč o uticajima pandemije na biznis, sa kojim se predmetna radnja odnosno malo ili srednje preduzeće bavi u okviru svoje opredeljene delatnosti.
2. Treba se studiozno i permanentno informisati o stanjima i trendovima razvoja biznisa koji biznis je predmet sopstvenog poslovanja u uslovima pandemije.
3. Dok traje pandemija kovida 19 treba biti veoma oprezan u osmišljavanju i kreiranju razvoja sopstvene firme. Ovo iz razloga što prema datoj situaciji opredeljeni biznis treba možda razvijati, ali možda i reducirati. Možda čak i obustaviti. U nekim kvalitetno procenjenim situacijama, implementirani biznis treba zadržati na postojećem nivou i sa istim programom (sadržajem) poslovanja. Sve je stvar kvalitetne procene.

Svakako mnoge predvidive, a još i više nepredvidive eksterne i interne okolnosti, mogu doprinositi i doprineti promeni prethodno opredeljenih strategija. Vrhunski vlasnici ili top menadžeri malih i srednjih firmi, o svemu navedenom treba da vode računa. Svakako, ukoliko žele da postanu i ostanu vrhunski!

BIBLIOGRAFIJA

1. World Health Organization: Brojni izveštaji organizacije vezani za pandemiju kovida 19

RESUME

The abbreviated presentation related to: the Kovid 19 pandemic on the one hand and the impact of this pandemic on the functioning and development of small and medium-sized businesses on the other, indicates the fact that this connection is direct and mutually conditioned. It is an indisputable fact that all businesses: small, medium and large in certain areas of creativity are suffering the consequences of this pandemic. Since, as we have already pointed out, it is completely uncertain how long the Kovid 19 pandemic will last, it remains to be identified and formulated in the given conditions of uncertainty, and certain precisely selected business and development strategies of companies are identified

and formulated. Certainly strategies suitable for certain activities and branches of appropriate sizes and types of businesses.

The basic strategic rule, which in a given situation can be recommended to shop owners as well as small and medium enterprises, is expressed in the following:

1. It is necessary to be comprehensively and qualitatively informed about the movement and consequences of the pandemic, especially when it comes to the impact of the pandemic on the business with which the subject activity or small or medium enterprise deals within its specific activity.

2. One should be studiously and permanently informed about the state and trends of business development which business is the subject of one's own business in the conditions of a pandemic.

3. During the Covid 19 pandemic, one should be very careful in designing and creating the development of one's own company. This is due to the fact that according to the given situation, the determined business should be developed, but maybe also reduced. Maybe even suspend. In some well-assessed situations, the implemented business should be kept at the existing level and with the same business program (content). It's all a matter of quality assessment.

Certainly many predictable, and even more unpredictable external and internal circumstances, can contribute and contribute to the change of previously determined strategies. Top owners or top managers of small and medium-sized companies should take care of all of the above. Of course, if they want to become and stay top!

SPISAK RECENZENATA ČASOPISA UNIVERZITETSKA MISAO

LIST OF RECONCILIENTS OF THE JOURNAL UNIVERSITY REVIEW

1. Bećirović Suad, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
2. Kalač Bećir, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
3. Elfić-Zukorlić Elma, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
4. Čatović Azra, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
5. Ujkanović Enis, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
6. Meta Mehmed, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
7. Rakočević-Vasić Branislava, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
8. Fehratović Jahja, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
9. Bihorac Ahmed, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
10. Matić Zorica, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
11. Mančić Emilija, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
12. Muratagić Tuna Hasnija, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
13. Dazdarević Samina, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
14. Lukač-Zoranić Amela, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
15. Bajrami Vedat, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
16. Arsenijević Jasmina, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
17. Mladenović Željko, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
18. Krcić Šefket, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
19. Muratović Admir, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
20. Fetić Mustafa, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
21. Srdić Vesna, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
22. Skenderović Ibro, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
23. Kurtović Rejhan, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
24. Ivanović Aleksandar R., docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
25. Randelović Dragana, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
26. Mededović Enver, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
27. Tesla Milan, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
28. Hakić Ergin, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
29. Teofilović Nebojša, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
30. Jović Miodrag, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
31. Matijević Mile, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
32. Elvis Vardo, docent, Univerzitet u Tuzli
33. Tatjana Atanasova-Pačemska, redovni profesor, Univerzitet Goce Delcev, Štip
34. Muharem Kozić, vanredni profesor, Univerzitet Džemal Bijedić, Mostar
35. Nazim Malići, redovni profesor, FON Univerzitet, Skoplje
36. Naser Etemi, vanredni profesor, FON Univerzitet, Skoplje
37. Alen Kalajdžija, docent, Univerzitet Sarajevo
38. Sanjin Kodrić, vanredni profesor, Univerzitet Sarajevo
39. Ismail Palić, docent, Univerzitet Sarajevo
40. Miodrag Jovanović, vanredni profesor, Univerzitet Crne Gore
41. Marija Krivokapić, vanredni profesor, Univerzitet Crne Gore
42. Aleksandra Nikčević-Batričević, docent, Univerzitet Crne Gore
43. Selma Porobić, vanredni profesor, Univerzitet u Tuzli
44. Jasna Bogdanović-Čurić, vanredni profesor, PIM Univerzitet, Banja Luka
45. Tamara Spahić-Efendić, vanredni profesor, Univerzitet u Tuzli - docent
46. Hana Korać, vanredni profesor, Univerzitet u Travniku
47. Hikmet Asutay, vanredni profesor, Trakijski Univerzitet, Edirne

TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA

NAZIV RADA

[Times New Roman 13 point, bold, centred, upper case]

Ime Autora [Times New Roman, 10 point, bold, centred and Upper and lower case]

Institucija u kojoj je autor zaposlen [10 point, normal, centred and upper and lower case]

Grad /Zemlja [10 point, normal, centred and upper and lower case]

E-mail [10 point, italic, centred and upper and lower case]

Apstrakt

[Times New Roman 10-point, justified]

Apstrakt treba biti od 100 do 200 riječi.

Ključne riječi: **[Times New Roman, 10-point, bold, alignment left]**

NASLOVI [Times New Roman, 12- point, bold, upper case and justified]

Rad treba biti u formatu B5 (17,6 x 25.1cm). Margine: top – 2.5 cm; bottom – 2.5 cm; left – 2.5 cm; right – 2.5 cm. Tekst treba biti jediničnog proreda u jednoj koloni pisan fontom Times New Roman veličine 11-point. Rad treba biti obima od 7 do 14 stranica.

PODNASLOVI [TIMES NEW ROMAN, 12-POINT, NORMAL, LIJEVO PORAVNANJE]

Radove pisati na srpskom/bosanskom ili engleskom jeziku. Radovi treba da budu obima do 5,500 reči (maksimum 15 strana). U određivanju dužine teksta grafički prilozi (tabele, grafikoni, i sl.) broje se kao 250 reči (pola strane) ili 500 reči (cela strana). Slike i grafikoni moraju biti u crno beloj (gray) varijanti (štampanje u boji nije moguće). Rezolucija slika i tabela ne sme biti manja od 300dpi (pixela).

PODNASLOVI [TIMES NEW ROMAN, 12-POINT, NORMAL, LIJEVO PORAVNANJE]

Radove pisati na papiru formata B5 i koristiti margine: 2 cm gornja, 2 cm donja, leva i desna. Imena i prezimena autora i nazive njihovih institucija (ako postoje) pisati fontom Times New Roman 10 pt. Način pisanja je pokazan na početku ovog uputstva. Na sredini prve stranice rada napisati naslov rada na srpskom/bosanskom jeziku. Ispod njega sledi naziv rada na engleskom jeziku. Koristiti font Times New Roman Bold 12 pt.

Posle imena autora i naslova rada sledi apstrakt na srpskom/bosanskom jeziku pisan italic. Iza toga sledi apstrakt na engleskom jeziku takođe pisan italic. Podnaslove u rukopisu pisati bold velikim slovima veličine kao u tekstu.

Rad kucati proredom 1.0 i proredom između pasusa od 6pt pre i posle sa fontom Times New Roman 11 pt, kojim je kucano i ovo uputstvo. Početak pasusa kucati od početka reda. Sve delove teksta koji se žele istaknuti treba pisati *italic* (ne **bold** ili podvučeno). Strana imena pisati u originalu ili transkribovati na srpski/bosanski jezik, a pri prvom navođenju u zagradi staviti ime u originalu. Strane ne treba numerisati.

ZAKLJUČAK

Ispod teksta u fusnote upisivati samo propratne komentare.⁴

Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu izdanja i broj strane.

- Primer za citiranje bibliografske jedinice jednog autora: (Giddens, 1986: 68).
- Primer za citiranje bibliografske jedinice dva autora (Horkheimer i Adorno, 1947: 77).
- Primer za citiranje više bibliografskih jedinica: (Fauconnet, 1928: 36; Barthes, 1971: 183).
- Primer citiranja bibliografske jedinice bez autora: (*Deklaracija*, 1948: 2).

Primer citiranja bibliografske jedinice jednog autora u slučaju da postoje druge bibliografske jedinice istog autora izdate iste godine: (Durkheim, 1915c: 45).

LITERATURA

Citiranje bibliografskih izvora u tekstu je obavezno. Citati u tekstu trebaju biti obilježeni velikim zagradama na primjer: [1, str. 125].

1. Molimo Vas ne koristite fusnote ili endnote za citiranje izvora. Numerisana lista izvora i literature treba biti data na kraju rada na način kao u sledećem primjeru: Porter, M.E. (1998) *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
2. Larrain, F., Tavares, J. (2003) Regional currencies versus dollarization: options for Asia and the Americas, *Journal of Policy Reform*, 6 (1), str. 35-49
3. Shachmurove, Y. (2001) Optimal portfolio analysis for the Czech Republic, Hungary and Poland during 1994-1995 period, *CARESS Working Paper No. 00-12*
4. Gwin, C.R. (2001) *A Guide for Industry Study and the Analysis of Firms and Competitive Strategy*. Preuzeto sa sajta: <http://faculty.babson.edu/gwin/indstudy/index.htm>.
5. IMF (2010) Global Financial Stability Report, *IMF World Economic and Financial Surveys*

Lista treba biti pisana fontom Times New Roman, veličine 10-point, normal, justified, upper and lower case.

Fontom Times New Roman 10pt, abecednim redom navesti sve citirane bibliografske jedinice. Knjiga se navodi sledećim redom: prezime, ime, godina izdanja, *naslov knjige kurzivom*, mesto izdanja, naziv izdavača. Članak u knjizi se navodi sledećim redom: prezime (autora), ime (autora), godina izdanja, naslov članka, u:, prezime

⁴ Propratni komentar pisati fontom Time New Roman 8 pt.

(urednika), ime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), *naslov knjige kurzivom*, mesto izdanja, naziv izdavača. Članak u časopisu se navodi sledećim redom: prezime, ime, godina izdanja, naslov članka, *naslov časopisa kurzivom*, godište, broj i broj prve i poslednje strane na kojima je članak objavljen.

SLIKE i TABELE

Slike, tabelle i grafici trebaju biti poravnati po sredini, oznčeni odgovarajućim brojem i naslovom kao u sljedećim primerima:

Slika 1. BET index

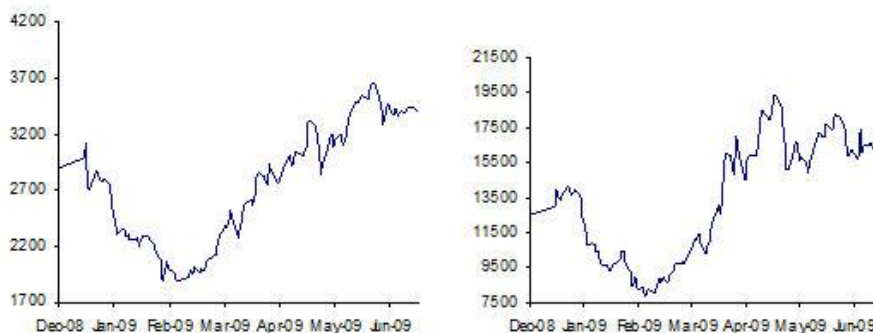

Tabela 1. Deskriptivna statistika prihoda na hartije od vrijednosti

	Austrija	Francuska	Njemačka	Mađarska	Poljska
Srednja vrijednost	-0.002%	-0.006%	-0.009%	0.008%	0.012%
Medijan	0.011%	0.013%	0.039%	0.025%	0.010%
Maksimum	12.759%	13.149%	11.125%	17.410%	10.870%
Minimum	-11.164%	-11.301%	-8.666%	-19.110%	-11.850%

BROJEVI STRANICA i ZAGLAVLJA

Molimo Vas nemojte koristiti brojeve stranica ili zaglavlja.

RESUME

Na kraju teksta neophodno je dati rezime članka na engleskom jeziku u dužini do jedne stranice.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008

UNIVERZITETSKA MISAO : časopis za nauku,
kulturu i umjetnost / glavni i odgovorni urednik
Amela Lukač Zoranić. - 2002, br. 1- . - Novi Pazar:
Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru, 2002-
(Kraljevo : GrafiColor). - 25 cm

Drugo izdanje na drugom medijumu: Univerzitetska
misao (Novi Pazar. Online) = ISSN 2560-4821
ISSN 1451-3870 = Univerzitetska misao (Novi Pazar)
COBISS.SR-ID 121150220